Leids Jaarboekje 2002

VERENIGING OUD LEIDEN

Leids Jaarboekje
2002

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2002

VIERENNEGENTIGSTE DEEL

VERENIGING OUD LEIDEN

Colofon

Vormgeving: Coördesign Leiden
Zetwerk: Grafaria Leiden
Scanwerk: Chromalith Leiden
Druk: Nautilus Leiden
Bindwerk: Aad Looy bv Katwijk

Omslag: Boottocht over de Kagerplassen bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Meisjes-HBS. Detail foto 1931. Coll. Gemeentearchief, Archief Meisjes-HBS.

Tegenover titelpagina: Rondleiding Jan Dröge door Aalmarktgebied, 13 september 2002. Foto Marion Liesting 2002.

Voorwoord

Een eeuw Oud Leiden, bijna honderd jaarboekjes. Voor u ligt het vierennegentigste *Leids Jaarboekje*, dat ervoor zorgt dat de volledige reeks nu bijna 1.70 m ruimte in de boekenkast inneemt. Een feit om trots op te zijn!

De firma A.W. Sijthoff gaf het jaarboekje, met – in navolging van de *Groningsche Volksalmanak* – een vrij kleine pagina van ongeveer 19 cm hoog en 13 cm breed, voor eigen risico uit, bracht het voor anderhalve gulden in de handel en gaf de leden een korting van een kwartje. Na een jaar veranderde dat al, toen Oud Leiden tegen betaling aan de uitgever gratis exemplaren voor haar leden kreeg. De oplage van het eerste deel is niet bekend. De vereniging had 124 leden in 1904 en vermoedelijk zijn er wel een paar honderd exemplaren voor de boekhandel gemaakt.

Het nieuwe Leidse periodiek kreeg de wat omslachtige naam *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*, maar vanaf de eerste jaargang werd gelukkig op de rug de verkorte naam *Leidsch Jaarboekje* vermeld, de naam waaronder de serie bekend zou blijven.

In de loop der jaren heeft het uiterlijk heel wat veranderingen ondergaan. Het eerste deeltje vertoont de karakteristieke Sijthoff-typografie met een sobere pagina, opgesierd met Jugendstil-ornamenten aan het begin van een artikel. Het boekje heeft een eenvoudige kartonnen omslag met rode letters en het Leidse wapen. De volgende jaren (1905-1910) werd het wapen vervangen door wisselende afbeeldingen. Daarna sierden het Leidse en het Rijnlandse wapen de omslag.

In 1914 veranderde men van drukker. De firma G.F. Théonville kreeg de opdracht. Deze veranderde niet veel aan de vormgeving, de ingrijpendste wijziging was de keuze van een veel mindere papiersoort.

P.J. Mulder & Zn. werd de nieuwe drukker in 1919 en zou dat tot en met 1945 blijven, met één uitzondering: de achttiende jaargang (1921-'22) werd bij E.A. Prins te Aarlanderveen gedrukt, op ander, beter papier, maar met dezelfde afbeelding op de omslag. In deze periode moest noodzakelijkerwijs bezuinigd worden. Om het boekje toch uit te brengen werd de oplossing gezocht in een verschijning van eens in de twee jaar. Een belangrijke bezuiniging werd in 1933 het slappe bandje, tot in 1940 het kartonnen bandje weer in ere hersteld werd.

Een ingrijpende modernisering vond plaats in 1946: een iets groter formaat (20.5 x 15 cm) en op de kaft een nieuwe afbeelding, voorstellende een gehelmde

leeuw met het Leidse wapen en het omschrift Haec libertatis ergo. Deze afbeelding sierde het boekje tot en met 1965. Men keerde weer terug naar drukkerij Sijthoff.

Vanaf 1966 is gekozen voor een jaarlijks wisselende omslag en na een kortstondig experiment met een ander lettertype in 1971 werd in 1973 overgeschakeld op het offsetprocédé, waardoor de illustraties nu makkelijker bij de bijbehorende tekst konden worden geplaatst. In 1975 werd voor het eerst gebruikgemaakt van de computer.

Omdat Sijthoff samengegaan was met Samsom en daarmee verhuisde naar Alphen bleek het voor de redactie efficiënter om in Leiden te blijven. We kwamen in 1977 bij Beugelsdijk terecht om vervolgens in 1991 bij Nautilus onderdak te vinden.

Met de nieuwe drukker werd een nieuw ontwerp en daarmee ander formaat gekozen. De afmetingen van het boekje werden 20.5 x 17 cm en Grafaria zette de tekst in de Baskerville.

Nu ligt er een vernieuwd boekje naar een ontwerp van Coördesign, die koos voor een andere pagina-indeling met de AGaramond voor de broodtekst en de GillSans Bold voor de koppen. Het zetwerk bleef in handen van Grafaria en de drukker is wederom Nautilus. De hoogte is niet veranderd, de breedte is teruggebracht naar 16 cm.

De reeks jaarboekjes kent tot nu toe vijf themanummers: het Rembrandtnummer van 1906, in 1966 de herdenking van het feit dat het handvest van 1266, waarin Leiden als stad genoemd wordt, zevenhonderd jaar geleden werd getekend; in 1968 werd het toneel- en muziekleven in Leiden belicht; in 1974 stonden beleg en ontzet en het leven in Leiden in de tweede helft van de zestiende eeuw centraal en in 1995 de Tweede Wereldoorlog.

Voor het eeuwfeest van Oud Leiden hebben we gemeend het jaartal 1902 als uitgangspunt te moeten nemen en vijftig jaar vóór en na die datum er bij te betrekken. We hebben dus uitsluitend artikelen opgenomen over onderwerpen, die binnen de periode 1850-1950 vallen. Extra zijn twee bijdragen die een directe relatie met het eeuwfeest van Oud Leiden hebben: de eerste diesrede door W.P. Blockmans, *Een eeuw geschiedschrijving over Leiden*, en interviews met oudbestuursleden. Deze geven een kijkje in de keuken van de vereniging sedert 1936. De geïnterviewden hebben eraan bijgedragen dat Oud Leiden geworden is, wat het nu is: een honderdjarige die midden in het leven staat.

Ingrid W.L. Moerman, voorzitter redactiecommissie

Vereniging Oud Leiden: vitaler dan ooit!

Een eeuw geleden, op 5 november 1902, vond op het Leidse stadhuis onder leiding van mr. dr. J.C. Overvoorde de oprichtingsvergadering van de Vereniging Oud Leiden plaats. Overvoorde noemde bij het schetsen van doel en middelen van de vereniging onder meer het uitgeven van jaarboekjes. Al spoedig, in december 1902, werd een redactiecommissie geformeerd om de plannen voor een jaarboekje uit te werken. De hoogleraar in de geschiedenis van Nederlands-Indië mr. J.E. Heeres en de voluntair van het gemeentearchief W.J.J.C. Bijleveld, beiden op de oprichtingsvergadering aanwezig, werden voorzitter respectievelijk secretaris van deze commissie. Daarnaast maakten D. Hartevelt H.Czn en Overvoorde zelf deel uit van de eerste redactie van het *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*, evenals de student in de letteren H.G.A. Obreen. Toen Obreen na korte tijd vertrok, was inmiddels prof. dr. L. Knappert toegetreden tot de redactie. Reeds in de eerste redactievergadering werd besloten dat het jaarboekje zou bestaan uit 'de vrijwillige bijdragen van een ieder, die ons een artikel voor dit doel wil afstaan, en vervolgens uit biografieën van personen die zich als inwoner van Leiden verdienstelijk maakten'. Daarnaast zou er een lijst van de belangrijkste gebeurtenissen in het afgelopen jaar worden opgenomen.

In het voorwoord bij het verschijnen van het eerste *Leids Jaarboekje* (verschenen in december 1903, maar gedateerd 1904) spreekt de redactie haar hoop en vertrouwen in de toekomst van het jaarboekje uit. 'Wordt deze hoop vervuld, dit vertrouwen niet beschaamd, dan zal dit bescheiden bundeltje het eerste zijn van een, niet alleen in aantal maar ook in belangrijkheid, aangroeiende rij boekdeeltjes over Leidens historie en die van Rijnland.'

We kunnen nu vaststellen dat de hoop is vervuld en het vertrouwen niet is beschaamd. Het *Leids Jaarboekje* is kwantitatief maar vooral ook kwalitatief enorm gegroeid. Het ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Vereniging Oud Leiden uitgegeven register laat zien hoeveel auteurs over een grote verscheidenheid van onderwerpen hebben gepubliceerd. De oplage is ongeveer met een factor twintig toegenomen. Het uitbrengen van de jaargangen 1904-2001 van het *Leids Jaarboekje* op een dubbel cd-rom maakt ook de oude jaargangen voor een ieder toegankelijk.

De ambities van een eeuw geleden zijn nog steeds actueel, maar naast continuïteit is er vernieuwing. Bij lezingen wordt nu gebruikgemaakt van powerpointpresentaties; sinds 2001 kennen we de dieslezing. Nog steeds komt de Vereniging Oud Leiden op voor het behoud en herstel van het Leids cultureel erfgoed; de vereniging dient nog steeds zonodig bezwaren tegen gemeentelijke plannen in, maar participeert nu ook actief in gemeentelijke beleidsprocessen om de kwaliteit van de stad Leiden te versterken.

De aandacht en belangstelling voor de geschiedenis van Leiden en Rijnland zijn, mede dankzij de Vereniging Oud Leiden, sterk gegroeid. Bij haar oprichting was de Vereniging Oud Leiden de enige historische vereniging voor de gehele Rijnstreek. Nu kennen de 'buren' van de gemeente Leiden diverse eigen, volwassen historische verenigingen. Binnen Leiden groeit de aandacht voor de geschiedenis van de eigen buurt. Naast de 'buren en buurten' zien we de opkomst van bloeiende gespecialiseerde historische verbanden, de 'broeders', zoals de Dirk van Eck-Stichting, de Vereniging Jan van Hout, STIEL en STAL. Bij het eeuwfeest is nadrukkelijk aan de orde hoe deze verenigingen en stichtingen met behoud van haar eigen profiel door samenwerking sterk kunnen zijn.

Wat nadrukkelijker dan in het verleden onderkennen we tegenwoordig het belang van de sociale functie van de eigen geschiedenis en historische omgeving. De Vereniging Oud Leiden draagt in belangrijke mate bij tot de 'sociale cohesie' in de samenleving. De gemeenschappelijke belangstelling en liefde voor de eigen buurt, stad en regio vormen een bindend element. Het zorgt ervoor dat burgers zich in hun omgeving thuis voelen en zich bij de samenleving betrokken weten. Mede hierom wil de Vereniging Oud Leiden een open, voor alle burgers met hart voor de stad en regio toegankelijke vereniging zijn en blijven. De vereniging staat voor kwaliteit, maar heeft zeker ook kwantitatieve ambities.

Via de thema's van het *Leids Jaarboekje* van 2002 wordt herinnerd aan 1902, het jaar van de oprichting van onze vereniging. Het *Leids Jaarboekje* is steeds bepalend geweest voor het gezicht van de Vereniging Oud Leiden. De vormgeving is echter herhaaldelijk vernieuwd. Die vernieuwing is een goede metafoor voor de vitaliteit van de Vereniging Oud Leiden. Na een eeuw is de Vereniging Oud Leiden vitaler dan ooit!

Cees Waal, voorzitter van de Vereniging Oud Leiden

Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Erelid: mw. drs. I.W.L. Moerman (1999).
Leden van verdienste: prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer † (1974),
dr. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988),
prof. mr. H.W. van Soest (1991) en S.C.H. Leenheer (1995).

Bestuur

mr. C.J.D. Waal (1998), voorzitter
drs. E.T. van der Vlist (1999), secretaris
ing. F.L.M. van Cleef (2002), penningmeester
J. Breunesse (2002)
ds. R.A.T. Eekhout (1998)
mw. drs. C.L.N. Han (2002)
drs. H.L. de Jonge (2001)
prof. dr. R.C.J. van Maanen (1995)
W.A.B. van der Pluijm (2000)
dr. J.L.A. van Rijckevorsel (1995)
mw. M.E. Veltkamp-Capel (1996)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie:
H.G.A. Schuurmans, Margo Antinkpad 16, 2331 HC Leiden.
Alle overige correspondentie richte men aan het secretariaat:
Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Oude jaarboekjes en de cd-rom met alle jaarboekjes 1904-2001 zijn verkrijgbaar bij het Gemeentearchief: Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Contributie € 15,43 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 11,34 per jaar.
Lidmaatschap voor het leven € 453,78.
Girorekening: 175228.
Bankrelatie: Generale Bank, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

Commissie voor de redactie van het *Leids jaarboekje*

mw. drs. I.W.L. Moerman (1974), voorzitter
dr. D.J. Noordam (1979), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden)
prof. dr. R.C.J. van Maanen (1987), eindredacteur
drs. L.D. Couprie (1989)
drs. J.F. Dröge (1985)
mw. drs. S.M.C. Leupen (2001)
drs. P.F. Schevenhoven (2001)

Excursiecommissie

ir. H.C. de Boer, voorzitter
mw. drs. A.M.C. Zuyderhoudt-Deelen, secretaris
mw. M.R.M. van Vliet-Ahsmann, penningmeester
J.J.P.M. de Graaf
K. Otte
O.J. Tromp

Jury voor de Oud-Leidenprijs

prof. dr. G.H.M. Posthumus Meyjes, voorzitter
mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg
dr. D.J. Noordam

Commissie voor de Oud-Leidenpenning

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, secretaris
drs. B.A.M. Rijsbergen
ir. A.P.J.M. Verheijen

Bestuur van de Stichting Leidse Historische Publicaties

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, voorzitter
drs. E.T. van der Vlist, secretaris
J. Breunesse
mw. drs. I.W.L. Moerman

Commissie voor de Leidse Historische Reeks

mw. drs. A.M. Groos
drs. J.J.A. Groos

drs. H.L. de Jonge
mw. P. Haak
drs. E.T. van der Vlist

Propagandacommissie

J. Breunesse, voorzitter
mw. M.E.P. Aalders
mw. E.R. Gibbels
mw. M.G.H. Moens
mw. M.J. Spaargaren-van der Reijden

Eeuwfeestcommissie

mr. ir. L. Barendregt, voorzitter
mr. J. Blommers
J. Breunesse
drs. J.F. Dröge
mr. A.M. Elias
C. Elzenga
ing. A.G.A. Idenburg
W.A.B. van der Pluijm
mw. drs. C.O.C. Portheine-Caudri
drs. C.B.A. Smit
R.J. Veldhuyzen van Zanten

Brainstormgroep Eeuwfeest

mr. A.M. Elias, voorzitter
mr. ir. L. Barendregt
ing. H.J. Budel
prof. dr. R.C.J. van Maanen
dr. J.W. Marsilje
H.E.G.M. van Woerden

Stichting Podium voor Lokale Geschiedenis

mr. J. Blommers, voorzitter
ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester
ing. A.G.A. Idenburg

J.W.E. Metselaar
drs. C.B.A. Smit
R.J. Veldhuyzen van Zanten

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Stichting Molen de Put: mr. ir. L. Barendregt
Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: mr. ir. L. Barendregt
Vereniging Jan van Hout: drs. E.T. van der Vlist
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden: mw. T. de Boer-Donia
Vrienden van de Meelfabriek: mr. ir. L. Barendregt
Stichting Geschiedschrijving Leiden: mr. J. Blommers en ing. F.L.M. van Cleef
Stichting Podium voor Lokale Geschiedenis: mr. J. Blommers
Dirk van Eck-Stichting: drs. E.T. van der Vlist
Cultureel Platform: mr. C.J.D. Waal
Stichting Aalmarktgebied: mw. drs. E.M.F. Verheggen
Aalmarktprojectgroep: mw. drs. C.L.N. Han

Correspondenten in Rijnland

Alkemade: J.W. Kret (1996), Anemonenstraat 1, 2371 GM Roelofarendsveen
Alphen aan den Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, 2401 MG Alphen aan den Rijn
Benthuizen: H.M. Smit (1997), Kon. Wilhelminastraat 8, 2731 GD Benthuizen
Hazerswoude en Koudekerk: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, 2391 HG Hazerswoude
Hillegom: mw. drs. M.C.J. Bultink (1991), Spoorlaan 1, 2182 CN Hillegom
Jacobswoude: drs. C.J. de Jong (2000), Dokter Lothlaan 14, 2481 AB Woubrugge
Leiderdorp: ing. E. ten Hooven (1985), Burg. Brugplein 1, 2351 NL Leiderdorp
Liemeer: C.J.N. van der Loo (1995), Plantsoen 15, 2435 XR Zevenhoven
Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, 2161 ZL Lisse
Noordwijk: P.F. Reddingius (1995), Rederijkersplein 17, 2203 GC Noordwijk
Oegstgeest: mw. I. Oele-Kap (2002), Van Slingelandtlaan 8, 2334 CA Leiden
Sassenheim: drs. J.E. van Teylingen (1991), Kagertuinen 69, 2172 XK Sassenheim
Ter Aar en Langeraar: Ph.H. Vonk (1988), Westkanaalweg 74, 2461 EH Ter Aar
Valkenburg: J. Portengen (1993), Burgemeester Lotsystraat 15, 2235 CX Valkenburg ZH
Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, 2215 CR Voorhout
Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten
Warmond: mw. J.G. Schrage (1990), Waagdam 28, 2361 CC Warmond
Wassenaar: R. van Lit (1994), Waalsdorperlaan 9, 2244 BM Wassenaar
Zoeterwoude: H.A. van der Post (1998), Verlaatweg 3, 2381 BP Zoeterwoude

Kroniekschrijver Leiden: mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg, Hofdijck 28, 2341 NC Oegstgeest

Jaarverslag van de Vereniging Oud Leiden over het jaar 2001

Samenstelling en werkzaamheden van het bestuur

In het jaar 2001 kwam het bestuur zes keer bijeen: op 1 februari, 5 april, 22 mei, 10 juli, 27 augustus en 23 oktober. Afscheid namen de dames De Glopper-Zuijderland en Portheine-Caudri, alsmede – na acht jaar – de heer Dröge. Van der Vlist nam het secretariaat over, en de heer De Jonge trad toe tot het bestuur. Het dagelijks bestuur regelde tussendoor de lopende zaken.

Een vast terugkerend onderwerp op de agenda vormden de voorbereidingen voor het eeuwfeest van de Vereniging in het jaar 2002. De speciaal daartoe ingestelde Eeuwfeestcommissie nam in de persoon van haar voorzitter deel aan de meeste bestuursvergaderingen. In het kader van de vanaf november 2002 te verschijnen nieuwe stadsgeschiedenis werd onder meer aandacht besteed aan de productie van een cd-rom met een digitale versie van alle *Leidse Jaarboekjes*, een initiatief van de Stichting Geschiedschrijving Leiden waarvan de uitvoering werd overgelaten aan de Vereniging Oud Leiden. Afvaardigingen van het bestuur gaven als vanouds acte de présence op verscheidene bijeenkomsten van instellingen in en om de gemeente Leiden. Een primeur was voorts de verzending van een kerstkaart, die in brede kring met groot enthousiasme werd ontvangen.

Ledenvergadering

De ledenvergadering vond plaats op 27 maart 2001 in Stedelijk Museum De Lakenhal.

Ledenbestand

De vereniging telt thans 2.193 (betalende) leden. De ledenlijst is op aanvraag bij de secretaris in te zien. Het aantal bedrijfslidmaatschappen bedraagt dertig.

Cultureel Platform Leiden en Stichting Aalmarktgebied

Het in 1998 gestarte Aalmarktproject leverde een belangrijke bijdrage aan het nieuws van 2001. Het project voorziet in een revitalisering van de oude binnenstad, namelijk het gebied tussen de Mandemakerssteeg, het Kort Rapenburg, de Breestraat, de Aalmarkt en de Boommarkt. De discussie van voor- en tegenstanders spitst zich toe op:

- de steeg: tussen de Haarlemmerstraat en de Stille Rijn is een nieuwe steeg gepland, waartoe enige panden dienen te worden afgebroken waaronder het potentiële rijksmonument Stille Rijn 9a.
- de brug: in het verlengde van de steeg is een nieuwe brug gepland.
- het behoud van de Aalmarktschool: de nieuwe brug moet uitkomen op een 'publiekstrekker'. Hiertoe wordt dan al of niet gedeeltelijk de 19de-eeuwse Aalmarktschool gesloopt.
- het plein: achter de Waag is een plein voorzien.
- het volbouwen van het binnengebied, het oorspronkelijke middeleeuwse Catharinagasthuisterrein.
- een ondergrondse parkeergarage aan de Boommarkt. Deze is in strijd met het gevoerde beleid van de afgelopen jaren, waarin wordt gestreefd naar een autoluwe binnenstad.

De tegenstanders van dit ingrijpende plan in de monumentale binnenstad zijn verenigd in diverse groeperingen, zoals de Stichting Aalmarktgebied, waarin ook de Vereniging Oud Leiden participeert. Zij streven naar een kleinschalige aanpak met behoud en renovatie van de vaak monumentale huizen en gebouwen en waarin recht wordt gedaan aan de culturele en stedenbouwkundige geschiedenis van het gebied.

Mede op initiatief van de Stichting Aalmarktgebied ging het College van B & W in oktober over tot het aanstellen van een supervisor die de verdere planvorming moest gaan begeleiden en verbeteren. Uit drie door de rijksbouwmeester genomineerde kandidaten, verkoos de selectiecommissie, waarin behalve de gemeente Leiden en de projectontwikkelaar MAB, elk met twee vertegenwoordigers, ook de Stichting Aalmarktgebied en de Vereniging Pieters- en Academiewijk hun stem mochten doen gelden, de heer Wytze Patijn. Hij is de oud-rijksbouwmeester en heeft veel ervaring met stedenbouwkundige projecten in een historische en monumentale omgeving. In december presenteerde Patijn zijn visie op het gebied aan de leden van de gemeenteraad en de vertegenwoordigers van de diverse groeperingen. Hij zal optreden als adviseur van het College van B & W. Hij gaat de komende tijd een beeldkwaliteitsplan opstellen en (opnieuw) onderzoeken of een en ander kan worden behouden.

Ondertussen was op 19 september door het College het langverwachte plan 'Leve de Aalmarkt' gepresenteerd. Van alle voorafgaande suggesties, bezwaarschriften en inspraakreacties bleek in het nieuw gepresenteerde plan vrijwel niets te zijn overgenomen. Alle aanbevelingen om het Aalmarktproject kleinschalig te

houden en zodoende de bestaande bebouwing, het monumentale karakter en de oorspronkelijke stedelijke structuur te behouden, bleken door de gemeente te zijn genegeerd. Oppositiegroeperingen reageerden zeer teleurgesteld op het gepresenteerde 'sloopplan'.

Op initiatief van enkele opposanten werd in november gestart met het ophalen van handtekeningen om bij de gemeente een referendum af te dwingen over het voorliggende plan. De eerste 1.500 handtekeningen werden begin december door Eva Biesheuvel aan wethouder Hillebrand aangeboden. Hierdoor moest de behandeling in de raadsvergadering van 18 december, waarin het plan zou worden goedgekeurd, worden uitgesteld tot na het houden van een referendum.

Omdat zowel het College als alle opposanten het erover eens waren dat er wel iets moest gebeuren – ze verschilden alleen van mening over de wijze waarop – werd op last van de gemeenteraad door middel van een motie het College opnieuw gedwongen met de verenigde groeperingen rond de tafel te gaan zitten. Met als inzet het referendum, werd onderhandeld over het al of niet van tafel halen van het voorliggende plan 'Leve de Aalmarkt'. Dit resulteerde in een convenant waarbij het College dit plan introk en alle opposanten vertegenwoordigd in een projectgroep, in samenwerking met het College én de aangestelde supervisor, gaan werken aan een nieuw plan waarbij 'de steeg, de brug, het plein' etc. opnieuw ter discussie kunnen worden gesteld. Men hoopt nu gezamenlijk het nieuwe plan te presenteren in oktober 2002.

Bijzondere gebeurtenissen

Tijdens de ledenvergadering van 27 maart kreeg drs. J.F. Dröge de erepenning van de Vereniging Oud Leiden overhandigd. Als ondernemend bouwhistoricus, deskundig lid van de Leidse Monumentencommissie en enthousiast auteur van verscheidene publicaties heeft Dröge in belangrijke mate bijgedragen aan de toegenomen kennis van de (bouw)geschiedenis van de stad en haar monumenten. Gezien zijn inzet en initiatieven is de toekenning van de erepenning aan Jan Dröge een daad van eenvoudige rechtvaardigheid.

Op een stralende 12 mei trakteerde het bestuur de bedrijfsleden op een uitje: een boottocht door de Leidse wateren, waarna de lunch werd genuttigd in De Poort van Leyden, ondergebracht in de statige Zijlpoort.

De eerste Diesrede, 'De geschiedenis van een Hollandse stad in Europese context', werd op zaterdag 17 november in de Pieterskerk uitgesproken door prof. dr. W.P. Blockmans.

Bijeenkomst van bestuur en commissies van de Vereniging Oud Leiden op 17 januari 2002. Foto Wim Bouwens. (1) R.C.J. van Maanen (2) A.M. Elias (3) L. Barendregt (4) C. Elzenga (5) F.L.M. van Cleef (6) mw. M.E.P. Aalders (7) R.J. Veldhuyzen van Zanten (8) J. Blommers (9) mw. C.L.N. Han (10) mw. I.W.L. Moerman (11) D.J. Noordam (12) C.J.D. Waal (13) mw. M.E. Veltkamp-Capel (14) mw. L.J. van Soest-Zuurdeeg (15) K. Otte (16) G.H.M. Posthumus Meyjes (17) mw. A.M.C. Zuyderhoudt-Deelen (18) H.W. van Soest (19) J.W.E. Metselaar (20) mw. T. de Boer-Donia (21) H.C. de Boer (22) J. Breunesse.

Publicaties

Op 15 maart verscheen het boek *De Burcht van Leiden*, geschreven door Ed van der Vlist. Het is als deel 14 opgenomen in de Leidse Historische Reeks. Het volgende deel in deze serie werd op 19 december gepresenteerd: *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* door Cor Smit. Met de publicatie van twee delen in het jaar 2001 loopt de Leidse Historische Reeks weer op schema.

Het *Leids Jaarboekje* kwam voor de 93ste keer uit. Het bevatte naast het verenigingsnieuws negen redactionele bijdragen, de kroniek, het bouwhistorisch en archeologisch jaaroverzicht en de bibliografie over 2000. Het werd op 17 november in de Pieterskerk gepresenteerd door een inleiding van de auteur Jos van Heel over de grafmonumenten van de familie Meerman in deze kerk.

Correspondenten

De jaarlijkse correspondententendag vond plaats op 2 juni te Woubrugge.

Vertegenwoordigingen

Stichting Geschiedschrijving Leiden

Op meergemelde 17 november 2001 startte in de Pieterskerk de reclamecampagne voor *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, de nieuwe stadsgeschiedenis van Leiden, waarvan het eerste deel zal verschijnen op 8 november 2002.

Dirk van Eck-Stichting

Op de donateursavond van 8 november verscheen voor de twaalfde keer het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*. Cor Smit verlevendigde de bijeenkomst met een lezing over armoede in hedendaags Leiden. De werkgroep Leids Audiovisueel Archief (LAVA) bracht op 28 oktober het vierde deel uit van de videoserie 'Stadsbeeld in Beweging'.

Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL)

De bijeenkomsten van het bestuur werden door de vertegenwoordiger van de Vereniging Oud Leiden, in zijn kwaliteit van bestuurslid, bijgewoond. Hij was ook lid van de werkgroep Behoud Meelfabriek.

STIEL heeft zich in het verslagjaar voor de volgende monumenten en objecten ingezet:

- Hergebruik van het gebouwencomplex van de Meelfabriek.
- Herplaatsing van de Peperbus van het Vrouwenkerkplein.
- Hergebruik van het Scheltemacomplex.
- Beschermenswaardigheid van de karakteristieke gebouwen van Het Kaasmerk aan de Roomburgerweg (met succes: tot gemeentelijk monument verklaard).
- Het gebouwencomplex van het voormalige Openbaar Slachthuis aan de Maresingel en Pasteurstraat tezamen met de dienstwoningen aan de Maresingel van de voormalige S.L.F.
- De watertoren aan de Hoge Rijndijk.
- De Kleiwarenfabriek 'Nieuw Werklust' in Rijnwoude.
- Behoud transformatorzuil in Voorschoten.
- Beschermenswaardigheid van het Veilingcomplex in Katwijk.
- Idem van het visserijgebouw De Dam aan de Prins Hendrikkade te Katwijk.
- Idem van het oude gedeelte van het Zeehospitium te Katwijk.
- Voor de aanvrage van de monumentenstatus van de brandweerkazerne in Voorhout werd aan een zustervereniging ondersteuning geboden.

De activiteiten om door plaatsing van bedrijfsarchieven bij het Gemeentearchief Leiden het behoud daarvan te bevorderen werden met succes voortgezet.

Vereniging Jan van Hout

De vereniging van vrienden van het Gemeentearchief Leiden organiseerde in het verslagjaar opnieuw vier lezingen:

- 13-03, aansluitend op de jaarlijkse ledenvergadering, presenteerden mw. drs. A.H. Netiv en W. Hasselo, 'Het archief komt naar je toe!', over de automatisering in het Gemeentearchief.
- 15-05 mw. dr. P.J.E.M. van Dam, 'Het hofkonijn, 1300-1650' (in samenwerking met de afdeling Rijnland van de Nederlandse Genealogische Vereniging).
- 25-09 dr. R.C.J. van Maanen, 'Theorie en praktijk van het inventariseren. Grepen uit de inventarisatie van het Leidse Stadsarchief 1816-1929'.
- 21-11 drs. J.F. Dröge, 'Huizenonderzoek in Leiden'.

Op 17 oktober verscheen de eerste publicatie van de Vereniging Jan van Hout: *Het Leidse pluche. 150 jaar Gemeentebestuur in Leiden.*

Vrienden van de Meelfabriek

De activiteiten zijn dit jaar nihil geweest, in afwachting van de verdere ontwikkelingen rondom het hergebruik.

Stichting Molen de Put

In het verslagjaar vond, sinds lange tijd, door drukke werkzaamheden van de secretaris de jaarlijkse bijeenkomst van het stichtingsbestuur niet plaats. In het bestuur van de stichting kwam geen wijziging.

In 2001 maakte het wiekenkruis 405.000 omwentelingen, goed voor de maximale provinciale draaipremie van *f* 1.300.

In de molen wordt nog steeds meel gemalen om brood van te bakken. Op de Nationale Molendag, 12 mei 2001, was de molen voor het publiek opengesteld.

Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden

Er werden drie lezingen gehouden:

- mw. drs. Ingrid W.L. Moerman op 25 maart over 'Historische begraafplaatsen'.
- Ab van Kapel op 27 mei, met muzikale omlijsting, over de componist Leander Schlegel (1844-1913), die op de begraafplaats is begraven.
- drs. P.A.J. Otgaar op 11 november over Willem Marinus Stephanus Junius, een bijzondere Leidse huisarts en specialist, die in 1881 begraven is op de Groenesteeg.

Er werden enkele natuurwandelingen gehouden, georganiseerd door het I.V.N. onder leiding van natuurgidsen van deze vereniging.

De middagen waarop de aula is geopend – de eerste zondag van de zomermaanden – lieten veel bezoekers zich informeren over de geschiedenis van de Groenesteeg. De aula is daarvoor een uitstekende plek. De Leidse afdeling van de Koninklijke Maatschappij Tuinbouw en Plantkunde besloot haar stadswandeling, na een rondwandeling over de begraafplaats, met koffie in de aula. Ook enkele kleinere gezelschappen maakten gebruik van de aula.

Lezingen

Tenzij anders vermeld, vonden de lezingen plaats op de Grote Pers van het Stedelijk Museum De Lakenhal.

- 06-02 mw. dr. Elizabeth den Hartog, 'Buitenplaatsen bij Leiden'.
- 27-03 prof. dr. Dirk J. de Vries, 'Bouwhistorie van de Leidse hoofdkerken'.
- 17-04 drs. Jan F. Dröge, '25 jaar Pieterswijk'.
- 29-05 dr. Guido Steenmeijer, 'De Leidse architect Arent van 's Gravesande'.
- 07-09 dr. Pieter Biesboer, 'Leven in toen' over historisch huisraad.
- 26-09 drs. Kees van der Wiel, 'Leidse wevershuisjes' (in samenwerking met het Rijnlands Architectuur Platform). Plaats: Literair Café De Burcht.

- 09-10 dr. Herman Kaptein, 'De Hollandse textielnijverheid'.
- 27-11 mw. drs. Ingrid W.L. Moerman, 'Goeie Mie' (in samenwerking met Leiden Promotie VVV).
  Aansluitend werd het boekje *Gif als goede gave* gepresenteerd.

Excursies

- 28-04 een literaire wandeling door de Leidse binnenstad onder leiding van mw. drs. Ingrid W.L. Moerman. Het was een verhaal 'door de eeuwen heen', zowel om te zien als om te horen. Zowel 's morgens als 's middags waren er vijftien deelnemers.
- 19-05 een tocht naar Amersfoort met 28 deelnemers. Onder leiding van gidsen van 't Gilde werd 's morgens de moderne architectuur in stadswijk Kattenbroek bekeken. Na de lunch ging alle aandacht uit naar de oude binnenstad, met onder meer een bezoek aan de Koppelpoort.
- 16-06 een fietstocht naar Rijnsburg, waaraan 32 mensen deelnamen. De groep werd opgesplitst en in afwisseling zijn zowel de kerk als het museum bezocht, natuurlijk met een uitgebreid historisch verhaal. De heer M. v.d. Werf liet de deelnemers kennismaken met de boekencollectie en het werkkamertje van Baruch de Spinoza. De folianten mochten zelfs even in de hand worden genomen.
- 30-06 een bezoek aan de Beemster, de Schermer en de Rijp met 53 deelnemers. De secretaris van de Stichting Beemster Wereld Erfgoed ontving het gezelschap, deed uitgebreid de geschiedenis van de droogmakerij uit de doeken en begeleidde vervolgens de bustocht door de Beemster. 's Middags werd de historische timmerwerkplaats van de Schermer bezocht en de Museummolen, een nog werkende watermolen. De dag werd besloten met een kort bezoek aan De Rijp.
- 15-09 een bezoek aan Willemstad en Bergen op Zoom met 42 deelnemers. In Willemstad werd aandacht besteed aan twee bijzondere monumenten: het Mauritshuis en de Koepelkerk. In Bergen op Zoom werd onder leiding van gidsen in kleinere groepen de Markiezenhof en de Heilige-Maagdkerk bezocht. Heel recent is deze waterstaatskerk door architect Onno Greiner verbouwd.

Jaarrekening 2001 van de Vereniging Oud Leiden

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 2001 IN HFL

Contributies en extra bijdragen	67.350	
Bedrijfslidmaatschappen	10.500	
Legaten en schenkingen	5.734	
Verkoop boeken	1.293	84.877
Kosten Leids Jaarboekje	35.827	
Bulletin	16.290	
Kosten vereniging	15.025	
Lezingen, excursies etc.	7.802	
Bijdragen en lidmaatschappen	727	
Propaganda en publiciteit	321	
Kosten website	14.280	90.272
		– 5.395
Opbrengst effecten	39.353	
Rente en kosten[1]	– 2.880	
Vrijval Plaquettefonds	17.906	
	54.379	
AF: Subsidies	17.000	37.379
		31.984
AF: Dotatie 100 jaar Oud Leiden		30.000
Overschot 2001		1.984

1 Inclusief *f* 819 (4%) rente ten gunste van Fonds mr. Annie Versprille.

BALANS PER 31 DECEMBER 2001 IN HFL

Bank/giro	85.479	Fonds mr. Annie	
Effecten[1]	589.425	Versprille[3]	22.283
Lening[2]	p.m.	100 jaar Oud Leiden	100.000
Vorderingen	17.146	Subsidies	17.500
Project CD	2.078	Crediteuren	61.180
Kosten eeuwfeest 2002	1.513	Vermogen	494.678
	695.641		695.641

Specificatie vermogen		*Subsidies 2001*	
Vermogen 01-01-2001	492.694	Overleven na de dood	3.000
Overschot	1.984	Dirk van Eckstichting	3.000
	494.678	Geschiedenis van de Bakkerij	2.500
		Jan van Hout Het Leidse Pluche	2.000
		Kunst in de wijk	2.000
		Ver. Oud Oegstgeest	2.500
		Tegenbeeld	2.000
			17.000

1 Beurswaarde *f* 617.284.

2 Stichting Geschiedschrijving Leiden nominaal *f* 10.000.

3 De middelen van dit fonds zijn bestemd om de uitgave te ondersteunen van wetenschappelijke publicaties die betrekking hebben op het verleden van Leiden en omstreken. Aanvragen dienen vergezeld te gaan van een aanbeveling van ten minste één hoogleraar.

Bedrijfslidmaatschappen

ABN·AMRO Bank
Restaurant Allemansgeest
Bekooy Aannemingsbedrijf
Bik & Mulder Architecten
Van Cleef Onroerend Goed
De Clercq, advocaten en belastingadviseurs
Crab Noomen
Deloitte & Touche
Fortis Bank
Geelkerken en Linskens Advocaten
Drukkerij Groen
Holiday Inn
Hoogheemraadschap van Rijnland
ING
Het Kaasmerk
Autoplaza Kamsteeg
Katwijk Farma
Van Lanschot Bankiers
Leidsch Dagblad
Uitzendorganisatie LUBA
3M
Micromel B.V.
Motorhuis Holding
Research voor Beleid
Rijksmuseum voor Volkenkunde
ROC
De Ruyter de Wildt & De Vroom Advocaten
TeekensKarstens
Zorg en Zekerheid

Korte kroniek voor Leiden en omstreken over 2001

Aan de kroniek werkten mee: de correspondenten van Leiderdorp, Liemeer, Noordwijk, Sassenheim, Ter Aar/Langeraar, Valkenburg, Voorhout, Voorschoten, Warmond, Zoeterwoude, en de kroniekschrijver voor Leiden.

Januari

1 Start van de Milieudienst West-Holland, die de milieutaken zal uitvoeren voor Leiden, Leiderdorp, Oegstgeest en Zoeterwoude, onder andere toezicht op duurzaam bouwen, bodembeheer en energie.

1 Tijdens de jaarwisseling gaat aan het Gerecht in Leiden een 'rijksmonumentaal' huis in vlammen op; de gevel blijft behouden.

2 Drs. J.P. van der Reijden wordt waarnemend burgemeester van Valkenburg.

7 J. van Dijk uit Ter Aar/Langeraar wordt wereldkampioen windsurfen (Olympische mistralklasse) in Sydney.

8 Leiden heeft zijn Digitale Eregalerij, waarop de dragers van de Leidse erepenning, met foto en toelichting, te aanschouwen zijn.

11 In kasteel Duivenvoorde wordt 'Het pact van Duivenvoorde' getekend: een intentieverklaring tussen bestuurders van Leidschendam, Voorschoten en Wassenaar om vanaf de Noordzee tot Zoetermeer een groene bufferzone te behouden.

12 Met de 'Grootste Vossenjacht aller tijden' komt Voorhout in het Guinness Book of Records.

16 Oprichting van Leefbaar Leiden.

24 Overlijden op 95-jarige leeftijd van H.J. Jesse, de eerste zendamateur die draadloos contact wist te leggen met Amerika, zender PA0CII.

25 De krant meldt dat de Raad van State de bezwaren heeft verworpen die zijn ingebracht tegen de vergunning, die de gemeente Leiden zichzelf in 1995 had verleend tot sloop van de restanten van de Vrouwekerk in Leiden.

31 Voor de restauratie van kasteel Oud-Wassenaar wordt *f* 5,4 miljoen toegezegd. Ook Leiden mag delen in deze 'kanjerpot' van de staatssecretaris van Cultuur: *f* 4.800.000 voor de Pieterskerk, *f* 1,9 miljoen voor het Kamerlingh Onneslaboratorium.

Februari

1 De professionalisering van de Stichting Stadsparkeerplan Leiden leidt tot de aanstelling van een directeur, Chris Verplancke.

13 De krant meldt dat de Leidse archeologen Maarten Raven en René van Walsem bij opgravingen in Sakkara (Egypte) gestuit zijn op het graf van Meryneith, een hogepriester in de 14de eeuw voor Christus.

15 Het FNV Vakbondscafé, gevestigd aan de Perzikweg te Leiden, begint zijn activiteiten.

16 Afscheidsreceptie van de Leidse huisarts D. Hammerstein, die door de Huisarts Registratie Commissie uit het register is geschrapt.

17 Overlijden in Leiden van Catharina Angenita (Kaatje) van Dam-Groeneveld, geboren in Leiden op 20 november 1887, Nederlands oudste inwoner.

17 Het duo 'Rul' wint het Leidse Cabaretfestival met de prijs van het publiek en die van de vakjury.

22 Feestelijke start in de Leidse Waag van de Stichting Geschillenregeling Rijnland, die via arbitrage en mediation escalatie van geschillen wil voorkomen.

22 Het drijvende kassahuisje voor de rondvaartactiviteiten van Rederij Rembrandt, onderdeel van DZB, wordt afgemeerd aan de Leidse Beestenmarkt; het is ontworpen door Jan Körmeling, die onder andere daarvoor vorig jaar werd onderscheiden met de David Röellprijs voor beeldhouwkunst.

23 Om te benadrukken dat Leiden een belangrijke rol speelt in de ruimtevaarttechniek, is aan de Newtonweg een testmodel van de motorophanging van de Ariane 5 raket opgesteld.

Maart

1 Na twintig jaar gaat burgemeester P. Cannegieter van Voorschoten met pensioen.

1 Mr. drs. P.I.M. van den Wijngaart gemeentesecretaris van Leiden.

5 De MKZ-crisis dreigt ook zo'n 1.500 Leidse huishoudens te duperen bij de viering van het Offerfeest.

6 Een wandschildering van Ger Lataster is uit het Leidse Kamerlingh Onneslaboratorium met muur en al overgebracht naar het centrale collegegebouw van het Gorlaeuslaboratorium.

9 De emancipatieprijs van de gemeente Leiden, genoemd naar Pieternel Rol, wordt toegekend aan DIOK-bestuurslid en -rugbycoach Marga Deenen.

13 De oproep tot werkonderbreking door de Algemene Onderwijs Bond leidt ook in Leiden tot sluiting van enkele scholen.

14 De Warmondse Brassband bestaat tachtig jaar.

14 Het herhaaldelijk vernielde 'Vredesmonument' op de Garenmarkt in Leiden wordt ontmanteld.

16 Uderzo, de tekenaar van de strips van Asterix en Obelix, woont de opening bij van de tentoonstelling in het Rijksmuseum van Oudheden, waarvoor deze figuren als publiekstrekker fungeren.

20 De schaatsers en schaatsters van VTV / Centrum Club 58 worden op het Leidse stadhuis onthaald omdat zij tijdens de Special Olympics (spelen voor sporters met een verstandelijke handicap) vijf gouden, zeven zilveren en zeven bronzen medailles wisten te behalen.

20 De Leidse studentenvereniging Quintus hoopt op meer leden en schaft daarom de groentijd af.

26 De genetisch gemanipuleerde stier Herman zal naar het Leidse museum Naturalis verhuizen.

April

2 Tijdens het Prinses Christina Concours voor compositie is onder anderen aan Erwin Weerstra (14) uit Leiden een eerste prijs toegekend.

2 Opnieuw vernieuwing in de Leidse GFT-inzameling: twintig afsluitbare zuiltjes, waarvoor de omwonenden een sleutel krijgen.

5 Bezoek, in gezelschap van koningin Beatrix, van president Sezer van Turkije aan Leiden, stad en universiteit.

14 Bij een vechtpartij in Sociëteit Minerva in Leiden, veroorzaakt door een inval van 28 (oud)bewoners van studentenhuis Wallon, ontstaat een spoor van vernielingen.

19 Onthulling aan het Leidse Kiekpad van een monument ter ere van Israël David Kiek.

19 Met de publicatie van het *Boekje van de Rijnsburgerbrug* wordt de nieuwe Rijnsburgerbrug officieel geopend, na een bouwtijd van vijf jaren.

22 De Vereniging Pieters- en Academiewijk en Levendaal-West te Leiden graaft als aandenken aan haar 25-jarig bestaan op de hoek van het Pieterskerkhof en de Nieuwsteeg een steen in: 25 jaar – P.A.L. – 2001.

24 Het Indië-monument bij molen De Put in Leiden wordt voor de vierde keer in twee jaar vernield.

26 Officiële oplevering van de renovatie van de Joost Fransen van der Lindenpoort in de Leidse Grevenstraat.

26 Officiële heropening van het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden.

30 De waterpolospelers van AZC uit Leiden prolongeren de landstitel.

Mei

2 De door de Landelijke Huisartsen Vereniging uitgeroepen staking van huisartsen wordt massaal gevolgd.

3 Opening van de tentoonstelling in het Leidse stadsbouwhuis 'Heeft u al gegeten?', ingericht door de Werkgroep Leiden, stad van vluchtelingen, om de aandacht te vestigen op vluchtelingen van Chinese afkomst.

5 De Canadese oorlogsveteraan Cecil Fulger geeft het startschot voor de realisering van een Atlantik-museum in nog bestaande bunkers in de Noordduinen van Noordwijk.

9 Voor het eerst na haar verloving met de kroonprins laat Maxima Zorreguieta zich bij een bezoek aan de Keukenhof zien.

13 De winnaar van de Libris Literatuurprijs 2001 woont in Leiden: Thomas Lieske ziet zijn roman *Franklin* bekroond.

17 Het Rijksmuseum van Oudheden krijgt van de gemeente Leiden ter gelegenheid van de voltooiing van zijn verbouwing een bronzen hand in bruikleen, vermoedelijk van een keizersbeeld, opgegraven in het Leidse Roomburg.

18 Begraafplaats Rhijnhof neemt plechtig de urnenmuur in gebruik.

18 De gemeente Leiden heeft met de verbouwing van het stadhuis de Nationale Renovatieprijs gewonnen in de categorie Utiliteitsbouw.

19 Voor zijn *Chemotaxonomie der Pflanzen*, een encyclopedische inventarisatie van door planten gemaakte chemische stoffen, wordt prof. dr. R. Hegnauer onderscheiden met de erepenning van de Universiteit Leiden.

20 Benoeming van pastoor A. Vreeburg, die 50 jaar priester en 25 jaar pastoor van de Lodewijksparochie in Leiden is, tot pauselijk erekapelaan, met als titel 'Monseigneur'.

22 Opening van 'Playpark', een speelplek voor oudere jongeren in Leiderdorp.

27 De vrouwen van de Leidse rugbyclub DIOK behalen voor het eerst de landstitel.

Juni

1 Start van het TamTamfestival in Leiden-Noord.

2 Officiële ingebruikname van een nieuw vervoermiddel: de vier watertaxi's van de Stichting Stadsparkeerplan Leiden: de 'Bijdehand', 'Wattanjuh', 'Koekeroe' en 'Kijker is'.

8 Het LUMC ontvangt volledige accreditatie voor vier jaar van het Nederlands Instituut voor Accreditatie van Ziekenhuizen: de veiligheid van patiënten, medewerkers en omgeving voldoet aan de daaraan te stellen eisen.

10 De gemeenteraad van Sassenheim aanvaardt een plan om te komen tot een reconstructie van het omstreeks 1820 in Engelse landsschapsstijl aangelegde park 'Rusthoff'.

12 De Leidse Poëziemanifestatie is, onder het motto 'Ode van de zee', gewijd aan het werk van Fernando Pessoa.

16 De landelijke finale van de Biologische Olympiade kent drie Leidse winnaars: Eva Deinum en Maaike Pelse (Stedelijk Gymnasium) en Johan de Jong (Bonaventura College).

17 De Leidse theatergroep Imperium wint op het Festival Amateur Theater met de voorstelling 'De dood en het meisje' de Arend Hauser Theaterprijs.

18 De nieuwe afdeling van het Leidse gemeentelijk apparaat, Bureau Onderzoek en Advies, presenteert haar eerste folder 'Kerncijfers Leiden 2001'.

24 Vijf leden van de Leidse atletiekvereniging Groen-Wit blijken goud en zilver behaald te hebben op het onderdeel Acro-gym: mixpaar Rob van Haastrecht-Dewi Tanja, en trio Judi Stierman, Florentine Goy en Kim Slokker.

25 Met de aankoop van het voormalige St. Elisabeth-ziekenhuis aan de Leidse Hooigracht door de Stichting Leidse Studentenhuisvesting lijkt behoud en renovatie van het complex verzekerd.

25 Overlijden op 91-jarige leeftijd van Albert Milhado, eertijds radiocorrespondent in Londen en initiator van de stedenband Oxford-Leiden.

29 Oud-Voorschotenaar mr. Max van der Stoel neemt afscheid als Hoge Commissaris voor nationale minderheden en mag zijn naam geven aan een prijs voor degenen die zich inzetten voor minderheden.

Juli

1 Het motto van de Dag van de Architectuur in Leiden luidt 'Leiden Centraal, Stad op Stelten'; de nadruk ligt op 'Leiden zeezijde'.

5 Een troep vale gieren landt in Noordwijk en Voorhout. Naar dit unieke spektakel komen vogelaars uit heel Nederland kijken.

6 De Centrale Raad van Beroep is van oordeel dat de Koppelingswet 1998 niet

van toepassing is op vluchtelingen die al vóór 1 juli 1998 een uitkering ontvingen; door deze opvatting wordt de Leidse wethouder Laurier gesteund in zijn beleid terzake.

7 Op een drietal locaties in Leiden worden tentoonstellingen gewijd aan het werk van de schilder Aad Donker.

10 De Leidse gemeenteraad beslist dat ambtenaren van de burgerlijke stand hun medewerking aan het voltrekken van huwelijken van homoparen niet mogen weigeren.

17 Wethouder Laurier van Leiden erkent dat de door de afdeling Groenvoorziening uitgevoerde 'reddingsoperatie' voor het Leidse Plantsoen desastreuze gevolgen heeft gehad.

23 De Leidse Show-&-Marchingband K&G behaalt twee kampioenstitels op het Wereld Muziek Concours in Kerkrade (mars en show); Jong K&G verovert de titel op het onderdeel mars; ook DVS uit Katwijk en Adest Musica uit Sassenheim zijn succesvol.

Augustus

2 Leidenaar Eric Brugmans keert van de Deaflympics in Leiden terug met een zilveren en een bronzen medaille (tennis mixed dubbel en herendubbel).

7 Katwijk en Noordwijk mogen de blauwe vlag weer op hun strand laten wapperen omdat het zeewater schoner is dan ooit.

17 Een 17-jarige Rotterdammer overlijdt nadat hij op het station van Leiden Centraal door twee inwoners van de stad in het gezicht is geschoten.

24 Voor de laatste maal worden in de Leidse Groenoordhallen universitaire tentamens afgenomen.

25 Met een optreden van Jean 'Toots' Thielemans wordt het Rapenburgconcert succesvol besloten.

28 De uitspraak van de Raad van State dat het bestemmingsplan van de gemeente Leiden voor de Oostvlietpolder in strijd is met het rijksbeleid, leidt tot grote problemen en schadeclaims; wordt vervolgd.

September

1 Drs. L. Vredevoogd, voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit Leiden, benoemd tot kamerheer van H.M. de Koningin.

4 Burgemeester Postma van Leiden slaat de eerste paal voor de nieuwbouw van

de unilocatie van de Juridische Faculteit, begin van de verbouwing en renovatie van het Kamerlingh Onneslaboratorium.

7 Door het overlijden van pater Joop Vaneman in Zoeterwoude wordt een bijzonder tijdperk afgesloten: hij was de laatste van vijf broers die allen priester werden.

8 Feestelijke opening van de Oudheidkamer van de Stichting Historische Kring Liemeer.

13 Het Leidse zorgcentrum Van der Willigenhof is uitgeroepen tot het beste Leerbedrijf van 2001.

14 Ook in Leiden en de regio worden enkele minuten stilte in acht genomen om de slachtoffers van de aanslag op de Twin Towers in New York op 11 september te herdenken.

17 De financiële afdeling van IKEA, meubel- en interieurconcern, betrekt een kantoor aan de Leidse Bargelaan.

19 De nieuwe plannen van de Leidse gemeente voor het Aalmarktgebied worden met gemengde gevoelens ontvangen.

22 De groep 'Van de straat' uit Zevenhuizen wint op het Leidse Festival van het Levenslied de Mary Beybokaal in de categorie Het nieuwe levenslied; de groep ''t Gouden Randje' die in de categorie Klassiekers.

22 Bij een steekpartij komt in Noordwijk een jonge inwoner van Katwijk om het leven. Als reactie op deze daad van zinloos geweld houdt men enkele dagen later een stille tocht.

24 Ruim twintig coffeeshophouders en -medewerkers ontvangen, na cursussen in onder andere informatieverstrekking, beroepsethiek, EHBO en EHBD (Drugsongevallen) en herkenning van probleemblowers, hun certificaten.

25 De in Leiden gevestigde reiswinkel NBBS moet uitstel van betaling vragen.

Oktober

1 Mw. W.M. Verver-Aartsen wordt geïnstalleerd als burgemeester van Voorschoten.

1 Het St. Elisabeth-ziekenhuis aan de Hooigracht in Leiden voorgedragen voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst.

2 Na bijna honderd jaar verkoopt de Warmondse sigarenwinkel 'Over de Post' van de familie Sikking zijn laatste opsteker.

2 De erepenning van de gemeente Leiden wordt toegekend aan Bart Werk, gepensioneerd boekbinder, drukker, vakbonds- en PvdA-bestuurder.

8 Biomedicus Wouter Dhert onderscheiden met de Annaprijs (ingesteld door het Anna Fonds, voortgekomen uit de Anna-kliniek voor Orthopaedie) voor zijn prestaties bij het maken van menselijk steunweefsel (bot-, kraakbeen- en bandweefsel) uit menselijke 'voorlopercellen'.

10 Met het Congrescentrum Oud-Poelgeest te Oegstgeest is overeengekomen het Leidse Vredesmonument van de Garenmarkt naar de tuin daar te verplaatsen.

12 Het Hoogheemraadschap van Rijnland onderscheiden door het Ideeëncentrum voor de manier waarop het waterschap omgaat met uitvindingen van werknemers.

14 Sandra Kuipers en Leidenaar Ed van der Vall kampioen rolstoeldansen onderdeel ballroom, in klasse II (dansen met normale hand- en schouderfunctie).

21 Naar analogie van de antrax-brieven in de Verenigde Staten verspreidt een Voorhoutenaar enveloppen met poeder onder zijn buren.

24 Marcel Juffermans en zijn bemanning winnen met 'De Groote Juffer' de 'Strontrace' van Workum naar Warmond.

27 Feestelijke heropening van de Bibliotheca Thysiana aan het Leidse Rapenburg, na een grondige restauratie van het gebouw door Vereniging Hendrick de Keyser en van de boekenschat door toedoen van de Stichting tot behoud van de Bibliotheca Thysiana.

31 Kees van Bohemen stopt na 41 jaar als laatste melkboer van Voorschoten.

November

1 Leidenaar F.H. Donderwinkel is de eerste bezitter van een Europese parkeerkaart voor gehandicapten, een initiatief van de Raad van Europa.

1 De 'Bollenstad' gaat niet door omdat het gebied te waardevol is voor het bouwen van talloze woningen.

13 Atelier Kunst en Vliegwerk in Leiden is winnaar van de Zilveren Veer Cultuurprijs 2001.

13 Het Leidse gemeentehuis zal voortaan baden in het licht, als eerste in een reeks openbare gebouwen; door de verlichting zal 'Leiden de allure van Parijs' verkrijgen.

14 Vandaag verschijnt voor de eerste keer het *Witte Weekblad*, waarin zijn opgenomen de *Leidse Post* en *Zuid-Holland Post*.

15 Als de plannen van de Leidse wethouder Pechtold (Cultuur) doorgaan, zal Kunstcentrum Haagweg 4 gelegaliseerd en opgeknapt worden.

20 Burgemeester S. Maclean van Buffalo City, Leidens zusterstad in Zuid-Afrika, met zijn delegatie te gast bij wethouder Laurier van Leiden.

21 Door vandalisme is een van de twee kinderbeeldjes op de bordestrap van het Leidse stadhuis onherstelbaar vernield; de gemeente zal een replica laten maken.

22 Opening van de Pilgrim Archives, in het complex van het Leidse Gemeentearchief.

29 Ontwerpbureau Opera wint met de inrichting van de vaste tentoonstelling van het Museum voor Volkenkunde de eerste Lensvelt-de Architect Interieurprijs.

30 De Warmondse IJsclub viert zijn 100-jarig bestaan.

December

1 Alweer sluit een buurtwinkel zijn deuren: Annie en Dick van der Hulst sluiten na krap vijftig jaar, vanwege hun leeftijd, hun kruidenierswinkel in de Leidse Willem Klooslaan.

5 De Leidse Woningstichting wordt door de Woonbond als de slechtste woningcorporatie van Nederland aangewezen.

8 De Leidse vrijwilligersprijs, naar Co Verhoog vernoemd, toegekend aan de 80-jarige Henny Jekel, voor haar werk in het Leidse St. Elisabeth Gasthuishof en verpleeghuis Van Wijckerslooth in Oegstgeest, en bij de Zonnebloem.

9 De gemeente Leiden handhaaft, ook nu de Koppelingswet 1998 is vervangen door de Vreemdelingenwet, haar beleid van uitkeringen aan illegale vreemdelingen die al vóór 1 juli 1998 in Leiden woonden.

10 Dankzij een snelle actie van de Vereniging Vrienden Vrijplaats Koppenhinksteeg kan haar voorzitter bij de gemeente Leiden 500 bezwaarschriften indienen tegen de plannen tot opheffing van de vrijplaats.

13 Het Alphense bedrijf Vos koopt met een half miljoen gulden een vervolging af in de glycerinezaak, waarbij ten minste zestig kinderen uit Haïti om het leven kwamen, maar bekent hiermee geen schuld.

14 De rooms-katholieke begraafplaats De Zijlpoort in Leiden is veroordeeld tot een schadevergoeding van ruim 10.000 gulden (plus proceskosten) aan de familie Wanninkhof, omdat de begraafplaats de stoffelijke resten van hun vader niet te voorschijn kan brengen.

18 De oudste lokale partij van Nederland, 'Gemeentebelangen' in Voorhout, heft zich op.

18 Wytze Patijn, de zojuist aangewezen supervisor van het Leidse Aalmarktproject, maakt kennis met de Leidse gemeenteraad.

20 Plechtige opening van de nieuwe Faculteit der Kunsten van de Universiteit Leiden door ondertekening van een Gemeenschappelijke regeling door de collegevoorzitter van de Hogeschool voor beeldende kunsten, muziek en dans en de voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit Leiden.

30 De muziekformatie Tröckener Kecks heeft het Leidse LVC uitgekozen voor haar afscheidsconcert.

31 De nieuwe eigenaar van NBBS besluit deze naam alleen te handhaven voor jongeren- en lowbudgetreizen.

31 Directeur Cock Schenk is het getouwtrek met de gemeente Leiden beu en doet zijn Drukkerijmuseum in de uitverkoop.

31 Bakkerij Van Maanen uit Katwijk bakt de lekkerste oliebollen van Nederland, blijkt uit een test van het *Algemeen Dagblad*.

Bestuursleden blikken terug

Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Vereniging Oud Leiden stelde het huidige bestuur voor aandacht te schenken aan de vereniging zelf. De redactie koos voor gesprekken met oud-leden van het bestuur over de periode dat zij er deel van uitmaakten. Het resultaat is de weergave door redactieleden van interviews die met enkelen van hen zijn afgenomen.[1]

De doelstelling van de vereniging liet voldoende ruimte om de activiteiten van Oud Leiden op historisch gebied naar eigen inzicht van het bestuur goed in te vullen. Toch lijkt er in de loop van de tijd van een verbreding sprake te zijn geweest. Ging het in de vooroorlogse periode vaak over de restauratie van individuele panden, waaronder belangrijke overheidsgebouwen, en het behoud zonder meer, in de jaren zeventig was nog een andere ontwikkeling zichtbaar. Naast monumenten begon ook het beeldbepalend karakter een rol te spelen. In diezelfde periode bleek dat een taak van de vereniging, het beheer van enkele historische panden, het vermogen te boven ging. Na soms onverkwikkelijke en in ieder geval langdurige affaires werd het huizenbezit ten slotte afgestoten. De verbeterde financiële positie die daar mede het gevolg van was, maakte het mogelijk prijzen, subsidies en andere vormen van aanmoediging en beloning toe te kennen. Daaruit bleek wel dat de vereniging niet alleen reactief optrad, maar ook eigen, soms nieuwe, wegen uitzette. Dat leidde overigens niet tot een hecht doortimmerde visie op de historische binnenstad, ook niet in de jaren zeventig, toen het stadsherstel een belangrijke impuls kreeg door vele restauraties. Dankzij de instelling van het mr. Annie Versprillefonds, de Oud-Leidenprijs en de Oud-Leidenpenning kon de vereniging in deze periode haar doelstellingen beter naar buiten brengen. Dat bleek ook uit financiële bijdragen aan publicaties die anders veel moeilijker hadden kunnen worden gerealiseerd. Een groeiend ledental, 460 aan het einde van 1938, 1.012 in 1971 en 2.022 in 1992, en contributieverhogingen lagen mede ten grondslag aan deze ruimere armslag.

Behalve de zorg voor het huizenbezit waren er nog andere problemen die over verschillende bestuursperiodes heenreikten. Omdat de vereniging ook zorg droeg voor 'de omstreken' was de inbreng van correspondenten uit de regio belangrijk. Het leveren van gegevens voor de Kroniek en het signaleren van ongewenste ontwikkelingen op historisch terrein lieten meer dan eens te wensen over. Dat laatste leidde soms tot vergeefse gevechten met autoriteiten, maar voerde in ieder

geval in Leiden meer dan eens tot succes. Periodiek kwam ook een overschrijding van het budget van het *Leids Jaarboekje*, zeker in de tijd toen de Oud-Leidenprijs een realiteit was, aan de orde. Hoe de kwestie werd behandeld, hing sterk af van de persoon van de voorzitter.

In deze interviews komen drie voorzitters uit de naoorlogse periode ter sprake van wie de eerste twee al zijn overleden. De stijl van Lunsingh Scheurleer, die niet uitblonk in het delegeren, week sterk af van de joviale aanpak van zijn opvolger Van Dongen. Tenslotte was de persoon van Van Soest weer duidelijk verschillend van die van zijn voorganger. In de aanpak en de efficiency van vergaderen en uitvoeren van activiteiten was uiteraard de inbreng van andere bestuursleden ook belangrijk. Sommigen zaten qualitate qua in het bestuur, zoals afgevaardigden van het Leidsch Studenten Corps en de VVSL, die omstreeks 1972 geruisloos verdwenen. Sommige leden hadden een duidelijk kunsthistorische achtergrond, terwijl ook architecten relatief goed waren vertegenwoordigd. Historici en juristen namen eveneens een belangrijke plaats in. Onder de leden kwamen ook verschillende enthousiaste mensen voor, zonder dat deze een specifieke achter-

grond bezaten. Naast mensen met een duidelijke expertise op het terrein van de doeleinden van de vereniging, waren er andere onmisbare mensen. Zonder een secretaris en een penningmeester kon Oud Leiden zijn taak niet naar behoren vervullen. Uit de interviews valt, soms tussen de regels door, te lezen welke inbreng van deze kant aanwezig was. Van tweedelingen, bijvoorbeeld tussen oud en jong, was nauwelijks sprake. Hoogstens waren de ouderen wat bedachtzamer in het gebruik van bepaalde middelen, maar over het doel was men het in het bestuur in deze periode meestal wel eens.

Het oordeel van de geïnterviewden over de sociale aspecten en de sfeer van het bestuur van Oud Leiden komt soms helder naar voren. Mede dankzij hen is de stad er beter van geworden.

Jhr. mr. L.H.N.F.M. Bosch Ridder van Rosenthal

De heer Bosch van Rosenthal werd in 1914 te Zutphen geboren als zoon van jhr. L.H.N. Bosch Ridder van Rosenthal en jkvr. G.A. Pauw van Wieldrecht. Bosch van Rosenthal Sr. doorliep een bestuurlijke carrière. Van 1934-1941 en 1945-1947 was hij Commissaris des Konings in Utrecht. Actief in de illegaliteit, werd hij in 1944 door de Londense regering benoemd tot voorzitter van het College van Vertrouwensmannen, dat op 5 mei 1945 het Nederlands gezag proclameerde.

Bosch van Rosenthal Jr. bracht een deel van zijn schooltijd door in Zwitserland. In Duitsland had hij goede vrienden en contacten. Hij raakte hierdoor niet alleen internationaal georiënteerd, maar leerde ook de eigen omgeving relativeren. In 1933 kwam hij aan in Leiden. Niet iedereen was hem daar onbekend. Zijn familie kende de familie Bijleveld[2] op de Boerhaavelaan, bij wie hij eens per maand ging eten. In Leiden troffen hem de hokjesgeest en de standenmaatschappij. En hoewel het not done was als corpsstudent om tevens maatschappelijk actief te zijn, ondernam hij al snel activiteiten binnen de Leidse samenleving. Vanuit zijn kerkelijke interessesfeer legde hij contact met de christelijke zuil in Leiden en werd voorzitter van de CHU-jongerenorganisatie. Hij voelde zich verwant met de linkervleugel van de partij, de zgn. Friese richting. Aan leden van de kerk gaf hij gratis juridische adviezen. Maar ook op ander vlak werd hij in zijn studentenstad actief. Hij steunde de Chr. muziekvereniging Concordia financieel en werd er beschermheer van. Hij werd secretaris van Ars Aemula Naturae, dat hij samen met zijn vriend Pelinck door de oorlog heen geloodst heeft. En in september 1939 werd hij raadslid, welk ambt hij na de oorlog nog kort continueerde in de

tijdelijke gemeenteraad van 12 november 1945 tot 18 januari 1946. Bij de verkiezing van wethouders kwam hij toen één stem te kort om verkozen te worden.

Van 1933 tot 1946 heeft de heer Bosch van Rosenthal gewoond op Oude Singel 66, waar in die tijd ook Pelinck[3] en Berlage[4] hebben gewoond. Zijn benoeming in 1938 op het ministerie van Binnenlandse Zaken betekende geen verhuizing naar Den Haag. Begin 1947 werd hij burgemeester van Rhenen. Het feit dat hij er niets voor voelde lid te worden van een politieke partij, verhinderde een benoeming in een hoog politiek ambt. Maar zijn bestuurlijke kwaliteiten en organisatietalent brachten hem in talloze commissies en besturen. Zo was hij zestien jaar lang voorzitter van de Consumentenbond.

Als student werd Bosch van Rosenthal in 1934 lid van Oud Leiden. Hij studeerde rechten en was geïnteresseerd in oud-vaderlands recht (colleges van de beroemde De Blécourt) en, naar de geest van die tijd, in heemschut en monumentenzorg. Toen er in 1935 een nieuwe vertegenwoordiger van het LSC in het bestuur van Oud Leiden gevonden moest worden, aanvaardde hij die functie, vanuit zijn gevoel dat ook de studentenwereld zich niet van de Leidse samenleving afzijdig mocht houden. Binnen het LSC vond men een dergelijke stap lichtelijk belachelijk. Na zijn afstuderen in 1938 moest hij aftreden om voor een nieuwe vertegenwoordiger van het LSC plaats te maken.

Wie trof hij als medebestuursleden?

Al sedert 1905 was de 72-jarige kerkhistoricus prof. L. Knappert voorzitter. De heer Bosch van Rosenthal ervoer hem als een man die uitsluitend voeling had met het academisch milieu. Initiatieven voor de burgerij interesseerden hem niet echt. Hij was moeilijk mee te slepen bij nieuwigheden.

De ondervoorzitter was de gemeentearchivaris Verburgt, die hij niet aardig vond. Beter kon hij opschieten met Braat, met A. Krantz, die ondanks zijn pro-Duitse houding een fatsoenlijk mens was, en vooral met Bicker Caarten, die kort na hem als bestuurslid aantrad. Deze werd de drijvende kracht van de vereniging. Met hem heeft hij veel samengewerkt, zowel binnen als buiten de vereniging.

Ook de Leidse burgemeester Van de Sande Bakhuyzen ('Van de verbrande stadhuize') zat in het bestuur, maar de heer Bosch van Rosenthal kon zich niet herinneren dat hij wel eens een bestuursvergadering bijgewoond had.

Contact was er natuurlijk ook met mej. Meyers, die namens de VVSL in het bestuur zat.

De vergaderingen werden aanvankelijk bij de leden thuis gehouden, maar in zijn tijd werd de regentenkamer van het Brouchovenhofje de vaste stek.

De vergaderingen waren nooit lang,[5] maar ook niet erg efficiënt. Het was heel moeilijk om een bestuursbeslissing te krijgen. Van vergadertechniek hadden de meesten geen kaas gegeten. Uitzonderingen in dit opzicht waren Bicker Caarten en Wichers Rollandet, de penningmeester.

Als belangrijkste doel van de vereniging werd monumentenzorg gezien. Voorop stond reconstructie van een – vermeende – oude toestand. Behouden betekende eigenlijk dat alles moest blijven zoals het was. Om dit voor elkaar te krijgen werd er enorm gelobbyd. Oud Leiden stelde zich nogal anti-gemeente op. Bosch van Rosenthal was het daar niet mee eens. Hij vond dat er juist door samenwerking zaken tot stand gebracht konden worden. Hij was ook voorstander van een hartelijke verhouding met de Verenigde Staten.[6] Dat bracht hem er bijvoorbeeld toe om in Leiden aandacht te vragen voor de Pilgrims. Maar noch bij de vereniging noch bij de gemeente kreeg hij daarvoor de handen op elkaar.

Nieuwe initiatieven kwamen vaak van de heer Bicker Caarten, begin 1936 als secretaris in het bestuur gekomen. Hij was in dienst van de gemeente Leiden als ambtenaar monumentenzorg.[7] Ondanks de weinig geestdriftige houding tegenover nieuwigheden, lukte het toch wel het een en ander te realiseren,[8] door de samenwerking met Bosch van Rosenthal. Naar een telg van een adellijk geslacht werd beter geluisterd dan naar een Leidse ambtenaar!

Nieuw waren de stadswandelingen. De heren Bosch van Rosenthal en Bicker Caarten hebben die samen met de zeer enthousiaste mej. F.A. le Poole en de heer Swierstra georganiseerd. Zij vormden samen ook een deel van de in 1936 opgerichte excursie- en tentoonstellingscommissie.

In de bestuurstijd van de heer Bosch van Rosenthal werd veel aandacht besteed aan de restauratie van het Rijnlandhuis en van het Gravensteen. Die laatste duurde jaren, want steeds waren er ruzies en kwesties. Hij heeft vanaf de instelling in 1937 tot de opheffing in 1950 in de commissie tot herstel Gravensteen gezeten. Bovendien was hij betrokken bij de restauratie van de eerste gevelsteen door de Vereniging Oud Leiden, die boven het poortje tussen Stille Rijn 14 en 15.

Door zijn netwerk, zowel in het Leidse (hij was lid van Amicitia) als in de Leidse studentenwereld, heeft Bosch van Rosenthal veel nieuwe leden aangebracht. Hem werd ook speciale lof toegezwaaid 'voor de wijze waarop hij de belangstelling alom heeft weten te wekken voor de vereniging'.[9] Zelf heeft hij de indruk dat er in die tijd vooral veel leden van de VVSL lid geworden zijn. Maar dat is zeker niet de enige groep geweest die gezorgd heeft voor meer dan een verdubbeling van het ledental in de jaren 1936-1938.[10]

Dorise Colijn

Een heel andere ervaring met het bestuur heeft Dorise Colijn. Als jonge studente was zij destijds bestuurslid voor de VVSL. Dorise Colijn werd in 1944 in Den Haag geboren. Na haar middelbare schooltijd studeerde zij geschiedenis in Leiden van 1963-1970. Daar werd ze lid van de VVSL en het historisch dispuut Robert Fruin.

Als lid van de VVSL kwam zij in 1966 in het bestuur van Oud Leiden. De gang van zaken rond de afvaardiging in het bestuur kan zij zich niet meer precies herinneren. Sinds 1933 was het volgens de statuten gebruikelijk dat er steeds een bestuurslid afkomstig was uit de studentengemeenschap. Zo lezen we in het *Leids Jaarboekje* van 1934 dat er 'naast een lid, aan te wijzen door het Collegium van het Leidsch Studentenkorps ook een lid zitting kon nemen door het bestuur der Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden'.

Waarom de keuze binnen de VVSL op haar viel, of dat zij zich binnen de vereniging had opgegeven voor deze functie, kan zij zich niet meer herinneren. Waarschijnlijk speelde haar studierichting sociaal-economische geschiedenis een rol. Ze had net een werkcollege bronnenonderzoek gevolgd bij professor Kernkamp over een Leids, demografisch onderwerp. 'Er was een zak met gegevens gevonden over de textielnijverheid in Leiden.' Het wroeten in deze eindeloze berg was niet haar grootste hobby.

Over haar twee bestuursjaren (1966-1968) bewaart zij geen bijzondere herinneringen. Integendeel: 'Het was niet leuk. Ik was benieuwd en veel breder geïnteresseerd dan alleen in het Leidse, ik was vooral sociaal geïnteresseerd. Ik vond het een statisch kringetje.' Als studente was er een aanzienlijk leeftijdsverschil met de overige bestuursleden, die met een gemiddelde leeftijd van 50+ de leeftijd van haar ouders hadden! Aan haar medebestuurslid en voorzitter professor Lunsingh Scheurleer bewaart ze goede herinneringen. Ze volgde destijds ook colleges bij hem.

De vergaderingen over Leidse onderwerpen hebben geen onuitwisbare indruk gemaakt. De wereld was nog zo veel groter. Haar interesse in de Afrikaanse cultuur en een gepland vertrek met haar aanstaande echtgenoot naar Senegal, brachten haar tot een Afrikaans afstudeeronderwerp. In 1970 vertrok zij naar dat land. Twaalf jaar verbleef zij met haar gezin buiten Nederland, waarna zij zich in 1984 uiteindelijk in Arnhem vestigde.

H. Weiland

Hugo Weiland werd op 25 mei 1930 in Oegstgeest geboren. Na het eindexamen

gymnasium A begon hij met de studie Nederlands Recht aan de Rijksuniversiteit Leiden en behaalde daar zijn meesterstitel.

Weiland begon zijn loopbaan bij Unilever (marketing) en werd vervolgens secretaris van de Kamers van Koophandel Oost-Europa. Vanaf 1968 tot 1988 was hij directeur van Slavenburg's Bank te Leiden. Hij woont met zijn Oostenrijkse vrouw Heidi sinds 1967 in Oegstgeest.

Hugo Weiland bekleedde en bekleedt nog vele bestuursfuncties, zoals bij de Leidse Volksuniversiteit K & O, waarvan hij penningmeester en voorzitter was. Ook was hij penningmeester van de Bond van Nederlandse Volksuniversiteiten (circa 1986-1994), eveneens penningmeester van de Vereeniging tot Bevordering van den bouw van Werkmanswoningen Leiden en van Mathesis Scientiarium Genitrix (MSG), tegenwoordig een technische school in Leiden.

Hij was mede-oprichter en bestuurslid van de Stichting Oude Hollandse Kerken en van de Stichting Paardrijden voor Gehandicapten Leiden e.o. Voor de Leidse Schouwburg was hij lid van de bouwcommissie en hij bekleedt thans het penningmeesterschap van de Stichting Drie Eeuwen Leids(ch) To(o)neel (DELT). Ook is hij nog steeds voorzitter van de Stichting Oostenrijkse Studiën aan de Leidse Universiteit (Literaire Faculteit).

Volgens zijn herinnering werd hij in 1948 lid van de Vereniging Oud Leiden. In 1970 werd hij onder het voorzitterschap van prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer penningmeester als opvolger van P.L. Gillissen, wat hij bleef tot zijn aftreden in 1978. Ook kwam hij in de commissie Het Leidsche Woonhuis, die het beheer voerde over de panden die de vereniging uit historisch besef had aangekocht (Kloksteeg 2 en Oranjegracht 83).[11] Op 11 juni 1971 werd de Stichting Stadsherstel opgericht door de Vereeniging tot Bevordering van den Bouw van Werkmanswoningen en de Vereniging Oud Leiden. Weiland werd hiervan bestuurslid. Het eerste jaar verliepen onderhandelingen met de gemeente Leiden inzake overdracht, bestemming en restauratie van de Latijnse School met aangrenzende panden uiterst moeizaam.

Aan het huizenbezit van Oud Leiden werd in 1975 het pand Vliet 9 toegevoegd, door het overlijden van mej. dr. A.S. Timmermans, die ook nog een bedrag van *f* 20.000 naliet, bestemd voor restauratie van dat huis. Langzamerhand werd het echter steeds problematischer de panden te beheren. Er rezen met name problemen betreffende Oranjegracht 83, waarvan de toestand door bouwwerkzaamheden in het Herengracht-Zijlsingelgebied grote zorgen baarde. Overleg werd gevoerd met de Stichting Stadsherstel, die de buurpanden zou restaureren, over samenwerking

met betrekking tot de uit te voeren werkzaamheden. Uiteindelijk werden de panden Oranjegracht 83 en Kloksteeg 2 in 1978 afgestoten.

Hugo Weiland heeft de indruk dat Oud Leiden voornamelijk een interessegemeenschap was en is en niet een elitair genootschap bij uitstek. De sfeer bij de bestuursvergaderingen was over het algemeen plezierig collegiaal en de taakverdelingen lagen duidelijk. Financiële problemen waren niet overheersend. Het *Leids Jaarboekje* eiste veel discipline qua omvang en uitgave, maar door de bijzondere gift van mej. mr. A.J. Versprille was de toekomst daarvan voor langere tijd gegarandeerd. De excursies werden door het daarmee belaste bestuurslid altijd uitstekend en plezierig georganiseerd en hadden, voor zover hij zich herinnert, ook eigenlijk altijd groot succes.

In zijn bestuursperiode zijn veel initiatieven genomen die uiteindelijk een goede en succesvolle richting bleken te wijzen. Die jaren kunnen als de 'voortijd van grote bloei' beschouwd worden. Al met al was zijn bestuur een goed team, zowel onder Lunsingh Scheurleer als onder M.A. van Dongen, ieder met zijn/haar eigen stijl en elkaar aanvullend.

Van de meeste collega's binnen het bestuur heeft hij geen directe negatieve indrukken overgehouden. Met de ene was het gemakkelijker door dezelfde deur te gaan dan met enkele anderen, wellicht te wijten aan de karakterinstelling en ambitie. Zijn gevoel is dat de samenwerking met de gemeente (voornamelijk de nieuwe generaties politici) steeds moeizamer werd. Particulier initiatief moest vooral op ambtelijk niveau worden overgenomen, dat leek tenminste het streven van de overheersende politieke stromingen, wat zijns inziens Leiden niet ten goede is gekomen.

Ingrid Moerman

Ingrid Wilhelmina Louise Moerman is geboren in Rotterdam op 31 januari 1943. Lager onderwijs volgde zij op Daltonschool 'de Margriet', middelbaar onderwijs op het Erasmiaans Gymnasium. Na haar eindexamen studeerde zij van 1961 tot 1967 geschiedenis te Leiden. Haar hoofdvak was middeleeuwse geschiedenis, als bijvakken koos zij middeleeuwse archeologie en kunstgeschiedenis. Na haar afstuderen studeerde zij nog een jaar middeleeuwse archeologie in het Normandische Caen. In augustus 1968 trad Ingrid Moerman in dienst bij Stedelijk Museum De Lakenhal als conservator van de historische afdeling, tevens adjunct-directeur van De Lakenhal, waar zij nog steeds werkzaam is.

Van 1971 tot 1979 maakte zij deel uit van het bestuur van Oud Leiden, eerst

vier jaar als secretaris, vervolgens vier jaar als ondervoorzitter. Van 1991 tot 1995 was zij weer bestuurslid. Overeenkomstig haar voornemen bij het aanvaarden van het lidmaatschap van het bestuur stelde zij zich in 1995 niet opnieuw beschikbaar.

Sinds 1974 maakt Ingrid Moerman deel uit van de redactie van het *Leids Jaarboekje*. Van 1980 tot 1988 was zij eindredacteur. Sinds 1988 is zij voorzitter van de redactiecommissie. In de jaren 1987-1995 was zij redactielid van de Leidse Historische Reeks en sinds 1996 is zij bestuurslid van de Stichting Leidse Historische Publicaties. Daarnaast is zij actief geweest in diverse andere organisaties op historisch gebied, zoals de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, de Archeologische Werkgroep Nederland, de Nederlandse Museumvereniging, de Historische Vereniging Holland, de Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden, de Stichting Leidse Hofjes en de Stichting Wagenmakersmuseum. Zij was als eerste vrouw lid van het College van Kerkvoogden van de Nederlands Hervormde Gemeente en van de internationale organisatie Soroptimisten, een serviceclub van vrouwen, waarin ieder lid een bepaald beroep vertegenwoordigt.

Wegens haar vele verdiensten voor de Vereniging Oud Leiden werd Ingrid Moerman in de algemene ledenvergadering van 28 maart 1979 tot lid van verdienste benoemd. In 1999 werd zij benoemd tot erelid.

Moerman is sinds haar indiensttreding bij De Lakenhal lid van de vereniging. Tijdens haar studietijd wist zij nauwelijks iets van Oud Leiden af. Door het lidmaatschap van de Commissie voor Volkskunde, waar zij in 1969 secretaris van werd toen daar nieuw leven in werd geblazen, kwam Moerman in contact met het bestuur van Oud Leiden.

Omdat er een vacature was door het aftreden van de secretaris Ted Meijer, werd zij zijn opvolger en in 1975 vice-voorzitter. De toenmalige voorzitter Lunsingh Scheurleer liet veel aan haar over. Zelf regelde hij veel telefonisch. Vaak belde hij 's morgens om acht uur op, net wanneer Ingrid onder de douche stond. Bij zijn afscheid heeft Ted Meijer nog gezegd dat de jongere bestuursleden het minder op prijs stelden dat ze zo vroeg gebeld werden.

De sfeer in het bestuur was gezellig, maar het had wel wat zakelijker gekund. Dat gold niet alleen voor haar eerste periode, maar ook voor de tweede. Om acht uur begonnen de vergaderingen, 'om negen uur kwam de drank op tafel – daar heb ik op zich niets tegen – maar om tien uur waren we nog niet klaar met vergaderen'. Op een gegeven moment stelde Moerman voor: 'Eerst de zaak afmaken, daarna een drankje.' Als vice-voorzitter nam zij wel eens een breiwerkje

Het bestuur van de Vereniging Oud Leiden in 1977, gefotografeerd in het Brouchovenhofje. V.l.n.r. mw. H. Suurmond-van Leeuwen, mr. H. Weiland, mw. drs. I.W.L. Moerman, mw. P. Buring, dr. M.A. van Dongen, mw. P. van Dishoeck-Dudok van Heel, T.W. Mulder, J.A.E. Aalders en drs. R.E.O. Ekkart. Het bestuurslid mr. B. Plomp ontbreekt op de foto.

mee. Niet iedereen waardeerde dat, maar Ingrid kon heel goed breien en vergaderen tegelijk. Het vice-voorzitterschap was trouwens geen zware klus. Van Dongen was – net als Lunsingh Scheurleer – een actieve voorzitter. Toch waren de voorzitters in de praktijk niet altijd goede vergadervoorzitters; niet efficiënt.

Over de medebestuursleden is zij positief: 'Wat betreft expertise vond ik vooral Rudi Ekkart goed; met hem heb ik ook het meeste contact gehad. Ook de inbreng van mensen als Paulina Buring, Taco Mulder, Wim Hofman en Jan Dröge was goed.'

Vooral in haar eerste periode was het bestuur heel actief. In 1971 werd de Maatschappij tot Stadsherstel Leiden opgericht, in 1972 de Adviesraad Binnenstad. In 1974 werd meegewerkt aan de oprichting van de Stichting Pieterskerk en de Stichting Vrienden van de Pieterskerk. En dan was er de jubileumviering van 75 jaar Oud Leiden in 1977. Toen kreeg de gemeente van het bestuur het mozaïek in de Breestraat voor het stadhuis. Het was een reconstructie van het mozaïek dat daar sinds 1586 gelegen had, maar in 1879 voor de aanleg van de paardentram was verwijderd. Het plan voor reconstructie bestond al in 1907, maar toen is het er niet van gekomen.

In Moermans eerste bestuursperiode werden veel meer ongevraagde adviezen gegeven aan de gemeente dan in haar tweede ambtstermijn. Dat werd onder andere veroorzaakt omdat er nu ook veel meer organisaties zijn, waar Oud Leiden in zit. Het bestuur nam in die eerste periode ook deel aan activiteiten in omringende gemeenten. Dat was toen een goede zaak, maar Moerman vindt het nu minder relevant. Vroeger had men Oud Leiden nodig, maar nu heeft elke gemeente zijn eigen historische vereniging die flink aan de weg timmert.

Oud Leiden is volgens Moerman als vereniging betrekkelijk doorsnee, maar het bestuur was een eliteclub, samengesteld door coöptatie. Het bestuur was geen afspiegeling van de leden. Veel leden van de vereniging zijn middenstanders, maar het bestuur bestond uit academici of uit 'echtgenotes van'.

Later verbeterde dat enigszins: Aalders en Donkers bijvoorbeeld waren middenstanders, maar de meerderheid van het bestuur kwam door coöptatie nog altijd uit een bepaalde hoek. Moerman had daar wel eens moeite mee. Als zij wel eens een naam noemde, werd daar niet altijd goed op gereageerd. De argumenten deugden soms niet. Moerman vindt dat bestuursleden een bepaalde groep moeten vertegenwoordigen. Iemand als Peter Labrujère, bestuurslid van de winkeliersvereniging Haarlemmerstraat, zou een aanwinst zijn.

Het oordeel over haar beide bestuursperiodes is verschillend: de jaren 1971-

1979 waren positief. Voor Ingrid zelf was het een leerproces, want 'je wordt in het diepe gegooid, je bouwt ervaring op. In 1991-1995 was het allemaal wat bekender'.

Rudi Ekkart

Rudi Ekkart werd in 1947 in Den Haag geboren en ging in Leiden kunstgeschiedenis studeren. Al snel kwam hij in contact met Oud Leiden, omdat hij in 1974 redactielid werd van het *Leids Jaarboekje*. Bovendien zat hij namens de Vereniging Oud Leiden in de Adviesraad voor de Binnenstad. Wat in Oud Leiden speelde, leerde hij goed kennen omdat hij op dezelfde kamer werkte als Ted Meijer, die als vice-voorzitter daar regelmatig zaken besprak met de voorzitter Lunsingh Scheurleer.

In 1975 kwam Ekkart in het bestuur, waar hij als opvolger van Ingrid Moerman de functie van secretaris ging bekleden. In 1979 werd hij als zodanig opgevolgd door Katie Heyning, terwijl hij zelf vice-voorzitter werd tot zijn afscheid van het bestuur in 1983.

De reden om Ekkart in het bestuur op te nemen lag niet in zijn specialisme als kunsthistoricus, maar meer in zijn kennis op aanverwante terreinen. Bovendien was het handig om een instituut, het Academisch Historisch Museum, waarvan hij directeur was, achter de hand te hebben.

Hoewel Ekkart tot de jongere leden van het bestuur behoorde, bestond daar toch geen tegenstelling tussen 'jong, aanstormend talent' (waar ook Paulina Buring toe behoorde) en 'oude gevestigde autoriteiten', zoals Plomp en voorzitter Van Dongen. Er bestond ook een soort tussengeneratie, met de kunsthistoricus Wurfbain, directeur van De Lakenhal. Bovendien kenden ook de jongeren hun weg in bestuurlijk en politiek Leiden.

Een duidelijk stempel drukte de voorzitter Ad van Dongen op de vereniging. Deze chirurg was een bijzonder man die zijn sporen had verdiend bij de restauratie van het Elisabethsgasthuis, wat waarschijnlijk een belangrijke reden was geweest hem te vragen het bestuur te leiden. Hij was 'niet altijd een toonbeeld van bestuurlijk werk volgens het boekje'. Bovendien liet Van Dongen veel over aan de secretaris en vice-voorzitter. Belangrijker waren het karakter en de stijl van de voorzitter. Legendarisch werden de bestuursbijeenkomsten in het huis van Van Dongen op de Kaag waar hij zijn gasten eerst naar toe roeide. Zijn enthousiasme en hartelijkheid maakten zijn bestuursperiode tot een gezellige en ook vruchtbare tijd. Zijn opvolger, de jurist Hendrik van Soest, die Ekkart nog een jaar mee-

maakte, was uit heel ander hout gesneden. Hij was veel strakker in de aanpak van het bestuurswerk en de vergaderingen en 'meer bij de les' dan zijn voorganger. Bovendien bezat Van Soest een brede belangstelling voor en kennis van de Leidse geschiedenis.

Andere bestuursleden speelden ook een opvallende rol in de periode waarin Ekkart in het bestuur van Oud Leiden zat. Hans Suurmond, weliswaar gespecialiseerd in bodemonderzoek, was enthousiast en altijd bereid haar handen uit de mouwen te steken. De architect Taco Mulder was een soort geweten van wat in Leiden gebeurde en dreigde mis te gaan. Van de groep van meer technische leden was de bankdirecteur Hugo Weiland een meester in contacten met ongeveer iedereen in de stad.

Het jaar 1975 was voor de vereniging een belangrijk jaar. Toen deed de gemeentearchivaris Annie Versprille een eerste schenking om te besteden aan de instandhouding en verbetering van het *Leids Jaarboekje*. Later waren de financiële middelen van de vereniging zo aanzienlijk dat dit kapitaal, in overleg met haar, niet meer voor het oorspronkelijke doel hoefde te worden besteed. In hetzelfde jaar vermaakte mej. dr. A.S. Timmermans aan Oud Leiden de woning Vliet 9, met een kapitaal om het pand te restaureren. Maar de vereniging was niet goed in staat het monument naar behoren te beheren. Het zou ten slotte na vele jaren overgaan in handen van 'Hendrik de Keyser'. Ook het bezit van een ander pand, Kloksteeg 2, zorgde voor grote moeilijkheden ook in de persoonlijke sfeer. Het recht van bewoning leidde zelfs tot een kort geding. Moeilijkheden gaf eveneens een derde pand dat de vereniging bezat, Oranjepark 83. Dit werd in 1978 tezamen met Kloksteeg 2 afgestoten. Het was duidelijk geworden dat het beheer en eigendom van huizen buiten de mogelijkheden of capaciteiten van Oud Leiden viel.

Verschillende kwesties speelden tijdens Ekkarts bestuursperiode een rol, zoals die rond de nieuwbouw van C & A op de plaats van Breestraat 121-125 (inclusief Het Gulden Vlies). De gemeente zette zich ook in voor de economische opbloei van de binnenstad, wat ook in 2002 weer uiterst actueel is. C & A wilde de panden slopen en vervangen door een betonnen nieuwbouw. De kwestie werd ten slotte, met succes, in de Raad van State uitgevochten. Uit deze geschiedenis blijkt ook dat de doelstelling van de vereniging niet beperkt hoefde te zijn tot individuele panden, maar ook de algemene aspecten van het stadsbeeld betrof.

Een veel plezieriger, maar ook langdurige, zaak was de viering van het 75-jarig bestaan van Oud Leiden. De manifestatie werd veel minder groots opgezet dan de herdenking van het jubileum in 2002, maar het 'cadeau' aan de gemeente

mocht er zijn: een mozaïek in het plaveisel in de Breestraat op de plek van een dergelijke voorstelling uit de 16de eeuw.

Tijdens de bestuursperiode van Ekkart ontstonden twee andere initiatieven van aanmoediging of waardering. In 1978 riep de vereniging een erepenning in het leven, te verlenen aan instellingen of mensen die hadden bijgedragen aan behoud of herstel van het historisch stadsschoon van Leiden. Drie jaar later werd de Oud-Leidenprijs ingesteld om een ongepubliceerde studie over Leiden of omstreken te belonen. Tezamen met een ruimer subsidiebeleid, dat mogelijk was geworden door de gunstige financiële situatie, kon de vereniging zich in het begin van de jaren tachtig duidelijker manifesteren. Ook onder het bestuur waar Ekkart deel van uitmaakte bleef echter één kwestie onopgelost: de verhouding tot en de inbreng van het omliggende platteland, Rijnland. De respons om een bijdrage te leveren verbeterde weliswaar door het initiatief correspondentenbijeenkomsten in te stellen, maar de inbreng was, enkele trouwe vertegenwoordigers uit de regio niet te na gesproken, toch niet wat het bestuur zou wensen. Deels lag de oorzaak in het ontstaan van nieuwe lokale verenigingen met een eigen publicatiereeks, maar dit verklaarde toch niet alles. Ook het overleg met andere historische verenigingen van buiten de regio, zoals Haarlem en Den Haag, verwaterde na enige tijd.

Ondanks een enkele negatieve klank denkt Ekkart met plezier terug aan zijn bestuursperiode, waar hij door zijn Leidse contacten nog steeds aan wordt herinnerd.

Katie Heyning

In 1978 kwam de jonge kunsthistorica Katie Heyning (geboren in Den Haag in 1950) in het bestuur van Oud Leiden, wat haar eerste bestuurservaring betekende. Zij werd vice-secretaris en zou na een jaar de toenmalige secretaris Ekkart in diens functie opvolgen. Door haar verhuizing naar Hilversum moest zij in 1985 afscheid nemen van het bestuur. Dat stond gedurende vrijwel haar hele ambtsperiode onder voorzitterschap van de chirurg Van Dongen, die door zijn warme persoonlijkheid er in slaagde de activiteiten van Oud Leiden goed te laten verlopen. Typerend voor de wat Bourgondische levensstijl van Van Dongen waren de vergaderingen bij hem thuis op het Kaageiland. Na het borrelen volgde dan de vergadering van het bestuur. Het was een veel aangenamer plaats dan de koude regentenkamer van het Brouchovenhofje, waar het bestuur, een lange traditie volgend, ook vergaderde.

De eigen stijl van besturen van de voorzitter betekende dat verschillende zaken, zoals overschrijdingen van het budget van de redactie van het *Leids Jaarboekje*, soms informeel werden afgedaan met de penningmeester. De bestuursvergadering bevestigde dan wat inmiddels al was besloten. Aan de andere kant was er een hechte samenwerking tussen Heyning en de voorzitter. De secretaris moest de agenda goed bewaken en de vergadering voorbereiden, wat overigens in de beste harmonie verliep.

In het bestuur waren behalve Van Dongen en Ekkart ook anderen prominent aanwezig. Hans Suurmond, die in haar onvermoeide betrokkenheid met de Leidse monumenten de bestuursleden soms op sleeptouw nam om de voorgenomen afbraak en aantasting van Leiden met eigen ogen te laten zien. Ook de architect Taco Mulder werkte met overgave aan het behoud en het herstel van het Leidse erfgoed. Daarnaast waren er de 'technici' zonder wie geen enkele vereniging kan

functioneren. Zij waakten over het geld en de goede afwikkeling van plannen, waarbij een te groot enthousiasme van andere bestuursleden logischerwijs soms moest worden getemperd.

Het bestuur trad over het algemeen reactief op en bewoog zich niet op het gebied van een toekomstvisie voor de Leidse binnenstad. Dat was overeenkomstig de doelstellingen van de vereniging en het betekende bovendien een voortzetting van een lange traditie sinds de oprichting in 1902. Zo vormden bedreigde monumenten en heilloze nieuwe plannen voor de binnenstad de voornaamste aandachtspunten. Hoewel er contacten liepen naar de gemeente, waren er geen personele unies met gemeenteraad of belangrijke economische instellingen. Ook het omliggende gebied van Leiden, Rijnland, behoorde tot de taken van het bestuur. De contacten verliepen via de correspondenten, van wie de respons niet altijd even groot was. Aantastingen en bedreigingen van monumenten in de regio werden wel eens te laat gemeld, waardoor optreden kansloos was geworden.

Veel van de bestuurstijd werd besteed aan de afwikkeling van het bezit van de huizen (zie ook enkele andere interviews). Het was een wat onverkwikkelijke aangelegenheid, die toch wel positieve gevolgen had. Want het besef groeide dat de vereniging met het vrijgekomen geld publicaties kon subsidiëren. Velen konden dan ook profiteren van een schenking uit de grote financiële middelen om een publicatie te realiseren. Daarnaast kwam een initiatief om instellingen en mensen die voor Leiden direct verdienstelijk waren geweest in het zonnetje te zetten. De Oud-Leidenpenning werd in 1978 ingesteld, in 1981 gevolgd door de Oud-Leidenprijs (zie ook het interview met Ekkart). Om een zekere onafhankelijkheid te waarborgen werd voor beide een jury of commissie ingesteld, waar soms een bestuurslid in zat.

De bestuursactiviteiten waren in de periode van Katie Heyning dus voldoende afwisselend. Zij typeert deze jaren met: 'Het was een leuke, gezellige tijd, ik heb er heel wat van opgestoken in een vereniging die voor Leiden nuttig was.'

Hendrik en Liesbeth van Soest-Zuurdeeg

Een bijzonder paar, dat zijn sporen heeft verdiend in de verschillende besturen en commissies van Oud Leiden, is het echtpaar Hendrik en Liesbeth van Soest-Zuurdeeg. Hendrik van Soest was acht jaar voorzitter van het bestuur (1982-1990). Als oud-bestuursvoorzitter en actief voorzitter van de excursiecommissie (waarvan hij van 1978 tot 1995 deel uitmaakte) werd hij in 1991 tot lid van verdienste benoemd. Zijn inzet in het bestuur en in die hoedanigheid voor de

stad Leiden bleef niet onopgemerkt en bezorgde hem de Cornelis Joppensz-prijs van de gemeente.

Liesbeth van Soest-Zuurdeeg maakte deel uit van het bestuur van 1994-1998, zij was de motor achter de lezingen. Liesbeth is nog steeds actief als jurylid voor de Oud-Leidenprijs, en kroniekschrijver voor Leiden in het *Leids Jaarboekje*.

Wanneer hun indrukwekkende Leidse bestuursjaren ter sprake gebracht worden, blijven beiden er opvallend nuchter onder. Ze deden immers iets wat ze leuk vonden, en er was en is ook zoveel te doen. Vanuit hun brede cultuurhistorische belangstelling en de vele bestuursfuncties ook van zusterverenigingen werd vaak doorgewerkt in de weekends.

Hendrik W. van Soest werd geboren in 1931 in Den Haag. Daar ging hij ook naar het Gymnasium Haganum. In 1950 begon hij in Leiden met de rechtenstudie, waarin hij in 1955 zijn doctoraal behaalde.

Al in het eerste jaar kruiste de historie zijn pad. Als eerstejaars jurist koos hij uit nieuwsgierigheid voor het vrij ongebruikelijke keuzevak Griekse (juridische) papyrologie. 'Op dat moment weet je nog niet wat voor gevolgen dat later zal hebben...' Het was een geheel vrijblijvend keuzevak, maar het werd geen vrijblijvende keuze. Al spoedig kreeg hij de smaak te pakken en na een jaar mocht hij deelnemen aan een werkcollege. Daar viel hij op bij de toenmalige hoogleraar David, die hem vroeg zijn assistent te worden. Na zijn doctoraal bereidde hij zich voor op zijn promotie. Uit de keuze van zijn onderwerp sprak de liefde voor beide vakgebieden: in 1963 promoveerde hij op het Griekse borgtochtsrecht in de Ptolemaeïsche tijd in Egypte. Werkend op de Klassieke leeskamer in de (oude) Universiteitsbibliotheek raakte hij al gauw verknocht aan de binnenstad van Leiden.

Toen hij in 1963 werd gevraagd om medewerker te worden bij professor Fischer, die oud-vaderlands recht gaf, waagde hij de stap, want hoe leuk hij het vak papyrologie ook vond, je had er bijna niet met studenten te maken, het was zelfs een beetje eenzaam. 'Een man als Fischer had een brede maatschappelijke belangstelling. Zo zat hij in de commissie Het Leidsche Woonhuis van Oud Leiden.'

Intussen maakte Liesbeth J. Zuurdeeg een vergelijkbare wetenschappelijke ontwikkeling door. Geboren in 1939 in Amsterdam, groeide zij op in Utrecht. Daar bezocht zij het Stedelijk Gymnasium en ging vervolgens in 1957 in Leiden rechten studeren. Ook bij haar speelde de liefde voor een bijzonder bijvak een grote rol. Ditmaal geen papyrologie maar paleografie, de bestudering van middeleeuwse

Latijnse juridische handschriften en de ontcijfering van het middeleeuwse schrift. In 1961 werd zij student-assistent bij professor Feenstra, bij wie zij promoveerde op de uitgave van een middeleeuws collegedictaat. Zij bleef in deze richting werkzaam en is tot op heden als onderzoeker verbonden aan de afdeling Rechtshistorische vakken, waar zij, naast haar onderzoek, nog steeds de vaardigheden voor het lezen van middeleeuwse Latijnse teksten overdraagt.

Bleef Hendrik van Soest zijn hele studietijd spoorstudent, Liesbeth werd lid van de VVSL en ging op kamers wonen aan de Oude Singel 108 onder prachtig beschilderde binten. Pas later besefte zij in wat voor historisch pand zij toen leefde.

Kort na hun huwelijk in 1966 verhuisde het echtpaar van Leiden naar Oegstgeest. In de daaropvolgende jaren werd het gezin uitgebreid met twee kinderen. Het echtpaar woonde in Oegstgeest, maar bleef Leiden trouw.

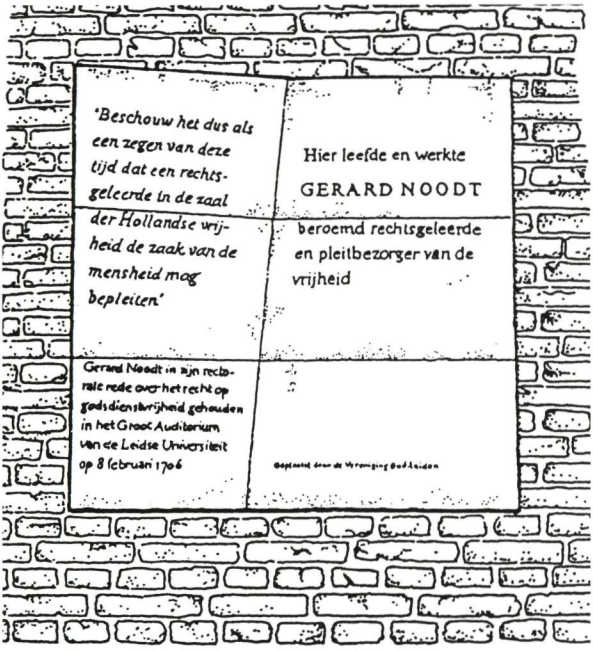
In 1975 werden ze samen lid van Oud Leiden. Aanleiding was vooral het aanbod van de excursies. 'Zelfs toen de kinderen nog vrij klein waren, namen we met het hele gezin deel aan de excursies. Dat was (en is) nogal ongewoon, maar het ging goed. De opmerking "kijken doe je met de ogetjes" (sic) was een begrip. Het heeft goed uitgepakt, de kinderen hebben er een brede basis aan overgehouden.' Naast de lidmaatschappen van veel historische of aanverwante cultuurhistorische verenigingen als Die Haghe, Hendrick de Keyser, Heemschut en Roterodamum, en natuurlijk de 3 October-Vereeniging, zijn beiden sinds jaar en dag lid van de rechtshistorische vereniging De Costumieren. De congressen die door deze vereniging worden georganiseerd, worden steevast afgesloten met een interessante excursie in Noord-Frankrijk of België. Toen Van Soest in 1978 gevraagd werd voor de excursiecommissie van Oud Leiden, bracht hij zijn ervaring en grote kennis van deze gebieden mee. In de indrukwekkende lijst van reisdoelen van de Oud Leiden-excursies zien we in de vele zuidelijke bestemmingen dan ook duidelijk het specialisme van Van Soest terug.

Een heel bijzondere excursie is de jaarlijkse Geuzentocht, georganiseerd door de Vereniging voor Waterstaat en Landinrichting, waar de leden van Oud Leiden eens in de vijf jaar ook aan mogen deelnemen. De tocht volgt het traject dat de Geuzen in 1574 met hun schuiten aflegden om Leiden te bevrijden van de Spanjaarden.

Ook toen hij in 1982 voorzitter van Oud Leiden werd, bleef Van Soest actief in de excursiecommissie. 'Het was een leuk, klein team. We wisten precies wat we aan elkaar hadden.' Bij het afscheid van de excursiecommissie in 1995 kregen de scheidende leden een bijzonder aandenken: drie metalen objecten gemaakt

door de Leidse beeldend kunstenaar Frans de Wit. Van Soest is hier zichtbaar mee ingenomen. De bijzondere waardering voor het werk van De Wit heeft haar oorsprong in de opdracht van het bestuur tot het maken van een reeks bronzen gedenktekens in de stad.

Al in 1985 gingen er binnen Oud Leiden stemmen op dat er iets gedaan moest worden aan de bebording van markante plekken in Leiden. De vereniging heeft immers de taak het zichtbaar en tastbaar maken van het verleden van Leiden. Bij markante gebouwen en op plaatsen waar bekende Leidenaars geleefd en gewoond hebben, moest een gedenkteken komen dat qua esthetiek en boodschap verder ging dan de gewone bruine ANWB-bordjes. Uiteindelijk kreeg de Leidse beeldend kunstenaar Frans de Wit de opdracht. Inmiddels heeft hij sinds 1988 vijf plaquettes gerealiseerd, variërend van de bronzen plaquette aan de Hooglandse kerk met grondplan en verschillende bouwfasen, tot de dubbelplastiek op de hoeken van het Rijksmuseum van Oudheden (hoek Houtstraat/Rapenburg en hoek Houtstraat/Papengracht) voor C.J.C. Reuvens. Ook de gedenkplaat bij het voormalige Joodse Wees- en Doorgangshuis aan de Roodenburgerstraat 1 te Lei-

Gedenkplaat aan het woonhuis van Gerard Noodt, Pieterskerkhof 40 te Leiden door de Vereniging Oud Leiden
© Vereniging Oud Leiden
Beeldhouwer: Frans de Wit
Tekenaar: Hans Borkent, Noordwijk

den is van zijn hand. De 18de-eeuwse Leidse hoogleraar Gerard Noodt, rechtsgeleerde en pleitbezorger van de mensenrechten, werd met een plaquette aan de voormalige Bibliothèque Wallonne op het Pieterskerkhof geëerd.

Beiden kijken met plezier terug op hun bestuurstijd. Natuurlijk is werken in de kleine excursiecommissie iets anders dan in een bestuur met elf mensen. Van Soest: 'Ik heb het geluk gehad dat de volledige acht jaar de voorzitter en de secretaris (mw. Van Amstel-Horák) heel nauw hebben samengewerkt en dan ken je elkaar heel goed, dan komt alles in orde.'

Mevrouw Van Soest heeft eveneens positieve herinneringen aan haar bestuurstijd. Zij had in het bestuur als speciale taak het organiseren van de lezingen. Over haar ambtsperiode is ze zeer te spreken. 'Iedereen deed zijn eigen taak en zolang dat maar gedaan werd, liep alles op rolletjes. We hadden een uitstekende secretaris (mw. De Boer-Donia). Met haar was ik heel veel op pad voor de representatie. Vooral in Leiden zelf. We gingen niet alleen naar de openingen van tentoonstellingen, maar ook de wijk in. Oud Leiden heeft ook eens geprobeerd om geschiedenis in de wijk te stimuleren. We zijn toen bijvoorbeeld in de Kooi geweest om te luisteren naar verhalen.'

Op de vraag of Oud Leiden een afspiegeling vormde van de Leidse samenleving zijn beiden het eens. 'Ik ben er altijd heel zeker van dat mensen uit alle kringen meededen.' Hoewel veel leden van Oud Leiden een academische achtergrond hebben, vinden beiden de vereniging niet elitair, zeker niet in vergelijking met andere historische verenigingen. Hier is juist meer een doorsnede van de bevolking lid, wat te verklaren is uit het feit dat Leiden met het 3 October-feest zo'n intense historische viering kent. Natuurlijk vieren mensen geen drie-oktober om de historie, maar het speelt wel degelijk mee. Doordat men zich voor een excursie moet opgeven, kregen beiden ook een goed beeld van de excursiegangers. Opvallend veel leden die aan een excursie deelnamen, waren afkomstig uit de regiogemeenten als Voorschoten, Leiderdorp, Warmond, Oegstgeest en ook wel uit Rijnsburg.

Maar de vergrijzing speelt wel een rol: 'Ja, de leeftijd wordt steeds als een probleem gezien', verzucht mevrouw Van Soest, 'ik begrijp nooit waarom het een probleem is! De meeste mensen zijn pas in hun historie geïnteresseerd als ze uit de kleine kinderen zijn. Een 35-jarige heeft al de fitness-club, zijn ouders en de oppas. Mensen die belangstelling hebben en uit de kleine kinderen zijn, komen vanzelf wel. Je hoeft je nu geen zorgen te maken als het gemiddelde rond de zestig jaar ligt.'

Zestig jaar is overigens nog niets vergeleken bij de vrouw die enige tijd de oudste bewoner van Leiden en Nederland was. 'Toen Kaatje van Dam 111 werd, moest dat natuurlijk vermeld worden in de Kroniek in het *Leids Jaarboekje*, maar wat doe je met 112 en 113 jaar?' De kroniekschrijver vindt dat de leuke dilemma's van het kroniek-werk. De kranten worden zorgvuldig gelezen en gespaard. De knipsels gaan in aparte dozen. Aan het eind van het jaar heeft ze zo twee Blokkerdozen vol. Daarna is het een kwestie van schiften. 'In de loop der tijd krijgen de jaren kleur. In het eerste jaar dat ik het deed, kreeg je de eerste allochtone kraamverzorgsters, kappers, enzovoorts. Zo was er ook een jaar waarin er steeds belangrijke mensen doodgingen, en een jaar van belangrijke sportprestaties en beloningen. Een paar jaar geleden was het het jaar van de plannen: Rijnstad en Aalmarkt. Wanneer je op 1 februari begint met schiften over het vorige jaar, weet je nog niet wat eruit komt. Als je dan ziet wat je geselecteerd hebt, komt er kleur in, en dat is toch eigenlijk heel bijzonder.'

Noten

1 Noordam verzorgde de Inleiding en de interviews met Ekkart en Heyning, Van Maanen dat met Bosch Rosenthal. Leupen interviewde Colijn en de heer en mevrouw Van Soest-Zuurdeeg, Moerman was verantwoordelijk voor Weiland, Schevenhoven voor Moerman.

2 W.J.J.C. Bijleveld, mede-oprichter van Oud Leiden en ex-adjunctarchivaris van Leiden.

3 E. Pelinck was sedert 1937 directeur van De Lakenhal; sedert 1938 redacteur van het *Leidsch Jaarboekje*.

4 Zie over hem J. le Poole, 'Twee studentenhuizen in bezettingstijd. Johannes Berlage (1913-1943) en zijn hospita's', *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 201-214.

5 Uit de bestuursnotulen blijkt dat er na de algemene vergaderingen nog een bestuursvergadering gehouden werd.

6 Zijn vader kende de familie Roosevelt uit de tijd dat hij burgemeester van Den Haag was. Zelf schreef hij vlak na de oorlog een rapport over de verhouding Nederland-USA. Hem werd de Medal of Freedom verleend.

7 Zie over hem H. van der Linden, 'Anton Bicker Caarten 1903-1990', *Leids Jaarboekje* 83 (1991) 29-33.

8 De jaarverslagen over 1936-1938, de bestuursjaren van de heer Bosch van Rosenthal, noemen enorm veel activiteiten.

9 Jaarverslag over 1938.

10 Jaarverslagen Oud Leiden over 1936-1938: groei van ledental van jan. 1936 tot dec. 1938 van 206 naar 460.

11 De commissie Het Leidsche Woonhuis werd ingesteld op 1 juni 1945.

Portret van P.J. Blok. Gedenkpenning, 1909. Coll. Lakenhal.

Een eeuw geschiedschrijving over Leiden

W.P. Blockmans

Toen ruim een eeuw geleden P.J. Blok de eerste twee boeken van zijn vierdelige geschiedenis van Leiden schreef, stond deze stad volgens hem als model *eener Hollandsche stad.* Deze titel had hij overgenomen van de Leidse hoogleraar Robert Fruin die in april 1873 in de *Gids* de ontwikkeling van het oude recht van Leiden had geschetst onder de titel *Eene Hollandsche Stad in de Middeleeuwen.* De beschrijving van een stad betekende vanzelfsprekend dat haar rechtswezen werd belicht. Wat voor Leiden gold, zal in de opvatting van de grote voorgangers wel min of meer ook in de andere steden van het graafschap aan de orde geweest zijn. Bovendien hoefde een Leids hoogleraar niet eens uit te leggen dat hij het over zijn eigen stad had.

Leiden is begenadigd door een goed bewaard archief dat tot de Middeleeuwen terugreikt in lange series bestuurlijke en gerechtelijke documenten. Zij vormden de leidraad voor het werk van diverse historici; professoren en studenten, vakmensen en amateurs exploiteerden die rijke bronnenreeksen ruimschoots. Blok zegt het ook zo duidelijk in de Voorrede tot zijn eerste deel in 1883: 'Al wat het Leidsche Archief mij kon aanbieden – en dat was zeer veel – heb ik gebruikt.'[1] Zo eenvoudig dacht men daar toen over: je neemt de bronnen en je schrijft geschiedenis. Ook nog 35 jaar later schreef hij in de Voorrede tot zijn vierde deel over *'Den Nieuweren Tijd'*:

Het materiaal was overvloedig genoeg, sedert het midden der vorige [19de] eeuw zelfs overstelpend, zoodat noodzakelijk een keuze moest worden gedaan, wilde de schrijver niet in die zee van papieren en paperassen verdrinken. Bij die keuze hield ik mij voornamelijk aan de hoofdbronnen voor de stadsgeschiedenis: de notulen van raden en municipaliteiten, van burgemeesters en wethouders, die gezamenlijk, mèt de belangrijke daarbij ingebonden bijlagen, een paar honderd zware deelen uitmaken.[2]

Prof. dr. W.P. Blockmans is hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Duidelijker kon het niet gezegd worden: stadsgeschiedenis was de geschiedenis van het stadsbestuur. Haar historicus liet zich leiden door de archiefvorming door die bestuurders zelf nagelaten.

Chronologisch koos hij de veertiende eeuw als uitgangspunt 'omdat het dàn eerst mogelijk is den toestand onzer toenmalige maatschappij na te gaan, zoals het behoort'. De ontwikkeling van de stadsarcheologie heeft ons inmiddels andere wegen geopend om die maatschappelijke toestand te reconstrueren, maar daar kon rond 1880 althans in deze contreien nog niet aan gedacht worden. Blok werkte met het Leidse archief, geheel het archief, en niets dan het archief. En waarom Leiden? Dat wordt eigenlijk niet echt toegelicht, net zo min als de toch wel op frappante wijze in de titel én de ondertitel impliciet geponeerde stelling dat Leiden zou staan voor een typische Hollandse stad. Hij beargumenteerde zijn keuze aldus:

*Ik meende, dat een onderzoek naar de geschiedenis der Hollandsche steden voor mijn doel het meest gewenscht was, want de geschiedenis der provincie Holland heeft op onze latere toestanden den meesten invloed uitgeoefend, zij was de machtigste der zeven Provinciën. [...] Maar ook deze – ofschoon een staatkundig geheel – was niet het vaderland der Nederlanders van vóór 1795; ik zou verder kunnen gaan en met eenige overdrijving beweren, dat de Nederlander vóór 1795 geen vader*land *kende maar alleen eene vader*stad. *Zoo erg was het nu juist wel niet, maar zeker is het, dat de stad toen ook de maatschappij onzer vaderen was. Om derhalve die maatschappij goed te leeren kennen, moet men zich tot de steden wenden.*[3]

Bloks argumentatie over het overwicht van Holland onder de Zeven Provinciën betwist niemand; dat van het stedelijk overwicht en het primaat van de lokale identificatie al evenmin; de stilzwijgende overgang van 'de steden' naar die ene blijft verbazen. Waarom niet even stilstaan bij de vroegere groei van Dordrecht, de dominantie van Amsterdam vanaf de 16de eeuw, en bij de verhoudingen tussen de steden onderling, grote en kleine, en die tot het naburige dorp Den Haag?

Leiden moge dan wel niet de eerste stad van Holland zijn geweest – dat was immers Dordrecht –, zij kon wel prat gaan op de meest uitvoerige en diepgaande moderne geschiedschrijving van Nederland. In 1873 had Hamaker de bronnen voor de middeleeuwse wetgeving van Leiden uitgegeven.[4] Als nevenproduct bij zijn eerste twee delen, die tot de Opstand reiken, had ook Blok nog een bloemlezing uitgegeven uit de overige rechtsbronnen van de stad. Daarin liet hij exemplarisch

allerhande procedures uit de bronnen van de rechtspraktijk de revue passeren op dezelfde wijze als een eigentijdse jurist zich op zijn beroep zou voorbereiden.[5] Hiermee wordt duidelijk in welke traditie de stadsgeschiedenis ontstond, namelijk die van de rechtsgeschiedenis. Een solide kennis van de keuren, overige rechtsregels, en feitelijke procedures vormde de basis van de kennis van de instellingen, en die gaf op haar beurt de sleutel tot de werking van de stedelijke overheid en de hele gemeenschap. Waar Blok zich afzette tegen de werkwijze van zijn verre voorgangers Frans Van Mieris en Daniel Van Alphen, die van 1762 tot 1784 een uitvoerige *Beschryving der Stad Leyden* hadden uitgegeven, na een publicatie door eerstgenoemde van de *Handvesten ... der Stad Leyden*, gold zijn bezwaar niet dat het hierbij ging om de beschrijving van de instellingen, maar wel dat die elk tot in de eigen tijd van de schrijvers werden behandeld. Blok, die anders dan zij niet meer leefde onder het *Ancien Régime* dat ze beschreven, vond dus dat een indeling naar tijdvakken beter de ontwikkeling tot uitdrukking zou brengen.[6] Maar recht en instellingen bleven de richtpunten.

In die tijd was een dergelijke aanpak gebruikelijk. De bekende Belgische historicus Henri Pirenne debuteerde in 1889 met een al even klassieke geschiedenis van de stedelijke instellingen van Dinant.[7] Dit weerhield hem er niet van later een van de meest vooraanstaande economisch-historici van zijn tijd te worden. Wat Blok behandelde waren politiek, instituties en recht, met ook wel aandacht voor sociaal-economisch beleid, gildenwezen en nijverheid, stadsfinanciën en handel; sociale aspecten betroffen in het bijzonder de armenzorg, waaraan in 1908 een dissertatie was gewijd.[8] In de delen over de tijd van de Republiek en de 19de eeuw, die verschenen aan het einde van de Eerste Wereldoorlog, werkte hij het stedelijk leven verder uit en besteedde daarbij ook aandacht aan de kunsten en de universiteit. Ondanks Bloks aandacht voor sociaal-economische en culturele aspecten, zouden in Leiden de paden van de institutionele en politieke geschiedenis gescheiden blijven van de sociaal-economische. Persoonlijkheden en hun oeuvre moeten hier in sterke mate aan hebben bijgedragen. Eén generatie jonger dan Blok, werkte Posthumus immers op gelijkaardige wijze door eerst een indrukwekkende bronnenpublicatie voor te bereiden en vervolgens zijn fundamentele studie te schrijven over de Leidse lakenindustrie.[9] Beide monumentale werken – de bronnen én hun studie – bakenden ieder hun terrein af: in hun spoor bleef de sociaal-economische geschiedenis een traject volgen apart van de meer algemene, in hoofdzaak toch politieke en institutionele geschiedenis.

Op die manier werd Leiden zoals Blok het beschreef toch inderdaad wel een

model dat anderen na hem ruimhartig hebben geïnterpreteerd als zijnde van toepassing op andere steden van het graafschap, ja zelfs op Holland in de overdrachtelijke betekenis van heel Nederland. Bloks oeuvre staat aan het begin van een golf van stadsgeschiedenissen die in heel Europa vanaf de jaren 1880 verschenen en die in overwegende mate de Middeleeuwen betroffen. Deze opmerkelijke voorsprong van de Leidse geschiedschrijving oefende in zekere zin ook een remmende werking uit: wie zou het nog wagen de fundamenten aan te tasten die de grote meesters hadden gelegd? Hooguit kon daar nog een derde afzonderlijk luik aan worden toegevoegd, namelijk dat van de geschiedenis van het Hoogheemraadschap van Rijnland. De rechtshistoricus Fockema Andreae ging hierbij op dezelfde wijze te werk: eerst publiceerde hij de wetgevende bronnen, dan kwam hij met zijn institutionele studie. Ook hij had voornamelijk oog voor de juridische en institutionele aspecten van de waterstaat.[10] Drie paden waren aldus getrokken waarbinnen ieder voortzetters vond die aanvullende gegevens brachten maar de aparte behandeling van bestuur en economie, van stad en platteland als vanzelfsprekendheden bleven aanvaarden.

Sedert Blok, Posthumus en Fockema Andreae hun monumentale studies publiceerden, zijn vanzelfsprekend nieuwe onderzoeksthema's aan de orde gekomen. De studie van het stadsbestuur is uitgediept in de vorm van prosopografische analyses van de hele stedelijke bovenlaag, waardoor we in Leiden van de vroegste tijd tot in de 19de eeuw een opmerkelijk continu inzicht hebben verkregen in de personele bezetting en de vorming van persoonlijke netwerken door de diverse instellingen en organisaties heen.[11] De universiteit heeft dankzij de inspirerende boeken van Willem Otterspeer haar eigen geschiedschrijving gekregen, waardoor de curieuze tweespalt tussen de universiteitsstad en de industriestad scherper in beeld is gebracht.[12] De stedelijke morfologie en topografie vormden het onderwerp van nieuwe en grondiger studie,[13] en in het bijzonder zijn de statige panden aan het Rapenburg onder leiding van de kunsthistorica C.W. Fock grondig via de archivalische bronnen beschreven tot in hun binnenkamers.[14] De stadsarcheologie dook nog dieper en bracht aspecten van het materiële leven naar boven.[15] Vanzelfsprekend bracht het voortschrijden van de tijd ook meer aandacht voor de industrialisatie van de 19de eeuw en de verschijnselen van verpaupering die daar mee gepaard gingen.[16] Veel aandacht kregen ook mensen met een ondergeschikte positie in de samenleving, zoals jeugd, vrouwen, armen, nieuwkomers en prostituees.[17] Het verenigingsleven en het culturele leven, van laatmiddeleeuwse dichters

via vroegmoderne uitgevers en drukkers tot vroege bioscopen, zijn het onderwerp van vernieuwende studies. Veel meer aspecten van datgene wat zich in deze stad afspeelde, zijn dus grondig onderzocht.[18] De aanwezigheid van de universiteit heeft er beslist aan bijgedragen dat de bronnenrijkdom van deze stad werd aangeboord met vraagstellingen die in de internationale wetenschappelijke debatten aan de orde waren.

Stadsgeschiedenis is nu een veel meer geïntegreerd studieobject geworden dan een eeuw geleden. De verbanden komen nu sterker naar voren tussen de voorheen afzonderlijk behandelde aspecten van de samenleving. Bestuur, demografische en economische conjunctuur, sociale gelaagdheid en cultuuruitingen kunnen nu niet meer los van elkaar worden gezien, ze vormen aspecten van meer samenhangende vraagstellingen. De segmentering van de oude geschiedschrijving naar stedelijk bestuur, economie en waterstaat wordt doorbroken en steden worden niet langer beschouwd als op zichzelf staande eenheden. We hebben nu een scherper inzicht verworven in de levensnoodzakelijke banden tussen de stad en haar directe achterland, zoals die in het bijzonder belichaamd werden in het Hoogheemraadschap. Die relaties betreffen de meest uiteenlopende dimensies zoals de stroom van mensen naar en uit de stad, het eigendom en de exploitatie van de grond, scheepvaart, visserij, energievoorziening, ambachtelijke activiteit en het rechtswezen. Eenvoudige indicaties voor deze vervlechting waren de nuchtere gegevens dat de Leidse schepenen grote aantallen misdadigers tegelijk uit de stad als uit Rijnland verbanden, en dat een grote stad als Leiden alleen kon groeien en zelfs haar bevolkingsaantal stabiel kon houden door een aanhoudende instroom van nieuwkomers. Steden worden nu dus meer bestudeerd als concentratiepunten van activiteiten en dynamiek in hun ruimere omgeving. Daarnaast is men ze ook gaan zien als schakels in een complex stelsel van markten. Leiden nam in de zo typisch sterk geïntegreerde marktstructuur van de Republiek een middenpositie in: een centrale plaats voor een uitgestrekt en dicht bewoond platteland en voor talloze kleinere steden, maar zelf afhankelijk van de metropool Amsterdam en haar overzeese verbindingen.[19]

Leiden was nooit een stad die door één dominante functie werd getypeerd: geen hoofdstad, niet alleen maar industriestad, niet echt een havenstad, niet alleen maar, en ook niet in de volle breedte een cultureel centrum. Wel is Leiden nu te typeren als een stad die, door een reeks van op- en neergaande conjunctuurgolven, toch een opmerkelijke overlever is: in de 14de en 15de eeuw verdrong

ze Dordrecht qua bevolking en economisch belang van de eerste rang in Holland, maar zag zich met haar grootschalige exportindustrie reeds vroeg gehinderd door de verzanding van de Rijnmond en de afwezigheid van een rechtstreekse waterweg naar zee. Leiden werd in de 16de eeuw een buitengewoon aantrekkelijke stad voor vluchtelingen en wist zich zo toch te handhaven als tweede stad van Holland. De industrialisatie van de 19de en vroege 20ste eeuw moge bescheiden zijn gebleven en de verpaupering van de neergaande textielnijverheid niet hebben afgewend, sedert de jaren 1970 herleeft deze stad via de dienstensector in het hart van de uiterst dynamische randstad. De kennisindustrie wordt hierbij een nieuwe troef waardoor de twee Leidse werelden wellicht dichter tot elkaar zullen komen dan in vroeger eeuwen het geval was.

Noten

Op de Leidse geschiedschrijving toegespitste tekst van de eerste Diesrede, uitgesproken op 17 november 2001 in de Pieterskerk.

1 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche Stad.* Dl. I: *Eene Hollandsche Stad in de Middeleeuwen*, tweede editie ('s-Gravenhage 1910) xii.
2 Id., Dl. IV: *Eene Hollandsche stad in den Nieuweren Tijd* ('s-Gravenhage 1918) v.
3 Id., Dl. I, viii.
4 H.G. Hamaker, *Middeneeuwsche Keurboeken van Leiden* (Leiden 1873).
5 P.J. Blok, *Leidsche rechtsbronnen uit de middeleeuwen.* Werken der Vereeniging tot Uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, Eerste reeks, 6 ('s-Gravenhage 1884).
6 Blok, *Geschiedenis*, Dl. I, xi-xii.
7 *Histoire de la Constitution de la ville de Dinant au moyen âge.* Recueil de travaux publiés par la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Gand, 2 (Gent 1889).
8 C. Ligtenberg, *De Armezorg te Leiden tot het einde van de 16de eeuw* ('s-Gravenhage 1908).
9 N.W. Posthumus, *Bronnen tot de Geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid.* RGP Grote serie, 8 en 14, 2 dln. ('s-Gravenhage 1910-11); *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* (Den Haag 1908).
10 S.J. Fockema Andreae, *Het Hoogheemraadschap van Rijnland. Zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857* (Leiden 1934; herdrukt Alphen aan den Rijn 1982).
11 S.A. Lamet, *Men in government: the patriciate of Leiden, 1550-1600* (Amherst, Massachusets 1979). M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (Amsterdam/Dieren 1985). F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Leiden 1988). D.J. Noordam, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994). A.J. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites (1420-1510)* (Hilversum 1996).
12 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest.*

De Leidse Universiteit in de negentiende eeuw (Den Haag 1992); *Groepsportret met dame: het bolwerk van de vrijheid. De Leidse Universiteit 1575-1672* (Amsterdam 2000); *De vestiging van de macht. De Leidse Universiteit 1673-1775* (Amsterdam 2002).

13 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten (Leiden 1975). R.C.J. van Maanen, 'De ruimtelijke ontwikkeling van Leiden tot 1896' in: S. Groenveld e.a. (ed.), Historische plattegronden van Nederlandse steden, 7: Leiden* (Alphen a/d Rijn 1997).

14 Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel (ed.), *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, I (Leiden 1986) - VI (Leiden 1996).

15 *Bodemonderzoek in Leiden. Archeologisch jaarverslag / archeologisch bodemonderzoek* (Leiden 1979-1992).

16 J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (ed.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991), D.J. Noordam, J.K.S. Moes en J. Laurier, *Door de wol geverfd. Herinneringen aan de Leidse textielindustrie in de twintigste eeuw* (Zutphen 1998).

17 I. Behnken, M. du Bois-Reymond en J. Zinnecker, *Stadtgeschichte als Kindheitsgeschichte. Lebenräume von Grosstadtkindern in Deutschland und Holland um 1900* (Opladen 1989). E. Kloek, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd. Drie Leidse studies* (Hilversum 1990). H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (ed.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985). P. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854* (Hilversum 1994). G. van der Harst, L. Lucassen en A. van Rijn, *Nieuw in Leiden: plaats en betekenis van vreemdelingen in een Hollandse stad (1918-1955)* (Leiden 1998). J. Moes, C. Smit, E. van der Vlist en IJme Woensdregt (ed.), *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) en artikelen in het *Leids Jaarboekje* en het *Jaarboek Dirk van Eck-Stichting*.

18 Ook kunst- en cultuurhistorici waren op dit terrein actief, zie H. Brinkman, *Dichten uit liefde: literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen* (Hilversum 1997). E.J. Sluijter, *De lof der schilderkunst. Over de schilderijen van Gerrit Dou (1613-1675) en een traktaat van Philips Angel uit 1642* (Hilversum 1993). R.E.O. Ekkart, *Isaac Claesz. Van Swanenburg. Leids schilder en burgemeester* (Zwolle 1998). *Dageraad van de moderne kunst. Leiden en omgeving 1890-1940* (Zwolle-Leiden 1999). C. Bordewijk en J. Moes, *Van bioscoopkwaad tot cultuurgoed. Honderd jaar film in Leiden* (Utrecht 1995).

19 Petra J.E.M. van Dam, *Vissen in Veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530* (Hilversum 1998). J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815: de eerste ronde van moderne economische groei (Amsterdam 1995). C. Lesger, Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand* (Hilversum 2001).

Bouw van het zuidelijk rioolgemaal aan de Geregracht. Foto 1936. Coll. Gemeentearchief.

De plannen voor een centrale riolering in Leiden

L. Barendregt

Totdat het huishoudelijk en industrieel afvalwater in Leiden op geregelde wijze werd ingezameld en buiten de gemeente gebracht, deden zich in de stad in de zomer, als de waterstanden in het algemeen laag waren en de temperatuur relatief hoog, stankproblemen voor. Die waren het gevolg van de ongezuiverde lozing van het afvalwater op de grachten en soms van grote omvang.

De stankbestrijding bestond uit verversing van het grachtwater. Met het doorspoelen van de grachten werd bereikt dat het rottende water uit Leiden naar de periferie werd afgevoerd en er schoon zuurstofhoudend water boven de baggerlaag in de grachten kwam. Verversing van het grachtwater door doorspoelen van de grachten was een symptoombestrijding: de oorzaak werd niet aangepakt. In feite trachtte Leiden de kwaliteit van het water in de grachten op een optimaal niveau te houden door export van afvalwater.[1]

Zo rond het midden van de 19de eeuw, na een laatste poging om door een planmatige aanpak van de verversing van het grachtwater het probleem de baas te worden, werd ook in Leiden duidelijk dat om grachtwater van redelijke kwaliteit te krijgen naar andere middelen zou moeten worden omgezien.[2] Deze zouden moeten voorzien in afvoer van afvalwater buiten de grachten om. Tweemaal is tevergeefs een poging daartoe gewaagd. Pas de derde maal werd, maar dan nog om opportune redenen, een proces op gang gebracht, dat er tegen het einde van de 20ste eeuw toe leidde dat de grachten niet langer met afvalwater werden belast.

De laatste plannen voor waterverversing

De laatste pogingen om met verversing de afvalwaterproblematiek tot een oplossing te brengen vinden hun oorsprong in het voorstel met betrekking tot de verversing van het grachtwater dat drie raadsleden in 1859 aan de raad doen.[3]

Mr. ir. L. Barendregt is oud-stadsingenieur en oud-Hoofd Directie Civiele Werken van de gemeente Leiden.

Dat voorstel leidt tot een uitgebreid antwoord van het College van Burgemeester en Wethouders. Zij komen daarin uiteindelijk tot de slotsom dat het niet mogelijk is meer te doen dan bij de belanghebbende besturen aan te dringen op maatregelen.[4] Veel effect heeft dat kennelijk niet, want in de vergadering van de gemeenteraad van 6 juli 1861 stelt het lid Krantz, in zijn kwaliteit van voorzitter van de Gezondheidscommissie,[5] de stank die gedurende de zomermaanden uit de grachten opstijgt aan de orde. Naar aanleiding daarvan machtigt de raad het college om met deskundigen in overleg te treden.[6]

Als onmiddellijk gevolg van het raadsbesluit van 6 juli 1861 verzoekt de Commissie van Fabricage de gemeentearchitect, dezelfde Salomon van der Paauw die in 1826 een plan voor waterverversing had gemaakt,[7] te rapporteren over stankbestrijding.[8]

Van der Paauw, zo blijkt uit zijn nota aan de Commissie,[9] zoekt het nog steeds in symptoombestrijding in de vorm van verversing en tracht alsnog zijn gram te halen na het echec van zijn plan in 1827. Hij prijst dat verversingsplan weer aan, maar constateert tegelijkertijd dat inmiddels de Haarlemmermeer is drooggelegd, het Oegstgeesterkanaal is gegraven en gemalen in Spaarndam en Halfweg zijn gesticht. Als direct gevolg van deze maatregelen levert zijn plan met natuurlijke middelen nu niets meer op. Het zou aangevuld moeten worden met het ophogen van de sluisdeuren langs de singels en met mechanische middelen om het peil in die singels op de vereiste hoogte te brengen. De kosten raamt Van der Paauw op *f* 80.000. Maar hij is nu, in tegenstelling tot 1827, zeker van zijn zaak. Hij verklaart namelijk dat met dit plan verversing van het grachtwater bereikt kan worden.

De Commissie wint over Van der Paauws plan, gelet op de ingrijpende gevolgen daarvan voor Rijnlands waterstaat, advies in bij Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland.[10] Deze hebben tegen het plan grote bezwaren uit een oogpunt van Rijnlands waterhuishouding. Zij adviseren daarentegen de riolen van de grachten af te sluiten en de in de grachten aanwezige bagger te verwijderen: een buitengewoon kostbaar maar, het moet worden gezegd, eveneens buitengewoon effectief plan.[11] De reactie van Van der Paauw laat zich dan ook raden: een veel te dure oplossing.[12] Kennelijk was de tijd nog niet rijp voor definitieve maatregelen.

Zo is de Commissie weer terug bij af. Zij wil het nu blijkbaar hogerop zoeken.[13] Althans, zij verzoekt aan en krijgt van de raad machtiging om de hoofdingenieur

of andere ambtenaren van 's Rijks Waterstaat te raadplegen over middelen ter verbetering van de kwaliteit van het grachtwater.[14]

De commissie wendt zich tot de heer J.A. Beijerinck, hoofdingenieur van 's Rijks Waterstaat.[15] Deze verklaart zich, mits de minister van Binnenlandse Zaken er mee instemt, bereid te voldoen aan het verzoek 'mijn gevoelen te zeggen over de beste middelen tot verversing van het water der grachten uwer gemeente'.[16] Beijerinck is derhalve, onder toezending van het rapport van Van der Paauw en het commentaar van Rijnland daarop, expliciet gevraagd om zijn mening met betrekking tot symptoombestrijding.

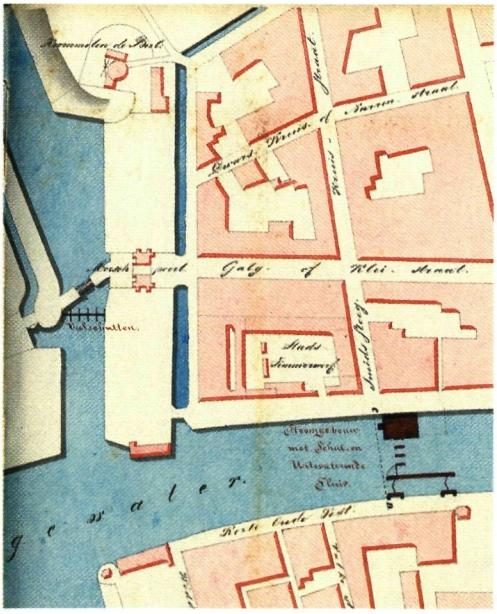
Zijn eerste reactie bereikt de commissie reeds een zestal weken na de aanvaarding van de opdracht.[17] Die begint met vast te stellen dat Leiden niet de enige stad is die met de afvalwaterproblematiek worstelt. De nogal eens toegepaste methode van het dempen of overwulven van grachten biedt weliswaar een oplossing voor diegenen die aan die grachten wonen, maar verzwaart de problematiek voor allen die dat niet doen. Veel beter in vergelijking daarmee is de voorziening die in Rotterdam is getroffen; daar wordt alle water in een kom verzameld, met door stoomkracht aangedreven pompen verwijderd en vervangen door vers ingelaten Maaswater. Ook de in Den Haag bij de demping van de Beek, die de (Hof)Vijver voedt, aangelegde voorzieningen zijn goed: alle aanwonenden hebben waterdichte putten gekregen waarin het afvalwater wordt opgevangen en regelmatig verwijderd. Dit is echter een buitengewoon kostbare wijze, die zeker niet voor algemene toepassing kan worden geadviseerd.

Beijerinck geeft vervolgens zijn, negatieve, oordeel over het plan van Van der Paauw. Verversen van het water en het op diepte houden van grachten kan alleen bij grote vervallen, bijvoorbeeld in het geval van bij eb droogvallende havens. Dus niet, zoals Van der Paauw het zoekt, in het opzetten van water bovenstrooms, maar juist een verlaging benedenstrooms van het te verversen watergangenstelsel. Niet alleen zal met het geringe peilverschil het effect bij Van der Paauws plan vrijwel nihil zijn, bovendien zal het leiden tot verondiepingen elders in de stad, omdat het meegevoerde vuil door stroomverlamming snel weer zal bezinken. Gerefereerd wordt aan een voorbeeld uit de praktijk in Den Haag, namelijk de mislukking van het reinigen van het Spui op die wijze. Kortom: afgezien nog van Rijnlands bezwaren is dit geen goed plan. Met alle respect overigens voor de goede bedoelingen en het werk van Van der Paauw wordt verwerkelijking van het plan ten stelligste ontraden.[18]

Beijerinck betoogt dat alleen verversing enige kans van slagen heeft hetzij bij

op- en afwaaiing hetzij bij krachtige kunstmatige lozingen. Voor Leiden is op- en afwaaiing geen optie meer na de drooglegging van de Haarlemmermeer, terwijl de lozingen in Katwijk voor Leiden geen of nauwelijks effect hebben door de verbeterde afvoer via het Oegstgeesterkanaal. Leiden moet zijn hoop daarom vestigen op kunstmatige middelen, die de toestand als bij een open Haarlemmermeer kunnen terugbrengen. Daarvoor zijn volgens Beijerinck twee mogelijkheden: óf de stad inpolderen, dat wil zeggen alle watergangen van Leiden van de omgeving afsluiten, bemalen en vers water inlaten óf in het Galgewater even buiten de Wittepoort een groot gemaal bouwen, en dat steeds zolang dat nodig is in werking houden, terwijl bij de Hogewoerds-, Zijl-, Mors- en Wittepoort schutten in de singelgracht moeten worden aangebracht.

De eerste optie wordt verworpen: te duur, belemmerend voor de scheepvaart en mogelijk toch ook weinig effectief. De tweede prijst hij aan. De te verkrijgen toestand zou ook nog wel eens beter kunnen zijn dan in het verleden met zijn effecten van op- en afwaaiing. Maar, er mag niet op worden gerekend dat door de hierdoor opgewekte 'schuring' de grachten op diepte kunnen worden gehouden; baggeren blijft dus nodig. Voor wat betreft de kosten houdt hij een slag om de

Detail uit het rioleringsplan Beijerinck, met de situatie van de afsluiting en het scheprad-gemaal in het Galgewater. Coll. Gemeente-archief.

arm, maar dat het goedkoper zal zijn dan het plan van Van der Paauw is zeker. Als bovendien in de tijd dat de stoommachines niet nodig zijn om de schepraderen aan te drijven, zij voor de aandrijving van machines in een te stichten fabriek bij het gemaal kunnen worden gebruikt, dan zou welhaast nog winst gemaakt kunnen worden.

Het kan niet anders dan dat Rijnland wordt gevraagd (ook) zijn licht over dit plan te laten schijnen.[19] Het antwoord valt niet tegen.[20] Met de gedachte als zodanig kan het College van Dijkgraaf en Hoogheemraden uit een oogpunt van het belang van Rijnlands waterstaat wel instemmen, zij het dat de plaats van het gemaal meer stadwaarts, zo ongeveer bij de Smidssteeg, moet worden gezocht en er geen afdammingen bij de Hogewoerds- en Zijlpoort mogen worden aangebracht.

Beijerinck wordt met dit oordeel geconfronteerd[21] en laat snel van zich horen.[22] Hij heeft tegen de door Rijnland verlangde wijzigingen geen bezwaar en dient een uitgewerkt plan in voor een gemaal met drie schepraderen met daarnaast twee uitwateringssluizen, waarvan een ook als schutsluis dienst kan doen. Het overige water wordt met drijfdeuren afgesloten. In de singels komen nog twee valschutten. Uit de breedvoerige toelichting blijkt dat hij van mening is dat het plan zo voordelig mogelijk is opgezet. De totale kosten worden begroot op *f* 118.950. Beijerinck is er van overtuigd dat er geen beter plan voor een lagere prijs is.

De Commissie van Fabricage zet zich dan tot verslaglegging aan de raad.[23] Zij realiseert zich dat het plan-Beijerinck alleen dienstig is voor waterverversing en dat om ook de bagger uit de grachten te weren er een ander rioolstelsel dan het huidige nodig is, maar dat is weer een ander plan. Het plan-Beijerinck is een terugkeer naar de oude situatie toen Haarlemmer- en Zoetermeersemeer beide nog open waren, maar nu onafhankelijk van de wind. Ofschoon er nog wel wat bedenkingen zijn te maken oordeelt de Commissie positief, mogelijk zelfs voor een dubbeltje op de eerste rang. Het lijkt verdacht veel op de latere Liernurcasus.[24] De Commissie acht de inspanningen van Beijerinck met de betaling van *f* 600 reëel beloond.

De raad maakt geen haast met een beoordeling van het rapport. Of nu de cholera-epidemie van 1866 daarvan de oorzaak is wordt niet duidelijk, maar de Commissie vraagt in dat jaar aan en krijgt van de raad machtiging om de zaak aan het oordeel van drie deskundigen te onderwerpen.[25] Alvorens dat gebeurt geeft de Commissie toch nog ruimte aan een plan waarmee ook het bagger-

probleem, dat immers in het plan-Beijerinck niet wordt opgelost, wordt aangepakt: het plan van een ander rioolstelsel. Zij legt als gevolg daarvan op 23 januari 1867 aan Burgemeester en Wethouders een nota terzake over.[26] Het daarin ontwikkelde plan voorziet in grachtdemping, rioollegging tezamen met het maken van vergaarbakken en uitvoering van het plan-Beijerinck. De kosten van uitvoering van het totale plan worden geraamd op *f* 582.308. De post uitgaven op de gemeenterekening van 1867 sluit op *f* 462.665,48[5], de plankosten waren ergo 1,25 maal zo groot.

Inmiddels heeft de Commissie ook pogingen in het werk gesteld om een commissie van (drie) deskundigen voor de beoordeling van het plan-Beijerinck samen te stellen. Dat valt nog niet mee, maar uiteindelijk zijn W.C. van der Waayen Pieterszen, J.G. van Niftrik en J.F.W. Conrad bereid hun krachten er aan te wagen.[27] De voor hun werk nodige stukken, het plan-Beijerinck en het plan van de Commissie van Fabricage uit 1867, worden begin 1868 toegestuurd.[28] Zij nemen de tijd voor hun rapport[29] dat zij op 18 maart 1869 uitbrengen.[30]

Het plan voor een centrale riolering in 1869

De Commissie van drie beoordeelt, zoals verzocht, én het plan-Beijerinck én het plan van de Commissie van Fabricage. Aan beide plannen maken zij niet veel woorden vuil.

Het oordeel over het plan-Beijerinck is dat men 'daarvan geene afdoende verbetering kan verwachten'. Baggeren blijft nodig en 'de kwaal' zal op enkele punten wel getemperd, maar niet weggenomen worden. Uitvoering wordt dus ontraden.

Het plan van de Commissie van Fabricage, dat later in het rapport als een plan van J.W. Schaap, de opvolger van Van der Paauw als gemeentearchitect, wordt gekwalificeerd, krijgt, terecht, geen betere beoordeling. Het zou, zo menen de deskundigen, een goed begin kunnen zijn, maar om er een afdoende verbetering van te verwachten zouden er veel meer grachten gedempt moeten worden. Dit is echter strijdig met andere belangen van de gemeente en met Rijnlands waterstaat. Bovendien worden weliswaar de bezinkbare stoffen in de riolen en vergaarbakken tegengehouden, het bezonken rioolwater vloeit echter verder onbehandeld af naar de grachten, waardoor dat nog steeds even slecht blijft als het is. Kortom: de commissie ontraadt de uitvoering van ook dit plan.

Met deze negatieve beoordelingen meent de commissie niet te mogen volstaan en doet daarom zelf een voorstel. In haar beschouwingen vooraf merkt zij op dat

haar voorstel enerzijds grachtdemping en anderzijds aanleg van een centrale riolering omvat.

Niet alleen de grachten die al in het plan van 'uwen gemeentearchitect' uit 1867 als te dempen zijn aangegeven moeten verdwijnen, maar in de ogen van de commissie dient er nog een aantal meer te worden gedempt. Daaronder ook de (Lange) Mare en de Korte Mare. In feite zouden alle grachten die noord-zuid lopen moeten worden gedempt. Terecht merkt de commissie op dat die grachten door de waterlossingen in Katwijk nauwelijks of niet ververst worden. Demping vergemakkelijkt bovendien het leggen van een riool.

De centrale riolering moet een zodanig rioolnet zijn 'dat daarin al de nu op de grachten lozende straat- en huisriolen worden opgenomen'. Het in het systeem verzamelde water moet worden afgevoerd naar een buiten de stad te graven bassin, waarin het water kan bezinken om vervolgens met een stoomaangedreven pomp op de Rijn, benedenstrooms van de stad, te worden geloosd. Lozing van onbehandeld afvalwater naar zee wordt overwogen, maar als te duur verworpen.

De riolering zou moeten bestaan uit eivormige riolen; voor de lozing van regenwater dienen nooduitlaten en om de riolen schoon te kunnen houden dienen spoelinlaten te worden gemaakt.

Alvorens het rioolwater het verzamelbassin instroomt moet het, wat wordt genoemd, worden ontsmet. Daarvoor wordt het systeem Suvern aanbevolen. In wezen beoogt dit systeem slechts de bezinkbaarheid van opgeloste en niet opgeloste stoffen te bevorderen.

Het zuiveringsbassin zou moeten worden aangelegd in de Boschhuizerpolder en met locomobiles en centrifugaalpompen op de Rijn nabij Veldzigt moeten worden leeggemalen.

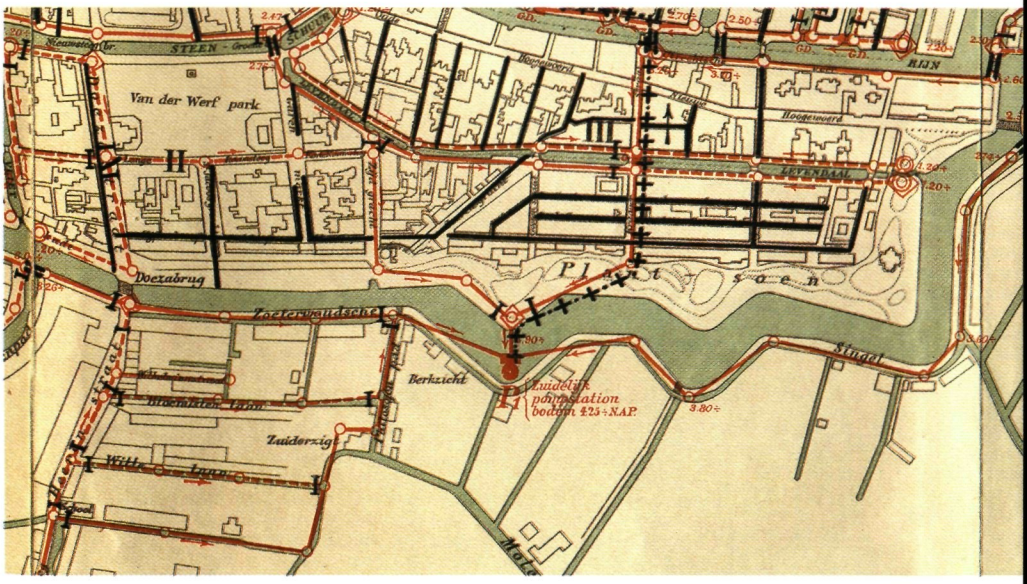
De aanlegkosten van het totale plan worden geraamd op *f* 464.674 en de jaarlijkse onderhoudskosten op *f* 4.152.

Als de gemeenteraad van Leiden in haar vergadering van 23 april 1870[31] dan besluit een proef te nemen met het Liernurstelsel,[32] sneuvelt daarmee dit veel verdergaande plan, dat bij realisatie de belasting van het grachtwater in hoge mate zou hebben beperkt en waardoor (geforceerde) verversing om reden van afvalwaterlozingen nauwelijks of niet meer nodig geweest zou zijn. Erkend moet worden dat vele in het plan als te dempen grachten vandaag de dag ook zijn gedempt. Door demping van tevens een aantal thans als belangrijk aangemerkte grachten zou veel schade aan het stadsgezicht zijn toegebracht. Zo bezien heeft het besluit van de raad om niet voor het plan te kiezen ook zijn positieve kant.[33]

De keuze van de raad werd ongetwijfeld in verregaande mate beïnvloed door de eraan verbonden financiële aspecten. Dit blijkt al uit de voordracht die het College van Burgemeester en Wethouders over dit onderwerp aan de raad had overgelegd en waarin de beschouwingen aanvangen met de woorden: 'Op de voorgrond mag wel staan het ernstig streven om in de keuze der middelen te letten op de geldelijke bezwaren die daarmee gepaard gaan.'[34] Ik wijs in dit verband op het gegeven dat de rekening van de gemeentelijke uitgaven op de gemeentebegroting in 1872 sloot op een bedrag van *f* 415.686,04[5]. De begrote kosten van de realisatie van het rioleringsplan waren dus ruim 1,1 maal zo groot als de totale uitgaven in 1872.

Het college gaat zelfs zover dat de wettelijke verplichting om de zorg voor de openbare gezondheid, zoals vereist, daartegen wordt afgewogen. Hierbij wordt niet geschroomd op te merken dat het in Leiden nog niet zo slecht toeven is nu de verhouding van de jaarlijkse sterfte tot de totale bevolking (in de laatst verstreken drie jaren na het cholerajaar 1866 rond 1:40) Leiden plaatst onder 'de gunstigste helft der steden in Nederland, gelijk aan Delft en beter dan Rotterdam en Dordrecht'.

Detail uit het rioleringsplan De Vries Broekman, met de situatie van het zuidelijk rioolgemaal (bij P1). Coll. Gemeentearchief.

Samenvattend meen ik, dat gezegd kan worden dat bij de opportune keuze die de raad maakte zij niet over één nacht ijs ging.

Het plan voor een centrale riolering in 1899

Op 1 augustus 1896 werd eindelijk door (de eerste) annexatie van gronden van omliggende gemeenten het grondgebied van Leiden aanzienlijk vergroot.[35] Deze gebiedsuitbreiding noodzaakte tot het uitvoeren van werken in verband daarmee. Ten behoeve daarvan werd een krediet van *f* 3.000 door de raad gevoteerd om daaruit de kosten van terzake in te winnen adviezen te kunnen voldoen.[36]

Advies werd ingewonnen bij G.J. de Jongh, directeur gemeentewerken Rotterdam. Hij diende twee plannen in, een voor het noordelijk deel van de gemeente en een voor het zuidelijk.[37] Op grond daarvan werd aan de Leidse directeur gemeentewerken opdracht verstrekt tot het ontwerpen van een rioleringsplan, niet alleen voor de nieuwe stad, maar ook voor de oude. Deze taak kon eerst door de nieuw benoemde directeur, ir. G.H. de Vries Broekman[38] ter hand worden genomen. Hij diende op 4 april 1899 zijn ontwerp voor een centrale riolering in.[39] Dat plan voorzag in de afvoer van het ingezamelde water naar zee.[40] De realisatie werd geraamd op *f* 1.550.000. Een substantieel deel van dit bedrag, rond *f* 450.000, was geraamd voor het pompstation met persleiding dat het water naar Katwijk zou moeten brengen. Het eigenlijke rioleringsplan zou dus rond *f* 1.100.000 vergen.

Ofschoon het een buitengewoon geavanceerd plan was, dat ook naar de huidige inzichten hoog scoort, was het voor Leiden veel te kostbaar. Immers, de rekening van de gemeentelijke uitgaven over 1899 sloot op een bedrag van *f* 1.103.202,75[5]. De kosten van de realisatie van het rioleringsplan waren dus 1,4 maal zo groot als de totale uitgaven in 1899.

Ook een sterk vereenvoudigd plan op basis van Broekmans plan,[41] opgesteld door de toenmalige wethouder van Fabricage, dr. M.C. Dekhuijzen, werd om die reden afgewezen.

In de besloten vergadering van de raad van 15 juni 1899 viel vervolgens het besluit om desalniettemin aan een commissie van deskundigen, te weten G.J. de Jongh, directeur gemeentewerken te Rotterdam, J. de Koning, civiel ingenieur te Nijmegen, en J.W.C. Tellegen, directeur gemeentewerken te Arnhem, te verzoeken een oordeel te vellen over het plan-Broekman. Met name zou een antwoord moeten worden gegeven op de vraag of het plan bij de toenmalige stand van wetenschap en techniek te verkiezen was boven elk ander, terwijl ook een oordeel

over de geraamde kosten zou moeten worden geveld. In hun op 4 september 1900 uitgebracht rapport[42] werd de vraag zonder meer positief beantwoord, terwijl de geraamde kosten zouden kunnen worden verminderd tot *f* 1.200.000. Maar ook dit is voor Leiden nog een niet te dragen last.

De commissie wijst er echter op dat er biologische reinigingsstelsels zijn ontwikkeld, waarbij door bacteriewerking in het water opgeloste stoffen daaruit worden verwijderd met behulp van filter- of oxidatiebedden.[43] Zij beveelt aan daarmee een proefneming te doen. Als de proef zou lukken en kunnen worden opgeschaald, zou mogelijk het water niet naar zee behoeven te worden afgevoerd en dat zou mogelijk de kosten van het plan-Broekman drukken. De Jongh nam echter een minderheidsstandpunt in en meende dat lagere kosten een utopie zouden zijn.

De gemeente opende daarop overleg met de wetenschappelijk adviseur van de Nederlandse Maatschappij tot automatische vernietiging van rioolstoffen. Deze maatschappij was bereid antwoord te geven op drie vragen: wat zijn de kosten van een rioolwaterzuiveringsinstallatie op biologische grondslag, wat zijn de kosten van aanleg van zo'n installatie voor de gehele gemeente en wat kost een proefinstallatie. Het vertrouwen van de gemeente op een goede afloop was kennelijk zo groot, dat alvast een terrein voor het nemen van een proef en voor latere uitbreiding tot een hele installatie werd aangekocht. Dat terrein lag bovendien juist daar waar volgens het plan-Broekman het zuidelijk rioolgemaal zou moeten komen[44] en waar thans aan de Zoeterwoudsesingel het St. Liduinahuis staat.

Inmiddels was Broekman opgevolgd door ir. G.L. Driessen.[45] Het antwoord van de maatschappij was buitengewoon teleurstellend, maar liet wel de conclusie toe dat geen proef zou moeten worden genomen: de proef zou veel te duur zijn, terwijl de uitslag in het geheel niet vaststond. Bovendien werden vele vragen bij het systeem zelf gesteld. En tenslotte bleek De Jongh het bij het rechte eind te hebben gehad: Driessen berekende dat biologische reiniging zeker niet goedkoper zou zijn dan afvoeren van afvalwater naar zee.[46] De kosten van een proefinstallatie zouden daarom hoe dan ook weggegooid geld zijn. Ook de Gezondheidscommissie was van mening dat van biologische reiniging van het rioolwater van de gemeente vooralsnog met zekerheid weinig te verwachten is.

De raad besloot om geen proef te nemen. En zo viel voor de tweede maal het doek voor een plan voor centrale riolering, dat Leiden niet alleen van zijn stankprobleem zou hebben afgeholpen,[47] maar ook zou hebben voorzien van grachtwater van redelijke kwaliteit, bruikbaar voor vele andere zaken.

Het plan voor een centrale riolering in 1923

De gemeente bouwt in het begin van de 20ste eeuw in de uitbreidingsplannen in de 'nieuwe gebieden' stelselmatig voort, waarbij particulieren en vooral de woningbouwverenigingen hun best doen.[48] Voor de afvoer van rioolwater behelpt men zich, bij gemis van een centrale riolering, met korte zgn. hulprioleringen die hun inhoud lozen op de dichtstbijgelegen watergang. Dat gaat lang goed, even afgezien van de toestanden in en rond die sloten, maar bij de toenemende bebouwing en het ten behoeve daarvan voortdurend dempen van sloten wordt dit systeem steeds moeilijker toepasbaar. Dat leidt er in 1920 al toe dat bouwplannen niet kunnen worden gerealiseerd.[49] De directeur gemeentewerken rapporteert over een oplossing om uit deze penibele situatie te komen.[50] Hij waagt het niet om de ultieme oplossing, het aanleggen van een centrale riolering, te adviseren. De realisatie van zo'n systeem voor de 'oude stad' kostte in 1898 nog maar

Het zuidelijk rioolgemaal aan de Geregracht. Foto 1936. Coll. Gemeentearchief.

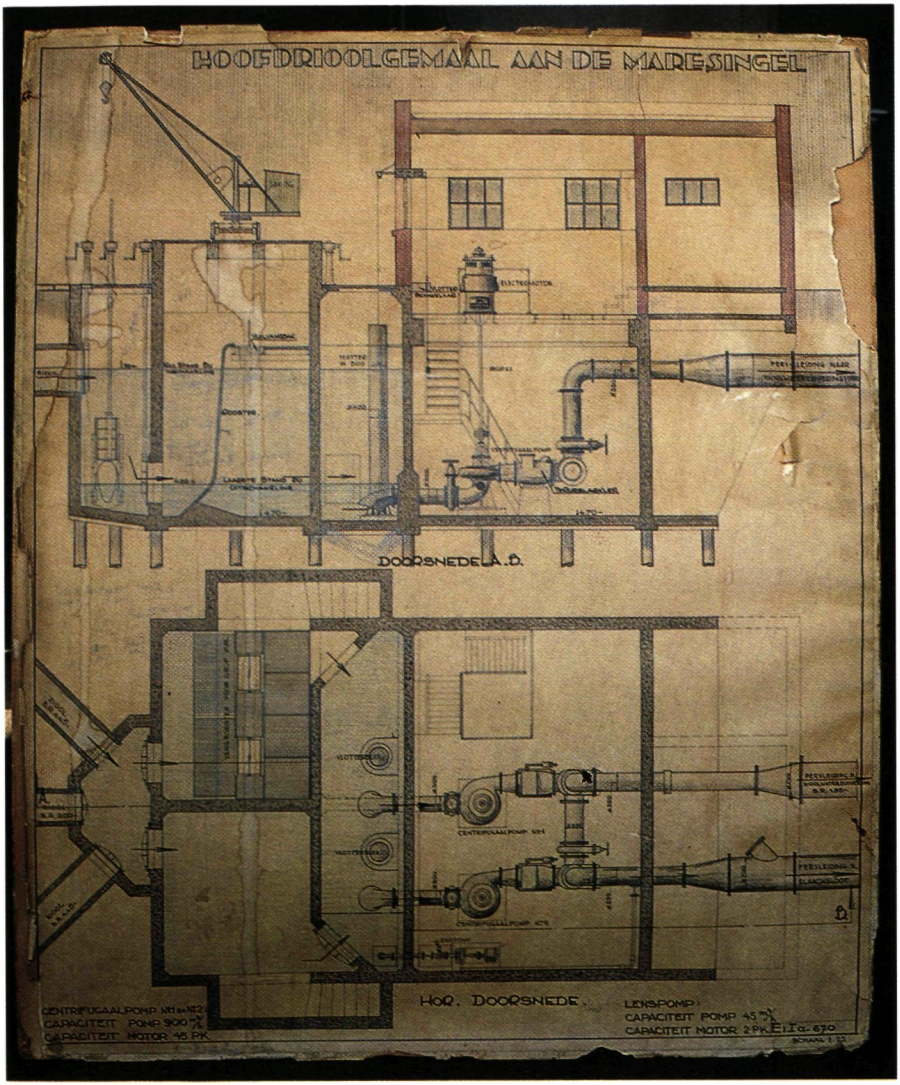
anderhalf miljoen gulden en zou nu al de somma van zo'n drieëneenhalf tot vier miljoen gulden kosten, omdat de prijzen van na de Eerste Wereldoorlog het tweeëneenhalfvoud van die van de tijd voor die oorlog waren.[51] En daar zou dan de 'nieuwe stad' nog bijkomen. Maar, de verbetering van de situatie in de nieuwe gebieden is inmiddels veel urgenter geworden dan die in de oude stad. In de laatste is er immers relatief veel meer open water waar op geloosd kan worden.

Het College van Burgemeester en Wethouders meent dan ook, met de directeur gemeentewerken, dat aan een extern deskundige advies moet worden gevraagd hoe dit varkentje te wassen. Die deskundige wordt ir. F.C.J. van den Steen van Ommeren, afdelingschef bij de dienst gemeentewerken 's-Gravenhage. Deze heeft zijn sporen in de rioleringsproblematiek verdiend. Onder zijn leiding is de centrale riolering van Den Haag aangelegd. Hij aanvaardt een opdracht voor het uitbrengen van een advies omtrent de riolering voor wat heden ten dage genoemd wordt Leiden Noord voor een honorarium van *f* 5.000.[52] Het door hem gemaakte plan[53] beoogt echter niet alleen de aanleg van een centrale riolering in Leiden Noord maar voor de gehele stad. Het daarin verzamelde water wordt met behulp van een noordelijk en een zuidelijk rioolgemaal naar buiten de bebouwing afgevoerd. Het tweede is een tussengemaal dat zijn water loost op het rioolsysteem dat het noordelijk rioolgemaal bemaalt. Het noordelijk rioolgemaal perst vooreerst het ongezuiverde water naar de Slaaghsloot (fase 1), terwijl het lozingspunt in een later stadium naar het Oegstgeesterkanaal wordt verlegd (fase 2). Het daarin te lozen water is dan echter al mechanisch en biologisch gezuiverd door een in de Overveerpolder te bouwen installatie. Het plan kan in delen worden uitgevoerd, waarbij wel het noordelijk rioolgemaal een conditio sine qua non is. Het voordeel hiervan is echter weer dat juist het water uit de nieuwe bebouwing ten noorden van de oude stad, waar de milieuhygiëne ernstig te wensen overlaat, het eerst de kans krijgt om te worden afgevoerd. De kosten voor fase 1 worden geraamd op *f* 2.050.000 en de bijkomende voor voltooiing tot fase 2 op *f* 380.000. De opsteller becijfert in zijn slotwoord dat een uitgave gedurende vijf jaar van drie ton per jaar de gemeente 'een bijna volmaakte oplossing' biedt. Met betrekking tot die financiële belasting merkt hij dan op: 'Gaat men na welke lasten o.a. de Lager Onderwijswet 1920 op uwe schouders legt, dan kan men dit bedrag toch inderdaad niet hoog noemen.' Of deze aansporing nodig was of niet, door een deel van de door Van den Steen geplande werken buiten beschouwing te laten acht ook het college dit plan op de volgende wijze financieel haalbaar.[54] De kosten van de realisatie van het noordelijk rioolgemaal met persleiding naar de Slaaghsloot

worden geraamd op *f* 180.500. Dat gemaal bemaalt direct zeven wijken. Voorzien wordt dat de aanleg van de riolering daarin veertien jaar zal duren bij een bedrag aan aanlegkosten van *f* 700.000. Daarna zal de blik op het zuiden worden gericht en begonnen worden met de bouw van het zuidelijk gemaal.[55] De hiermee gemoeide kosten tezamen met die van de aanleg van een persleiding zuid-noord en een persleiding naar het Oegstgeesterkanaal alsmede die van de bouw van een rioolwaterzuiveringsinrichting worden geraamd op *f* 440.225. De kosten van rioolaanleg in alle zuidelijke wijken vergen dan nog een bedrag van *f* 410.000. De totale kosten worden dus op *f* 1.730.725 geraamd. Het totaal van de gemeentelijke uitgaven in 1923 bedraagt *f* 11.086.183,68. De kosten van de realisatie van het rioleringsplan waren nu dus slechts 0,15 maal maal zo groot als de totale

Het noordelijk rioolgemaal aan de Maresingel, met de automatische grofvuilroosterreinigingsapparatuur. Foto Reinout van Gulick 1983.

Doorsnede en plattegrond van het noordelijk rioolgemaal. Het grofvuilrooster moest handmatig met een hark worden schoongemaakt en het vuil werd vervolgens met een kleine kraan naar boven gebracht. Coll. Gemeentearchief.

uitgaven in 1923. Dit plan krijgt, wellicht mede daarom, het fiat van de raad waarbij tegelijk een crediet voor de bouw van het noordelijk gemaal wordt gevoteerd.[56]

Rijnland, dat altijd al zo'n grote rol speelde bij de afvalwaterproblemen van Leiden, stemde in met de lozing op de Slaaghsloot tot uiterlijk 1 januari 1932, zij het dat het rioolwater met singelwater zou moeten worden verdund om nog een enigszins redelijke waterkwaliteit te handhaven in de Slaaghsloot. De situatie daarna zou verder worden bezien.[57] De gemeente aanvaardde deze vergunning.[58]

Eindelijk dan kreeg Leiden hiermee een plan voor de voorziening waaraan zij al tientallen jaren een meer dan grote behoefte had, zij het dat de argumenten daarvoor primair niet van milieuhygiënische maar van een heel opportune aard waren: bevordering van de volkswoningbouw. Maar, meen ik, ook hier moge gelden: het doel heiligt de middelen.

In de periode tot de aanvang van de Tweede Wereldoorlog werd daarna langzaam maar zeker, en in een groter tempo dan eerst was voorzien, aan de realisatie van het plan gewerkt. Het heeft echter tot in de tachtiger jaren van de 20ste eeuw geduurd voordat het plan was voltooid.[59]

Noten

1 Zie voor een uitgebreide beschrijving van de verversingsproblematiek door de eeuwen heen L. Barendregt, 'Leiden zorgt zelf voor haar waterhuishouding', *Holland* 1996, nr. 3, 149 e.v.

2 Verversing van grachtwater heeft incidenteel nog plaatsgevonden door extra bemaling van het in 1881 in gebruik genomen gemaal te Katwijk van het hoogheemraadschap van Rijnland. Zie daarvoor Ludy Giebels, *Hollands water* (Utrecht 2002) 138 e.v. en noot 33.

3 Gemeentearchief Leiden (GAL), SA III, inv. nr. 133, Besluiten van de raad 10/1-20/6 1859, deel O. Vergadering 16 juni 1859, p. 46 met als bijlage onder nr. 298 de brief dd. 15 juni 1859 van de heren Van Kaathoven, Sikkel Groos en Huyser.

4 GAL, Bibl., nr. 22833. Memorie van toelichting op het voorstel over de waterverversing der stadsgrachten dd. 5 juli 1859. De 'Besturen' blijken slechts uit het College van Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland te bestaan, nu het College van Burgemeester en Wethouders zich, met hun brief dd. 24 juni 1859, nr. 371, slechts tot hen wenden. (GAL, SA III, inv. nr. 386, Missivenboek 3T 1859-1860.)

5 Waarom de heer Krantz niet spreekt als gewoon raadslid maar als voorzitter van de Gezondheidscommissie maakt hij niet duidelijk. Mogelijk heeft hij de bedoeling gehad om zijn woorden een zwaarder accent te geven en de commissie op haar weg naar erkenning te helpen. Immers, de commissie was ook pas dat jaar ingesteld, ofschoon dat

al jaren eerder op grond van de Gemeentewet van 1851 had kunnen gebeuren. Haar archief bevindt zich in het GAL, Kleine inventarissen nr. 143.

6 GAL, SA III, inv. nr. 138, Besluiten van de raad 6/7-19/12/1861, deel T, vergadering van 6 juli 1861, p. 4 vso.

7 L. Barendregt, 'Het model Van van der Paauw', *Leids Jaarboekje* 88 (1996) 149-165 en L. Barendregt, 'Salomon van der Paauw', *Erfgoed van Industrie en Techniek* 9e jaargang nr. 3 (september 2000) 74-84.

8 GAL, SA III, inv. nr. 4551. Brief dd. 22/7/1861, nr. 140, van de wethouder-voorzitter van de Commissie van Fabricage aan de heer Architect van de stad Leiden.

9 GAL, SA III, inv. nr. 290, nr. 5017. Brief dd. 15/8/1861 van de gemeentearchitect aan de Commissie van Fabricage.

10 GAL, SA III, inv. nr. 387, Missivenboek 3U 1861-1862, nr. 607, brief dd. 15/10/1861.

11 GAL, SA III, inv. nr. 4551, brief dd. 27 januari 1862, nr. 45.

12 Id., brief dd. 30 april 1862.

13 Zoals tijdens de raadsvergadering van 28 mei 1862 werd opgemerkt: 'om de voorlichting van eenen ingenieur in te roepen'.

14 GAL, SA III, inv. nr. 139, Besluiten van de raad 9/1-28/6/1862, deel U, vergadering van 28 mei 1862, met als bijlage onder nr. 296 de brief van de Commissie van Fabricage dd. 27 mei 1862.

15 Brief dd. 5 juni 1862, nr. 251. Van deze brief kon geen vindplaats getraceerd worden. Het bestaan van deze brief blijkt echter uit de brief genoemd in noot 17.

16 GAL, SA III, inv. nr. 290, nr. 5017. Brief dd. 10 juni 1862, nr. 2426, aan de wethouder voorzitter van de Commissie van Fabricage.

17 Ibidem, brief dd. 26 juli 1862 aan de Commissie van Fabricage.

18 In mijn artikel over het Model van Van der Paauw, zie noot 7, stelde ik dat Van der Paauw niet zeker was van hetgeen hij ter verversing voorstelde. Misschien dat hij van de perikelen elders met spuisystemen wist en daarom zo voorzichtig was en zich door zijn model trachtte in te dekken.

19 GAL, SA III, inv. nr. 387, Missivenboek 3U 1861-1862. Brief dd. 11 augustus 1862, nr. 468 van het College van Burgemeester en Wethouders aan het College van Dijkgraaf en Hoogheemraden.

20 GAL, SA III, inv. nr. 290, nr. 5017. Brief dd. 15 november 1862, nr. 12/707.

21 Brief dd. 29 november 1862, nr. 311. Van deze brief kon geen vindplaats getraceerd worden. Het bestaan van deze brief blijkt echter uit de brief genoemd in noot 22.

22 GAL, SA III, inv. nr. 290, nr. 5017. Brief dd. 18 februari 1863 aan de Commissie van Fabricage.

23 GAL, SA III, inv. nr. 290, nr. 5017. Brief dd. 13 juni 1863, nr. 411, aan de gemeenteraad.

24 Een van de argumenten van de gemeenteraad van Leiden om in 1870 haar keuze te bepalen op het Liernurstelsel (een pneumatisch rioolstelsel, zie ook noot 32) voor een deel van de gemeente, was dat de exploitatie daarvan een positief resultaat zou opleveren.

25 GAL, Handelingen gemeenteraad 1866 18.1. en 2.

26 GAL, Handelingen gemeenteraad 1867 11.1.

27 De commissie wendde zich in eerste instantie tot J.F. Augier, hoofdingenieur van 's Rijks Waterstaat, C.B. van der Tak, directeur gemeentewerken Rotterdam, en J.G. van Nifterik, gemeente-ingenieur Amsterdam, bij brief dd. 10 juli 1867, nr. 454. (GAL, SA III, inv. nr. 390, Missivenboek 1867-1868.) Zowel Augier als Van der Tak bedankten voor de eer. (GAL, SA III, inv.

nr. 210, Notulenboek B&W 1/7 t/m 30/12 1867 nr. 32, resp. verg. 13 juli 1867, p. 7 der agenda en 29 juli 1867 p. 7 der agenda.) In hun plaats werden J.F.W. Conrad, ingenieur van de Waterstaat te Alkmaar en W.C. van Waayen Pieterszen, gemeentearchitect te 's-Gravenhage gevraagd. (GAL, SA III, inv. nr. 390, Missivenboek 1867-1868, brief dd. 21 november 1867, nr. 783.) Deze stemden in.

28 GAL, SA III, inv. nr. 290, nr. 5017. Brief dd. 21 februari 1868, nr. 900.

29 GAL, Bibl., nr. 22835 p. Helaas ontbreken de bij het rapport behorende tekeningen.

30 GAL, SA III, inv. nr. 290, nr. 5017. Brief dd. 18/3/1869 van Conrad c.s. aan het College van Burgemeester en Wethouders.

31 Gemeentearchief Leiden, Handelingen van de gemeenteraad 1870, 6, punt VII.

32 L. Barendregt, 'Het Liernurstelsel en Leiden', *Leids Jaarboekje* 80 (1988) 78-105.

33 Daarmee was het probleem van de vervuiling van het grachtwater in genen dele opgelost en dat zou ook in de komende decennia niet het geval worden. In 1893 was de nood kennelijk weer zo hoog gestegen dat de verversing van het grachtwater door de waterlossingen van Rijnland in Katwijk nog eens aan een onderzoek werd onderworpen. Daartoe worden uitgebreide veldmetingen gedaan. (GAL, Bibl., nr. 22851 fol.)

34 GAL, SA III, inv. nr. 291, Besluiten van de raad 15/1-20/6 1870.

35 Wet van 13 juli 1896, Stbl. 107/1896.

36 GAL, Handelingen van de gemeenteraad 1896, i.s. nr. 280.

37 GAL, Handelingen van de gemeenteraad 1903, i.s. nr. 143.

38 Ir. G.H. de Vries Broekman is in de raadsvergadering van 14 oktober 1897, i.s. 227, benoemd.

39 GAL, Bibl., nr. 22854 fol.

40 Nog een derde maal is afvoer van Leids afvalwater naar zee overwogen. Dat was in 1965, toen bij de provincie Zuid-Holland de gedachte postvatte dat uitbreiding van de industrie en het aantal inwoners in de Leidse agglomeratie op den duur een te grote belasting van Rijnlands boezem tot gevolg zou hebben. Het ontwikkelde plan kwam niet tot uitvoering omdat het Hoogheemraadschap van Rijnland, dat inmiddels de zorg voor de waterkwaliteit tot haar taken mocht rekenen, toch de weg van zuivering van het afvalwater en lozing op de boezem koos. Dat is achteraf gezien een goede beslissing geweest.

41 GAL, Bibl., nr. 22855 fol. De vereenvoudiging werd daarin gevonden, door in die stadsgedeelten waar het met de stank nogal meeviel niet te rioleren.

42 GAL, Bibl., nr. 22856 p.f.

43 GAL, SA III, inv. nr. 4640. Ingekomen rapporten betreffende reiniging van rioolvocht en fabrieksafval.

44 GAL, Handelingen van de gemeenteraad 1901, i.s. nr. 129.

45 GAL, Handelingen van de gemeenteraad 1901, i.s. nr. 122.

46 GAL, SA III, inv. nr. 4641. Conceptbrief van de directeur gemeentewerken aan de Commissie van Fabricage betreffende een proefinstallatie voor biologische reiniging van faecaliën voor het stadsgedeelte tussen de Herenstraat en het Philosophenpad en aantekeningen. 1902.

47 Helemaal zonder resultaat bleef de discussie niet. De raad besloot een door haar geamendeerd voorstel van Burgemeester en Wethouders te aanvaarden. Dat geamendeerde voorstel omvat de uitnodiging aan Burgemeester en Wethouders tot het voorleggen van een plan tot demping en riolering van de meest vervuilde sloten. Als dat plan er is zal de raad zich op dat moment wel beraden wat daarmee aan te vangen. Met uitvoe-

ring van zo'n plan zou overigens alleen voor de aanwonenden van de sloten wat aan het stankprobleem zijn gedaan; de last voor de aanwonenden van de watergangen waarin het in de rioleringen verzamelde water zou worden geloosd zou daarentegen aanzienlijk worden verzwaard. Dan was het idee van de Gezondheidscommissie om de 'nieuwe gebieden' systematisch van een centrale riolering te voorzien en het daarin verzamelde water 'ergens buiten de bewoning te lozen' een veel beter idee. Maar ook dat redde het niet. Het was naar mijn mening weer wel de grondslag voor de plannen in 1923.

48 Zie o.m. C.H.D.J. van Heck en P.J.M. de Baar, *Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden* (1991).

49 GAL, Handelingen van de gemeenteraad 1920, i.s. nr. 222 en 388.

50 Rapport dd. 27 december 1919. Dit rapport is, met vele andere stukken, helaas verloren gegaan bij de stadhuisbrand in 1929. Het is bekend omdat het in de gedrukte Handelingen van de raad wordt genoemd.

51 GAL, Bibl., nr. 22857, 4.

52 GAL, Handelingen van de gemeenteraad 1920, i.s. nr. 20.

53 GAL, Bibl., nr. 22857.

54 GAL, Handelingen van de gemeenteraad 1923, i.s. nr. 315.

55 Zie voor de realisatie van dat gemaal P.J.M. de Baar, 'Het zuidelijk rioolgemaal aan de Geregracht', *'Renus', Mededelingenblad van de AWN afd. Rijnstreek* (1994-1) 9 e.v.

56 Deze aanpak is in tegenstelling tot de visie van de Gezondheidscommissie, die er de voorkeur aan gaf om eerst het Rapenburg, het Levendaal en de Langegracht e.o. aan te pakken. Het argument om dit niet te volgen was het oude argument van wel water in de binnenstad en geen of nauwelijks in de nieuwe gebieden.

57 In 1936 delen Burgemeester en Wethouders de raad mee (GAL, Handelingen van de gemeenteraad 1936, i.s. 25, dd. 6 februari 1936) dat hun gebleken is dat Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland op den duur geen vergunning voor het lozen van ongezuiverd afvalwater op de Stinksloot blijven verlenen. Zij vragen de raad een eerste krediet voor de bouw van de rioolwaterzuiveringsinrichting Noord aan de Slaaghsloot te verlenen. Dat krediet wordt verleend. De inrichting komt in 1938 in bedrijf.

58 GAL, Handelingen van de gemeenteraad 1925, i.s. nr. 153. Vergadering van 22 juni 1925.

59 L. Barendregt, 'Van Stadsvuylgracht naar centrale riolering, De voltooiing van de centrale riolering in Leiden', *OTAR 68/5/83*, 256 e.v.

Openbare hogere burgerscholen in Leiden: jongens en meisjes beginnen gescheiden

Agnes van Steen

Honderd jaar hogere burgerschool

De Wet op het Middelbaar Onderwijs van Thorbecke uit 1863 gaf de aanzet tot de oprichting van hogere burgerscholen in Nederland. Leiden was er bijzonder snel bij. In mei 1864 besloot de gemeenteraad tot de oprichting van de eerste hbs die Leidsche HBS ging heten of Hoogere Burgerschool te Leiden. Het was een openbare school omdat de Leidsche HBS onder gezag stond van de gemeenteraad. Het personeel van de school trad in dienst bij de gemeente, die moest zorgen voor aannemen, ontslag én voor de betaling.

Lange tijd bleef de school, die in de begintijd gevestigd was aan de Pieterskerkgracht, enig in haar soort in Leiden. Pas in 1919 kreeg Leiden er een tweede hogere burgerschool bij, die vergelijkbaar was met de 'Leidsche', zij het dat de school niet openbaar was, maar bijzonder. Het was de Christelijke HBS. Hier konden de katholieken in deze tijd van verzuiling natuurlijk niet bij achter blijven. Zij volgden nog geen tien jaar later met de RK HBS, een school die aanvankelijk alleen bedoeld was voor jongens.

Zo was de Leidsche HBS in 1864 ook begonnen – als jongensschool – en zo had Thorbecke de hbs ook bedoeld. Hij wilde met de oprichting van hogere burgerscholen tegemoet komen aan de vraag naar meer geschoold personeel voor handel en industrie. En aangezien het hier beroepsarbeid betrof, stond het buiten kijf dat de opleiding voor jongens moest zijn. Voor meisjes lag de bestemming niet in betaalde arbeid buitenshuis maar in huwelijk en moederschap en daarvoor leidden de hogere burgerscholen, met de nadruk op exacte vakken als wis-, natuur- en scheikunde, niet op.

Toch werd in die tijd niet ontkend dat ook meisjes meer mogelijkheden op onderwijsgebied moesten krijgen, al maakte dit wel onmiddellijk een discussie

Agnes van Steen is historica en als docente geschiedenis verbonden aan de vestiging Leonardo van het Da Vincicollege in Leiden.

Meisjes-HBS aan de Garenmarkt. Foto eind 19de eeuw. Coll. v/h Louise de Colignyscholengemeenschap.

los over de vraag of dit onderwijs voor beide geslachten hetzelfde moest zijn. Ook Thorbecke was niet tegen de oprichting van hogere burgerscholen voor meisjes – zijn wet verbood het niet – al liet hij het initiatief tot oprichting van die meisjesscholen over aan de gemeentes. Dit in tegenstelling tot waar het de hogere burgerscholen voor jongens betrof, die verplicht moesten worden opgericht in gemeentes met meer dan 10.000 inwoners.

Leiden ging in 1881 – als dertiende gemeente in het land – over tot oprichting van een middelbare meisjesschool, die de naam HBS voor Meisjes kreeg en al snel een eigen gebouw kon betrekken aan de Garenmarkt. Maar ondanks dat deze school net als de Leidsche HBS voor Jongens openbaar was, een vijfjarige cursus had en HBS in de naam droeg, waren de scholen nauwelijks met elkaar te vergelijken. Het middelbaar onderwijs voor jongens en dat voor meisjes begon gescheiden en stelde voor beide andere eisen.

Toch kwamen in de loop der tijd beide scholen nader tot elkaar; ze gingen wat betreft het lesprogramma en de status van het diploma steeds meer op elkaar lijken. Maar één verschil bleef bestaan en dat was dat meisjes in de loop der tijd wel werden toegelaten op de HBS voor Jongens, maar dat de Meisjes-HBS uitsluitend bestemd bleef voor meisjes.

Pas toen minister Cals in 1963 met zijn 'mammoetwet' voor het eerst sinds honderd jaar het middelbaar onderwijs ingrijpend wijzigde, door een eind te maken aan het bestaan van hogere burgerscholen, zette hij tevens een punt achter apart onderwijs voor jongens en meisjes. Met de nieuwe schooltypes mavo, havo en vwo, veelal verenigd in scholengemeenschappen, behoorde gescheiden onderwijs definitief tot de verleden tijd. Ook de oorspronkelijke Jongens-HBS én de Meisjes-HBS werden in 1968 – het jaar dat de Mammoetwet geëffectueerd werd – omgezet in scholengemeenschappen, die eerst nog jaren als soortgelijke openbare scholen los van elkaar bestonden. Maar uiteindelijk, in 1999, vonden zij elkaar in het grotere geheel van het Da Vincicollege.[1] Dichter bij elkaar konden deze twee scholen niet komen.

Wat zegt een naam?

De veranderingen in de naam van de beide Hogere Burgerscholen vertellen het een en ander over de ontwikkeling die het middelbaar onderwijs in Leiden doormaakte. Zo ging de Leidsche HBS *met vijfjarigen cursus* – een toevoeging die van belang was omdat er ook driejarige hogere burgerscholen kwamen – met de komst van de HBS voor Meisjes in 1881 (ook met een vijfjarige cursus) na-

drukkelijker het *voor jongens* in de naam dragen. Dit om aan te geven dat beide scholen een ander karakter hadden, al droegen beide scholen HBS in de naam.

Het *Leidsche* in de naam van de Jongens-HBS werd aan het begin van de 20ste eeuw vervangen door *Gemeentelijke*, met de komst van de bijzondere hogere burgerscholen, om het openbare karakter van de school te benadrukken. Het *Gemeentelijke* verscheen ook voor de naam van de HBS voor Meisjes, die immers ook onder het bestuur van de gemeente viel.

In de jaren twintig kreeg de Meisjes-HBS de beschikking over een B-afdeling, een exacte richting die gelijkwaardig was aan de opleiding aan de Jongens-HBS. Alleen mochten de meisjes hier in plaats van vijf jaar, zes jaar over doen. Vanaf dat moment was het voor beide hogere burgerscholen van belang, dít onderscheid te onderstrepen. De HBS voor Jongens heette daarom in het vervolg *Gemeentelijke HBS met vijfjarige cursus.* Het *voor Jongens* kon inmiddels wel gemist worden in de naam, omdat deze school vanaf het eind van de 19de eeuw ook meisjes toeliet. De Meisjes-HBS werd *Gemeentelijke HBS voor Meisjes met 5- en 6-jarige cursus*, waarbij de toevoeging *voor meisjes* van belang bleef, ter onderscheid van de gemengde HBS. De vijfjarige HBS was hierbij de oorspronkelijke Meisjes-HBS, die met de komst van de zesjarige B-afdeling, HBS-A ging heten.

Rond dezelfde tijd dat de Meisjes-HBS werd gesplitst in een HBS-A en een HBS-B, gebeurde hetzelfde op de Jongens-HBS. Alleen was deze school van oorsprong al een B-opleiding en kwam hier dus een A-richting bij, die aanvankelijk als 'oeconomische afdeling' te boek stond. Deze afdeling werd toegevoegd aan de naam – in ieder geval op papier – zodat de officiële naam van de school luidde: *Gemeentelijke Hoogere Burgerschool met 5-jarigen Cursus met Oeconomische Afdeeling.* Deze economische afdeling ging HBS-A heten, maar was daarmee niet dezelfde A-opleiding als aan de Meisjes-HBS. Waarschijnlijk dat daarom de naam MMS, Middelbare Meisjesschool voor die opleiding in gebruik raakte, om verwarring te voorkomen. Hierdoor ging de school: *Gemeentelijke HBS voor meisjes met 6-jarige cursus en afdeling MMS* heten.

De keuzemogelijkheden op de Gemeentelijke HBS met vijfjarige cursus, werden verder uitgebreid met de komst van een gymnasiale afdeling in 1957, waar ook weer voor twee richtingen kon worden gekozen, voor alfa of bèta. Deze keuzemogelijkheden leidden echter niet tot een verdere 'verlenging' van de naam van de school, omdat dit kon worden ondervangen door het HBS uit de naam te laten verdwijnen, waarvoor Lyceum in de plaats kwam, het *Rembrandt Lyceum.* In 1968 werd dit de *Rembrandt Scholengemeenschap.*

Eveneens ter bekorting van de lange naam van de Meisjes-HBS kwam daar in 1963 *Louise de Coligny-HBS* voor in de plaats. Bovendien begon deze school in de jaren zestig ook jongens toe te laten, zodat het 'meisjes' maar beter uit de naam kon verdwijnen. De naam van de vierde vrouw van Willem van Oranje bleef behouden voor de Scholengemeenschap die in 1968 werd gevormd.

Zowel de namen Rembrandt als Louise de Coligny kwamen uit de koker van de gemeenteraad. Beide scholen hadden zelf andere in gedachten, namen die meer verband hielden met de eigen school.[2]

De Leidsche HBS voor Jongens

Dat de hogere burgerscholen – en daarmee ook de Leidsche HBS – bedoeld waren voor jongens, was aanvankelijk een uitgemaakte zaak. Thorbecke wilde met deze scholen voorzien in een toenemende vraag naar geschoold personeel voor handel en industrie. Dit in een tijd dat Nederland industrialiseerde en nog beschikte over een uitgebreid koloniaal rijk. De industrie vroeg om technisch geschoold personeel, dat bijvoorbeeld ook ingezet kon worden in Nederlands-Indië. Die kolonie, van groot belang voor de Nederlandse economie, moest niet alleen 'gecultiveerd', maar ook bestuurd worden. Hiervoor waren de nodige ambtenaren nodig. Bovendien moesten de Nederlandse belangen er worden beschermd, een taak van het leger. Een leger dat ook van belang was in Nederland zelf, omdat een oorlogsdreiging in die tijd niet irreëel was. De hogere burgerscholen moesten, om aan die toenemende vraag naar geschoold mannelijk personeel te voldoen, putten uit een andere bron dan de bestaande gymnasia, die tamelijk elitair waren in die tijd. Zij moesten daarom de jongens uit de groeiende middenklasse rekruteren, iets wat bijvoorbeeld tot uitdrukking kwam in de hoogte van het schoolgeld. Dat werd voor de Leidsche HBS gesteld op 60 gulden per leerling per jaar, met een vermindering tot 45 gulden als een gezin meerdere jongens 'leverde'. Een leerling van het Leidse Gymnasium betaalde 100 gulden in die tijd.[3]

Volgens de – overigens beperkte – gegevens die beschikbaar zijn over de afkomst van de Leidse HBS-leerlingen, lijkt het er inderdaad op, dat de jongens die op de HBS zaten in de periode 1890-1895, gemiddeld uit een lagere inkomensgroep kwamen dan de jongens op het Gymnasium. Verder zaten op beide scholen zowel kinderen uit de 'geleerde stand', waartoe professoren en predikanten behoorden, als uit de 'bezitsburgerij', die onder andere bestond uit kooplieden, winkeliers en fabrikanten, maar procentueel zaten er op het Gymnasium meer kinderen uit de geleerde stand en op de HBS meer uit de bezitsburgerij.[4] Niet dat die standen

altijd strikt van elkaar te scheiden waren, gezien het voorbeeld van vader Samuel le Poole, de fabrikant die rechten had gestudeerd. Misschien dat deze 'tweeslachtigheid' – het behoren tot zowel de geleerde stand als tot de bezitsburgerij – maakte dat twee van zijn zoons de HBS bezochten en eveneens twee zoons het Gymnasium.[5]

Op hun beurt leken de meisjes, die naar de Meisjes-HBS gingen en die hetzelfde bedrag aan schoolgeld moesten betalen als de HBS-jongens – met dezelfde reductiemogelijkheid –, meer uit dezelfde 'geleerde' kringen te komen als de jongens op het Gymnasium, die dan ook vaak hun broers waren.[6] Namen van de geleerde vaders van de meisjes uit de beginperiode waren bijvoorbeeld Van de Sande

Jongens-HBS aan de Pieterskerkgracht. Foto ca. 1900. Coll. Gemeentearchief, Archief HBS.

Bakhuizen, Fockema Andreae, Blok, Lorentz en professor Mac Gillavry, die zelf aan de Garenmarkt woonde en achtereenvolgens acht dochters naar die school zond! Maar ook Leidse fabrikanten zonden hun dochters naar de meisjesschool, zoals Tieleman, Parmentier en Dros.[7]

Gymnasium, HBS en universiteit

De hogere burgerscholen waren nadrukkelijk niet in het leven geroepen om met de gymnasia te concurreren wat betreft de toelating tot de universiteit. Die toelating moest aan de klassieke opleiding voorbehouden blijven. De talen Grieks en Latijn gingen dan ook niet tot het curriculum van de hbs behoren. De gymnasia werden vanwege de relatie tot de universiteit tot het hoger onderwijs gerekend en vielen daarmee onder de wetten op het hoger onderwijs. Toch was het gymnasium feitelijk wel een middelbare school. Het was namelijk, net als de hbs, een school die voortgezet onderwijs bood na de lagere school, dus voor kinderen vanaf de leeftijd van twaalf jaar. En net als op de hbs kregen leerlingen op het gymnasium onderwijs van verschillende docenten voor verschillende vakken, waar in het lager onderwijs één onderwijzer verantwoordelijk was voor alle vakken in één klas.

Ook Leiden kende een gymnasium, dat als voortzetting van de Latijnse School al eeuwen bestond op het moment dat de Leidsche HBS het levenslicht zag. Het Gymnasium maakte toen wel een periode van stilstand door.[8] Het was net als de Leidsche HBS een school voor jongens. Het waren ook alleen jongens die in die tijd toegang hadden tot de universiteit, tot in 1871 Aletta Jacobs dit monopolie doorbrak. Zij moest echter, net als jongens die naar de universiteit wilden, wel eerst over de kennis beschikken om naar het hoger onderwijs door te stromen. Kennis die opgedaan kon worden aan de gymnasia, maar waar in toenemende mate de hogere burgerscholen een rol in gingen spelen.

In de beginjaren van de Leidsche HBS waren er al leerlingen die de HBS gebruikten als opstapje om naar de universiteit te gaan. Veelal beschikten deze leerlingen niet over een hbs-diploma, maar hadden zij wel één of meer jaren de HBS gevolgd en vervolgens elders de kennis verworven om het 'mathematisch litterarisch' toelatingsexamen te doen voor de universiteit. Daarnaast stapten veel leerlingen na het eerste HBS-jaar over naar het Gymnasium.

De mogelijkheden voor HBS'ers tot toelating aan de universiteit werden uitgebreid in 1876 met een wijziging in de hoger onderwijswet. Die maakte dat het hbs-diploma ook toegang bood tot de universiteit, maar wel onder voorwaarde

dat dit was aangevuld met examens in Grieks en Latijn. Promoveren konden deze hbs-leerlingen echter niet. Dat bleef voorbehouden aan studenten met een gymnasiumdiploma. De eis van Grieks en Latijn, zelfs voor exacte studies als wis- en natuurkunde, en het gebrek aan de mogelijkheid tot promoveren voor studenten met een hbs-diploma, maakten dat de voorstanders van de gelijkstelling van dat diploma met dat van het gymnasium, nog niet tevreden waren. Temeer daar algemeen werd erkend dat de leerlingen van de hbs toch beter onderlegd waren in de exacte vakken dan de gymnasiasten, zelfs dan die van de bètarichting. In 1917 kwam dan eindelijk de wet die een eind maakte aan deze onrechtvaardigheid.[9]

Met de voortschrijdende gelijkstelling van hbs- en gymnasiumdiploma bleven als verschillen alleen nog bestaan dat de HBS een vijfjarige cursus had en het Gymnasium een zesjarige. En verder dat op de HBS meer aandacht werd besteed aan de exacte vakken dan op het Gymnasium waar meer aandacht was voor de talen, inclusief Grieks en Latijn. Vanaf 1957 kon men deze talen ook volgen aan de Leidse HBS, omdat deze school toen de beschikking kreeg over een zesjarige gymnasiale afdeling. Deze afdeling bleef echter relatief klein vergeleken met de HBS-poot en verdween weer na de totstandkoming van de Rembrandt Scholengemeenschap.

Relatie HBS – Gymnasium

De HBS en het Gymnasium in Leiden kregen niet alleen met elkaar te maken op het gebied van toelating tot de universiteit. De oprichting van de Leidsche HBS in 1864 had al onmiddellijk gevolgen voor het Gymnasium. Zo moest het Gymnasium haar bèta-afdeling afstaan aan de HBS omdat de exacte vakken een kenmerk moesten worden van dit nieuwe schooltype en kreeg het Gymnasium net als de HBS een vijfjarige cursus, in plaats van de vertrouwde zesjarige. Beide wijzigingen werden bij wet in 1876 weer ongedaan gemaakt. In ieder geval leidden ze er in 1864 toe dat het aantal gymnasiasten tot een dieptepunt van 22 daalde.[10] Maar het Gymnasium kroop al gauw uit dit dal, toen het vertrouwde Gymnasium eenmaal in ere was hersteld.

Een ander gevolg van de komst van de HBS was dat – op de rector en de docenten Grieks en Latijn na – alle docenten van het Gymnasium ontslag kregen en net als de nieuwe docenten van de HBS vervolgens aan beide scholen werden aangesteld.[11] Niet zo'n probleem aanvankelijk, omdat beide scholen nog weinig klassen telden en er dus weinig uren te geven waren. Bovendien lagen de scholen bij elkaar om de hoek.

De automatische aanstelling van de docenten aan beide scholen was niet langer houdbaar toen deze scholen groeiden en docenten voldoende lesuren konden krijgen op een van beide scholen. Het einde van die regeling betekende echter niet, dat een docent niet nog steeds voor meer of minder uren aan beide scholen verbonden kon zijn. Toen het Gymnasium in 1883 verhuisde van de Lokhorststraat naar nieuwbouw aan de Doezastraat,[12] moesten deze docenten wel iets verder lopen.

Een jaar voor de verhuizing was het eerste meisje tot het Gymnasium toegelaten. Dat was zeven jaar eerder dan op de Leidsche HBS en één jaar nadat de HBS voor Meisjes was ontstaan. In 1898 deed het eerste Gymnasiummeisje examen. Zij haalde haar bèta-diploma.[13]

Carrière van de jongens van de HBS

Al steeg het aantal hogere burgerscholen in Nederland snel en daarmee het aantal leerlingen dat dit type onderwijs volgde, toch was niet iedereen onmiddellijk van de noodzaak van dit nieuwe schooltype overtuigd. Tegenstanders wezen op het feit dat de hogere burgerschool aanvankelijk nauwelijks vijfdeklassers kende en daarmee maar weinig kandidaten die opgingen voor het eindexamen. De eerste directeur van de Leidsche HBS, de heer De Loos, ging hier tegenin en betoogde,

Directeur van de Jongens-HBS, dr. D. de Loos (1864-1900). Foto Goedeljee eind 19de eeuw. Coll. Gemeentearchief, Archief HBS.

dat het belang van de school niet kon worden gemeten aan het aantal eindexamenkandidaten. Het ging niet om het aantal diploma's, waarvan de waarde toch nog bewezen moest worden, maar om wat er van de leerlingen terechtkwam die de school – al of niet met diploma – verlieten. Het grote punt was namelijk dat in die tijd veel vervolg- of beroepsopleidingen eigen toelatingsexamens hadden en het hbs-diploma gaf daar geen vrijstelling voor. Dit betekende dat ook leerlingen uit lagere klassen dan de vijfde een poging konden doen om die examens te halen. Er was trouwens ook nog geen leerplicht, die de leerlingen voor een minimum aantal jaren aan school bond.

Om aan te tonen dat verreweg de meeste leerlingen goed terechtkwamen, publiceerde De Loos regelmatig de resultaten van de school. Niet alleen de uitslagen van examens, maar ook een overzicht van wat de schoolverlaters waren gaan doen, met of zonder diploma. De eerste twee leerlingen van de Leidsche HBS die eindexamen deden en daarvoor geslaagd waren, de leerlingen Van Lawick van Pabst en Kooreman, deden vervolgens allebei het 'examen A' om toegelaten te worden tot de opleiding tot Oost-Indisch ambtenaar. Van Lawick van Pabst werd met die opleiding uiteindelijk hoofdinspecteur van de suiker- en rijstcultuur in Indië, Kooreman werd resident van de oostkust van Sumatra.

Het examen A, dat toegang gaf tot die opleiding voor Oost-Indisch ambtenaar, kon echter ook worden gedaan zonder diploma. In de periode 1866-1872 kozen achttien leerlingen voor deze optie. Anderen – met diploma – gingen bijvoorbeeld naar de Polytechnische School te Delft voor een studie tot ingenieur. Deze opleiding, de latere Technische Hogeschool en weer later de Technische Universiteit, was een opleiding waar het hbs-diploma al vanaf het begin direct toegang toe bood. Deze school werd toen ook nog niet tot het hoger onderwijs gerekend zoals de universiteit, maar tot het middelbaar onderwijs.

Fabrikant worden behoorde ook tot de mogelijkheden, zoals F.H.A. Driessen, die later directeur werd van de Leidsche Katoenmaatschappij, en J. Rutgers van der Loeff, die waarschijnlijk fabrikant werd in Nederlands-Indië. Beiden hadden eindexamen gedaan in 1872. Uit het eindexamenjaar 1875 voegde zich daar de Leidse fabrikant van wollen dekens J.C. Zaalberg bij.

Ook het leger trok. Verschillende jongens deden, na hun eindexamen, toelatingsexamen voor de Koninklijke Militaire Akademie te Breda. Het 'admissieexamen' kon echter ook worden gedaan door jongens zonder diploma.

Een enkeling uit de beginjaren van de HBS had een 'administratieve functie'; één was klerk bij het ministerie van Financiën, een ander werkte bij de Twenthsche

Bank, weer een ander, de latere minister M.W.F. Treub, was vooralsnog (1877) werkzaam op een 'gemeentesecretarie'.

De HBS leverde ook al de nodige kandidaten voor de universiteit. Dit waren leerlingen die op waren gegaan voor het universitaire toelatingsexamen en die vervolgens voor arts of apotheker studeerden. Ook waren er wis- of natuurkundestudenten onder de schoolverlaters en een enkeling studeerde rechten of scheikunde.

De beroepsopleidingen en werkkringen van de jongens zonder diploma – de voortijdige schoolverlaters – waren in de periode 1864-1877 divers. Sommige schoolverlaters volgden de opleiding tot surnumerair bijvoorbeeld bij de staatsspoorwegen, en ook de opleiding tot hulpapotheker was populair. Werkkringen werden eveneens gevonden in een fabriek, op kantoor, in het leger of in het onderwijs.[14] In ieder geval kon aan de hand hiervan niet worden gezegd dat de leerlingen van de Leidsche HBS – met of zonder diploma – geen maatschappelijke carrière hadden gevonden.

Examens

Dat eindexamen doen aanvankelijk niet al te populair was bij leerlingen op de HBS, kon met meer te maken hebben dan alleen met het feit dat het diploma zijn waarde nog moest bewijzen. Het kon ook zijn dat veel leerlingen terugschrokken voor het eindexamen, omdat dit geen lichte zaak was. Het examen – verdeeld in een mondeling en schriftelijk deel – moest namelijk worden gedaan in alle vakken die op de HBS gevolgd waren, een stuk of vijftien, met uitzondering van gymnastiek en schoonschrijven. Het lesprogramma dat op al die examens voorbereidde, kon dan ook niet anders dan overladen zijn.

Na 1920 kwam er langzaam wat verlichting in de examendruk, met de komst van het schoolexamen. Niet langer was het nodig in alle vakken te worden geëxamineerd door een landelijk ingestelde examencommissie, buiten de school, maar een deel van de examens kon nu door de school zelf worden afgenomen. Bovendien kwam er bij sommige vakken wat verlichting in de geëxamineerde stof, zoals bij geschiedenis waar geen examen meer hoefde te worden gedaan over de periode vóór 1789. Andere vakken vervielen zoals kosmografie en in 1929 werd tekenen als eindexamenvak geschrapt.

De leerlingen bleven echter verplicht het grote aantal vakken te volgen. In ieder geval die leerlingen die na 1924 de B-richting kozen. De leerlingen die na het derde leerjaar voor de A-kant hadden gekozen, volgden in de hoogste twee

klassen meer uren in de talen en in 'maatschappelijke vakken', zoals aardrijkskunde, geschiedenis en handelswetenschappen. Voor hen vervielen de examens in mechanica, natuurkunde, plant- en dierkunde en net als voor de B-leerlingen in kosmografie en tekenen.[15]

Met de komst van de gymnasiale afdeling in 1957 waar de vakken Grieks en Latijn gegeven werden, konden de leerlingen die na de vierde voor de alfa- of bètarichting kozen, hier uiteindelijk hetzelfde examen in doen als op een gymnasium.

Een wezenlijke vermindering van het aantal examenvakken kwam pas na de opheffing van de hbs en de komst van nieuwe schooltypes. Met de laatste onderwijsvernieuwing uit 1999, de tweede fase, werd het aantal examenvakken echter weer behoorlijk uitgebreid.

Naast de eindexamens kende de school vanaf het begin ook de overgangsexamens, die bepaalden of een leerling naar het volgende leerjaar kon. Zo niet, dan kon in principe de leerling eindeloos 'blijven zitten'. Van deze mogelijkheid werd op de HBS veel en dankbaar gebruik gemaakt. Het deed de gemiddelde leeftijd op school wel stijgen, een leeftijd die sowieso in die tijd hoger lag dan tegenwoordig op een middelbare school.

De overgangsexamens op de HBS konden tevens worden gedaan door leerlingen die in wilden stromen in een hogere klas dan de eerste. Voor deze leerlingen vormde het overgangsexamen zo het toelatingsexamen. Voor de eerste klas bestonden gedurende de hele HBS-tijd toelatingsexamens met uitzondering van de periode van 1920 tot 1928. Toen volstond het advies van het hoofd van de lagere school. Daarna werd het toelatingsexamen heringevoerd, zij het in iets andere vorm.[16]

Lesprogramma HBS voor Jongens

In de begintijd van de HBS duurde een lesuur zestig minuten. Officieel tot 1920, maar de HBS was hier net als andere scholen al een paar jaar eerder van afgeweken. Hiervoor in de plaats kwam het lesuur van vijftig minuten, een norm die geldt tot op de dag van vandaag. De vrije zaterdag bleef tot de Mammoetwet een onbekend verschijnsel.

De leerlingen volgden in die zes lesdagen, van maandag tot en met zaterdag, 32 tot 36 lesuren per week – afhankelijk van de klas waarin men zat – met tussen de middag een lange pauze van twee uur. Pauzes tussen de lessen moesten soms

worden aangepast, zoals in de beginjaren van de school, toen bleek dat de gymnasiumleerlingen van om de hoek te veel lawaai maakten in lestijd van de leerlingen van de HBS. De oplossing was simpel: pauzes voor beide scholen op hetzelfde tijdstip.

De vakken die werden gegeven verschilden enigszins per leerjaar. Wiskunde werd in alle klassen gegeven en was onderverdeeld in rekenkunde en stelkunde. Dan waren er de talen, Nederlands, Frans, Duits (Hoogduitsch geheten) en Engels, alle aangevuld met het onderdeel letterkunde. Verder aardrijkskunde, geschiedenis, staatsinrichting, staathuishoudkunde en statistiek, handel, handelsrecht, warenkennis, boekhouden en tekenen, verdeeld in hand- en rechtlijnig tekenen. In de lagere klassen kregen de leerlingen onderricht in plant- en dierkunde, en in de hogere klassen in natuurlijke historie, beide als voorloper te zien

Klas IVB van het leerjaar 1925-1926, met de natuurkundeleraar dr. ir. Persant Snoep. Coll. Gemeentearchief, Archief HBS.

van het vak biologie. Hiervoor was aan de Pieterskerkgracht een apart vaklokaal ingericht met een kabinet waar de spirituspreparaten en opgezette dieren stonden opgesteld. Deze opgezette dieren begonnen in de jaren zeventig van de 19de eeuw een geur van verderf te verspreiden. De oorzaak bleek een vochtige buitenmuur te zijn waartegen de kast met dieren was opgesteld.

Vakken die uitsluitend in de hoogste klassen werden gegeven, waren natuurkunde, mechanica, kosmografie en scheikunde met practicum. Met de komst van een HBS-A-afdeling in 1924, bleven deze vakken gevolgd worden door de leerlingen die de B-richting hadden gekozen, maar niet door de leerlingen die de HBS-A-kant op waren gegaan. Deze leerlingen kregen – na drie jaar hetzelfde programma als de B-leerlingen te hebben gevolgd – in plaats van die exacte vakken, meer uren in de talen en in de 'maatschappelijke vakken'.

HBS-gebouw aan de Burggravenlaan, bij de opening in 1915. Coll. Gemeentearchief.

Uitsluitend in de lagere klassen werd het vak schoonschrijven gegeven en incidenteel ook godsdienstles. Dan was er nog gymnastiek waarvoor de school niet over een eigen lokaal beschikte, maar terecht kon in de Gymnastiekschool verderop. Het vak, dat in 1920 lichamelijke opvoeding ging heten, werd aanvankelijk gevolgd op basis van vrijwilligheid en had een sterk militaristische inslag. De overheid beval het leren exerceren, als het even kon met echte geweren, van harte aan. De school was er blij mee en concludeerde dat het militaristische karakter van de gymlessen de orde op school zeer ten goede kwam.[17]

Leerlingenaantal, toehoorders en buitenleerlingen

Al bleef het aantal vijfdeklassers relatief laag, toch kende de Leidsche HBS een grote populariteit, want het totale aantal leerlingen nam in de loop van haar bestaan behoorlijk toe. In december van het eerste schooljaar telde de school 29 leerlingen, waaronder zes toehoorders. Na het vertrek van De Loos in 1900 waren het er 190 geworden, waaronder vier toehoorders. Vanaf 1906 bleef het leerlingenaantal boven de 200, met uitzondering van de jaren 1914 en 1915, toen het even daaronder zakte, en vanaf 1932 lag het boven de 300, met uitschieters boven de 400 in de jaren 1945 en 1946. Die trend – boven de 400 – zette door na 1957, het jaar waarin de Gemeentelijke HBS werd omgevormd in het Rembrandt Lyceum. Nog geen vijf jaar later kwam het aantal boven de 500 uit, om uiteindelijk in 1968 – voor de fusie met drie mavo's – met 536 leerlingen te eindigen.[18]

Toehoorders waren leerlingen die slechts één of meerdere vakken volgden. Het verschijnsel deed zich vooral voor in de beginperiode van de school, met als absoluut topjaar 1866 met 27 toehoorders op een totaal van negentig leerlingen. Begin 20ste eeuw kwam het maximum niet boven de vier. Vaak ging het bij toehoorders om leerlingen die gezakt waren voor bepaalde vakken, bij bijvoorbeeld de overgangsexamens die moesten worden gedaan, of bij het eindexamen. Het kostte dan minder tijd én geld – een toehoorder betaalde naar rato van het aantal vakken dat hij volgde – om slechts die vakken te volgen waarvoor men gezakt was.

Het kon ook zijn dat toehoorders voor een vervolgopleiding slechts bepaalde vakken nodig hadden – voor een toelatingsexamen bijvoorbeeld – en daarom 'meenamen' van de HBS wat ze nodig hadden.[19] Het was geen verschijnsel dat beperkt bleef tot de Leidsche HBS; ook het Gymnasium kende toehoorders, bijvoorbeeld voor de vakken Grieks en Latijn, en de Meisjes-HBS sprak op haar beurt van 'toehoorderessen'.

De HBS kende niet alleen toehoorders, een ander begrip was dat van de buiten-

leerling, de leerling die van buiten Leiden kwam. Deze leerlingen bleven de hele schoolgeschiedenis van belang. In de begintijd kwamen zij niet alleen uit de randgemeenten, maar van heinde en verre, dankzij de goede naam die de school in korte tijd had opgebouwd. De buitenleerlingen waren in twee groepen te verdelen. Allereerst was daar de buitenleerling die vanwege de afstand een onderdak vond in kosthuizen in Leiden. Verschillende docenten van de school wisten op deze manier een extraatje te verdienen, zoals de geschiedenisleraar Kunst, die de leerling J.C. Bloem rond 1900 onderdak bood.

Daarnaast was er een groep buitenleerlingen die dagelijks heen en weer reisde. Te voet, zoals in de 19de eeuw de gebroeders Treub uit Voorschoten, per fiets, met de paarden- of elektrische tram, of per trein.[20] Uiteindelijk kwamen daar na de oorlog de brommer, scooter en soms zelfs de auto als vervoermiddel bij, maar de fiets werd veruit het populairst, het vervoermiddel waarvan in de beginjaren van de HBS nog geen sprake was.

In die begintijd was de HBS gehuisvest aan de Pieterskerkgracht, maar de groei van de school leverde al snel ruimtegebrek op. Een oplossing werd geboden door het vertrek van het Gymnasium naar de Doezastraat in 1883. De HBS telde dat jaar bij aanvang van het schooljaar 159 leerlingen. Nu kon het gebouw van het Gymnasium aan de Lokhorststraat bij het HBS-gebouw worden getrokken, door middel van het doorbreken van de bovenlokalen. Verdere toename van het aantal leerlingen maakte echter dat een verhuizing naar een groter gebouw op termijn toch niet te vermijden was.

Een nieuw gebouw, naar een ontwerp van Dudok, kon in 1915 worden betrokken. Het stond op de hoek van de Burggravenlaan en de Hoge Rijndijk en nu was meteen rekening gehouden met een plaats voor de fietsen. De HBS beschikte in dit nieuwe gebouw ook over een eigen gymnastiekzaal – waar aan de Pieterskerkgracht moest worden uitgeweken naar de Gymnastiekschool – maar een aula ontbrak nog. Aan de Pieterskerkgracht beschikte de school evenmin over een aula. Toen week men voor feestelijkheden, prijs- en diploma-uitreikingen uit naar de Stadsgehoorzaal aan de Breestraat. In het nieuwe gebouw aan de Burggravenlaan moest de gymnastiekzaal op z'n tijd de functie van feestzaal vervullen.[21]

HBS voor Meisjes

Ingenieur, dokter of luitenant in het leger, het waren voorbeelden van beroepen waar de HBS-jongens in terechtkwamen en zeker geen vrouwenterreinen. Toch had Thorbecke in zijn wet de mogelijkheid voor meisjes om middelbaar onderwijs

te volgen opengelaten, echter niet met het doel om op te leiden tot een beroep, maar slechts om zich algemeen te ontwikkelen. De eerste middelbare meisjesschool werd opgericht in Haarlem in 1867.[22]

In Leiden verscheen in 1881 de HBS voor Meisjes. De school ging vlak voor de zomervakantie van start, in juni, met 53 leerlingen. Het waren er meteen zoveel omdat het hier een omzetting betrof van de vier hoogste klassen van de meisjesmulo aan de Boommarkt. In januari 1882 was het aantal leerlingen gestegen tot 79, waarvan er echter aan het eind van het schooljaar nog maar 67 over waren; de tussentijdse uitval was soms groot.

Daarna steeg het aantal leerlingen gestaag met een hoogtepunt in januari 1889 van 122 meisjes. Toen groeide de school niet meer, werd eerder kleiner; van

Klas van de Meisjes-HBS. Foto 1896. Coll. v/h Louise de Colignyscholengemeenschap.

1903 tot 1929 kwam het aantal niet meer boven de 100. In die periode schommelde het leerlingenaantal tussen de 68 en 99.[23] Overigens waren er hier net als op de Jongens-HBS altijd wel een paar toehoorders bij, die niet het hele lesprogramma volgden, en kende de school vele leerlingen van buiten Leiden.

Vanaf 1930 ging het heel snel weer bergopwaarts en in 1932 was het aantal al boven de 200 gekomen om in de oorlog te stijgen tot boven de 300. Het was de tijd dat het bewind gevoerd werd door directrice Tine van Hoorn en een tijd dat het gebouw aan de Garenmarkt een beetje krap begon te worden. Een 'smaakvolle en doelmatige' verbouwing die in 1933 klaarkwam, deed wonderen.[24] Maar de groei zette na de oorlog door en dat betekende dat uiteindelijk een verhuizing niet uit kon blijven. In 1963 kon een nieuw gebouw aan de Kagerstraat worden betrokken.

De school telde in het jaar ervoor 460 leerlingen, waarvan er 244 van buiten Leiden kwamen. Net vóór de Louise de Colignyscholengemeenschap werd gevormd in 1968, waren er 594 leerlingen.[25] In het schooljaar voordat de Rembrandt Scholengemeenschap werd gevormd, telde het Rembrandt Lyceum 536 leerlingen. De Meisjes-HBS was dus in dat jaar het aantal leerlingen van die school met bijna zestig voorbijgestreefd. Blijkbaar voorzag apart meisjesonderwijs toen nog steeds in een grote behoefte.

Lesprogramma HBS voor Meisjes

Wat maakte het meisjesonderwijs zo anders dan dat voor jongens? Allereerst natuurlijk het feit dat een meisjesschool een beschermde omgeving bood voor meisjes, een plek ook waar het onderwijs voornamelijk werd verzorgd door vrouwelijke docenten. Maar het grootste verschil zat in het doel van het onderwijs. De oorspronkelijke Jongens-HBS, die langzamerhand gemengd werd, had tot doel de jongens een carrièremogelijkheid te bieden, waarmee jongens hun kostwinnersrol naar behoren konden vervullen. Voor meisjes lag dat anders. Van hen werd geen financiële onafhankelijkheid geëist (dat kwam pas in de tweede helft van de 20ste eeuw). Meisjes werden geacht zich voor te bereiden op hun taak als echtgenote en moeder. Bovendien was een beetje algemeen ontwikkelde vrouw, bijvoorbeeld één die haar talen sprak, een sieraad voor haar man, die ongetwijfeld zelf een goede opleiding had genoten.

Het verschil in doel tussen de jongensopleiding en die van meisjes, kwam tot uitdrukking in de vakken die werden onderwezen, in de status van het diploma en in wat de meisjes na de school gingen doen.

Het lesprogramma van de traditionele hogere burgerscholen met hun nadruk op de exacte vakken, werd niet geschikt geacht voor meisjes. Meisjes zouden een meer 'literaire' aanleg hebben. Daarbij had een meisje de exacte vakken niet nodig, omdat deze weinig te maken hadden met haar vrouwelijke bestemming. Toch kwamen veel vakken die tot het lesprogramma van de jongens behoorden, terug op die van de Meisjes-HBS. Dit waren de talen Nederlands, Frans, Duits en Engels, evenals het onderdeel letterkunde. Daarnaast de vakken geschiedenis, aardrijkskunde, plant- en dierkunde, boekhouden, wiskunde, natuur- en scheikunde (als één vak), staatsinstellingen en staathuishoudkunde en tekenen. Dat laatste gebeurde vanaf 1905 volgens de hamburgermethode. Dat was tekenen naar voorwerpen uit het dagelijks leven of uit de natuur, in plaats van naar wandplaten. Ook schoonschrijven stond net als bij de jongens op het lesprogramma, maar na een geslaagde proef in 1917 om dit alleen te onderwijzen aan 'minder goede schrijfsters', bleef dit voortaan zo.

Gymnastiekles op de Meisjes-HBS. Foto 1916. Coll. v/h Louise de Colignyscholengemeenschap.

En dan was er nog het vak gymnastiek, waarbij de meisjes uiteraard niet hoefden te worden voorbereid op een taak in het leger. Vanaf 1904 konden de meisjes wel korfballen, in de open lucht. Deze sport viel zo in de smaak, dat dat jaar meteen maar een korfbalclub werd opgericht op initiatief van de lerares Nederlands Ligtenberg, die zelf fanatiek meespeelde, vaak bijgestaan door docente Duits, Oort. Het openluchtspel vond plaats op een gehuurd terrein dat de Raamlanden heette. Later verrees daar de nieuwbouw voor de Jongens-HBS, aan de Burggravenlaan.

Een vak dat niet voorkwam op het lesprogramma van de Jongens-HBS was kunstgeschiedenis en men zal eveneens tevergeefs zoeken naar het vak nuttige en fraaie handwerken of naar voedings- en gezondheidsleer, vakken die – naar men dacht – beter aansloten bij aard en aanleg van meisjes én een goede voorbereiding vormden op haar toekomstige vrouwenrol.

Rond 1900 volgden veel meisjes, tussen de reguliere lessen door, privé-lessen in godsdienst en muziek en een paar jaar later bood de school zelfs de mogelijkheid om vrijwillig Latijnse les te volgen.[26]

Dit 'meisjesprogramma' bleef na de komst van de B-afdeling in 1922 bestaan voor de meisjes die na de tweede niet voor die nieuwe richting kozen, maar voor de vijfjarige A-kant, die later MMS ging heten.

Handwerkende meisjes. Foto ca. 1950. Coll. Gemeentearchief, Archief Meisjes-HBS.

Toekomst meisjes van de Meisjes-HBS

Het diploma van de oorspronkelijke HBS voor Meisjes kreeg pas in 1935 een officiële status. In dat jaar voldeden de opleiding en het eindexamen aan landelijke vastgestelde eisen en konden er rechten aan het diploma worden ontleend. Tot die tijd kregen de meisjes in de vijfde een getuigschrift – in 1882 waren het zeven meisjes die dit in ontvangst mochten nemen – dat al snel diploma ging heten. Vanaf 1902 kreeg niet zomaar ieder meisje aan het eind van de vijfde dit papiertje, maar werden er eisen aan gesteld. Een meisje moest alle vakken in de vijfde hebben gevolgd – dus niet als een *toehoorderes* slechts enkele – al gold die eis niet voor de vakken tekenen en handwerken. Een andere voorwaarde om het diploma in ontvangst te mogen nemen, was dat voor het merendeel der vakken minstens een zes moest zijn gehaald.

Ondanks deze opwaardering van het getuigschrift bleef de status laag. Het maakte dat veel meisjes de school niet helemaal doorliepen en zelfs velen tijdens het schooljaar verdwenen, bijvoorbeeld om zich te verloven.[27]

Toch bood de Meisjes-HBS de leerlingen wel wat beroepsmogelijkheden, vooral in het lager onderwijs. De vier meisjes die bijvoorbeeld in 1883 hun getuigschrift kregen, gingen allen door naar de Kweekschool voor Onderwijzers en Onderwijzeressen, waar zij konden instromen in het vierde leerjaar. Overigens kon vanuit de derde klas Meisjes-HBS, in de derde klas van diezelfde Kweekschool worden ingestroomd en vanuit de tweede in de tweede klas, dus het afmaken van de HBS voor Meisjes was geen vereiste.

De Kweekschool bleef in trek in de volgende jaren, maar langzamerhand kwamen er keuzemogelijkheden bij, voor zover de meisjes na de Meisjes-HBS tenminste niet gewoon 'niets' gingen doen en wachtten op de ware. Zo gingen er in de loop der jaren soms meisjes naar het buitenland, anderen volgden de opleiding tot apothekersassistente, haalden een middelbare akte voor bijvoorbeeld tekenen, Frans of Duits of stapten over naar de Leidsche HBS of naar het Gymnasium om een erkend diploma te halen om door te kunnen studeren, bijvoorbeeld in de vakken wis- en natuurkunde. Anderen vulden hun huishoudelijke kennis aan, op de Kookschool of Huishoudschool in Den Haag.[28]

Na 1935, toen een erkend diploma kon worden behaald, waren de rechten verbonden aan het einddiploma MMS bijvoorbeeld dat de meisjes met dit diploma toegelaten werden tot de examens voor een akte van bekwaamheid voor middelbaar onderwijs, aktes die de bevoegdheid gaven om les te geven aan een hbs met vijfjarige cursus. Toch werd in het programma voor de cursus 1946-1947 nog

nadrukkelijk gesteld dat in principe de MMS gezien moest worden als eindonderwijs. De MMS was nadrukkelijk geen opleidingsschool voor bepaalde vakken of werkkringen. Het was algemeen vormend onderwijs dat als een goede voorbereiding moest worden gezien op een eventuele werkkring, maar toch vooral op de toekomstige taak van meisjes als echtgenote en moeder.

De MMS, die een tijd de naam HBS-A droeg, was niet te vergelijken met de HBS-A – die eerst economische afdeling heette – op de Jongens-HBS. Op de Jongens-HBS kozen de jongens pas na de derde klas voor A of B. In die drie voorgaande jaren hadden de A- en B-klanten dezelfde vakken gevolgd. Slechts de twee laatste leerjaren was er sprake van een andere nadruk. Op de Meisjes-HBS lag al vanaf het eerste leerjaar de nadruk op de talen en daarnaast op de ontplooiing van artistieke gaven. Het programma voor de meisjes zou daardoor ook lichter zijn, het peil lager, wat met zich meebracht dat de opleiding maatschappelijk minder werd gewaardeerd. Dit bedroefde de oud-directrice Tine van Hoorn, die zich hierover uitsprak in een gedenkboek uit 1963. Niet dat zij vond dat meisjes van de MMS naar de universiteit moesten kunnen, maar iets meer waardering voor de opleiding vond zij toch wel op haar plaats.[29]

Meisjes-HBS met zesjarige cursus

Moest de oorspronkelijke Meisjes-HBS nog wachten tot 1935 voor het diploma een officiële status kreeg, al eerder, in 1922, kreeg de school er een B-afdeling bij, waarvan het diploma gelijkstond aan dat van de voormalige Jongens-HBS. Meisjes op de Meisjes-HBS mochten wel een jaar langer doen over die B-opleiding, dus zes jaar in plaats van vijf.

De leerlingen kozen na het tweede jaar voor een richting, dus in de derde volgden zij ofwel de HBS-A richting of de HBS-B-kant, waar zij nog vier jaar voor hadden. Zij volgden dus net als de jongens – naast de bekende vakken, zoals de talen, aardrijkskunde enz. – kosmografie, werktuigbouwkunde en praktische scheikunde. Maar onderscheid moest er zijn en daarom bleef voor de B-meisjes handwerken verplicht tot de vijfde.

De reden die werd gegeven om die B-afdeling zes jaar te laten duren, was dat de meisjes nu pas na twee jaar hoefden te kiezen. Bovendien kon dankzij die zesjarige cursus een rustiger tempo worden gevolgd en was er toch tijd om meisjesvakken als handwerken en kunstgeschiedenis te volgen. Ook konden nog steeds musea of fabrieken worden bezocht. Al met al werd er zo méér rekening gehouden met de behoeften van de vrouwelijke leerling, dan mogelijk was op

een gemengde HBS met vijfjarige cursus.[30] Hieruit bleek dat men nog niet was verlost van het idee, dat jongens en meisjes een andere onderwijsbehoefte hadden. Maar in ieder geval werd wel erkend dat 'zelfs' meisjes 'meer wiskundig dan literair talent' konden hebben.

De eerste negen meisjes die in 1926 examen deden voor de B-afdeling, slaagden allen en ook de volgende jaren waren de leerlingen doorgaans succesvol, al bleef het aantal leerlingen dat examen deed in deze richting achter bij de kandidaten voor HBS-A, met uitzondering van de jaren 1926 en 1930. In 1926, het eerste examenjaar, behaalden vier meisjes het HBS-A-diploma en negen dat van HBS-B.[31]

In ieder geval vergrootte het B-diploma hun carrièremogelijkheden. Zij konden hiermee nu ook aan de universiteit gaan studeren voor arts, apotheker of tandarts, of gaan studeren aan verschillende hogescholen, zoals de Technische Hogeschool te Delft, of de Nederlandse Handelsschool te Rotterdam.

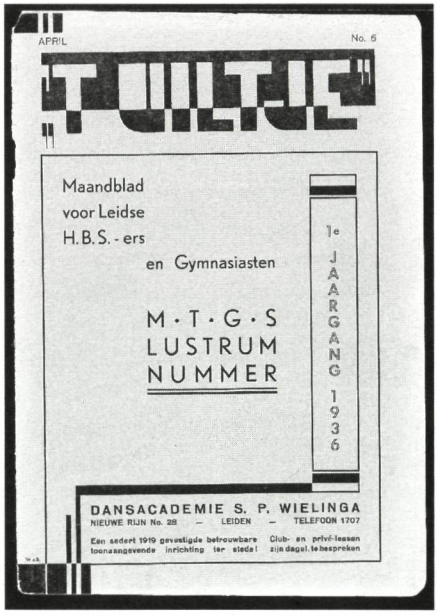
De noodzaak om dit B-diploma aan een Meisjes-HBS te halen in zes jaar, was er echter niet. Het kon voor liefhebbers ook in vijf jaar. Die meisjes konden dan terecht op de voormalige Jongens-HBS. Omgekeerd waren de eerste jongens die naar de Meisjes-HBS gingen – in de jaren zestig pas – jongens die liever een jaar langer over de B-opleiding deden. Aan de 'Jongens-HBS', die door de toevoeging van een 'economische afdeling' vanaf 1924 eveneens de mogelijkheid bood te kiezen tussen een A- of B-richting, deden de eerste leerlingen in de nieuwe richting examen in 1926. Het waren er achttien waarvan er vijftien slaagden. In datzelfde jaar deden 27 leerlingen eindexamen voor HBS-B, waarvan er 21 slaagden. Het grotere belang – gemeten in het aantal eindexamenkandidaten – van de B-afdeling op de Gemeentelijke HBS met vijfjarige cursus, bleef bestaan tot 1960, dankzij de keus van de jongens. Van de meisjes op deze gemengde school was aan het eind van de jaren veertig de voorkeur verschoven van B naar A.[34]

Contact Jongens-HBS – Meisjes-HBS

In 1883, na twee jaar een onderkomen te hebben gevonden in lokalen van andere scholen, kon de HBS voor Meisjes een eigen gebouw betrekken op de voormalige ruïne, aan de Garenmarkt. Aan de andere zijde van de ruïne, aan de Doezastraat, was in datzelfde jaar het Gymnasium gekomen, zodat die twee scholen praktisch buren waren van elkaar, een school voor meisjes en een school voor jongens (al had het Gymnasium in 1882 al een eerste meisje ingeschreven). Daar moesten wel leuke contacten uit zijn voortgekomen.[33]

De jongens van de Leidsche HBS zaten wat dat betreft een beetje te ver weg, eerst aan de Pieterskerkgracht en vanaf 1915 aan de Burggravenlaan. Maar ondanks de afstand wisten de leerlingen elkaar wel te vinden. Contact werd bijvoorbeeld gelegd via de eerste Leidse korfbalclub Vitesse, die door drie leerlingen van de Jongens-HBS in 1904 werd opgericht, in hetzelfde jaar dat deze sport op de Meisjes-HBS was ontdekt. Bij gebrek aan vrouwelijke leden moesten de jongens van Vitesse in 1905 een wedstrijd afzeggen, dus lag het voor de hand de korfballende meisjes te vragen, om een gemengd team te vormen.[34]

Een andere manier om de meisjes te bereiken, was via de schoolkrant *Het Uiltje*, die onder die naam voor het eerst verscheen in 1935. Deze schoolkrant wilde in tegenstelling tot eerdere schoolkranten, zoals het *HBS-blad*, een blad zijn voor alle middelbare scholieren in Leiden. Daartoe wilde zij dat leerlingen van de verschillende scholen stukjes schreven en publiceerde zij activiteiten van de verschillende leerlingenverenigingen, zoals van de vereniging van het Gymnasium *Uno Sumus Animo* en van de meisjesvereniging *Dispereert Niet* en natuurlijk ook van de HBS-vereniging *MTGS*. De M stond voor muziek, de T voor toneel, de G voor gymnastiek of gezelligheid en de S voor schermen dan wel schaken.

Voorpagina van 't Uiltje, schoolblad voor de Leidse middelbare scholieren, van april 1936. Coll. Rembrandtscholengemeenschap.

De activiteiten verschilden door de jaren, maar de belangrijkste activiteit voor alle leerlingenverenigingen bleef het organiseren van feesten, die toen bals heetten, en waar gedanst kon worden op bands als de Red Hot Peppers en The Melody Makers en waarbij de verschillende verenigingen in ieder geval de besturen van de andere verenigingen inviteerden. In 1939 kreeg de Meisjes-HBS de eerste eigen schoolkrant, die *Schoolidylle* heette.[35]

In de mobilisatietijd, in het schooljaar 1939-1940, werd het schoolgebouw van de HBS aan de Burggravenlaan tijdelijk gevorderd. Toen kwamen de meisjes en de jongens dichter bij elkaar omdat beiden afwisselend 's morgens of 's middags les kregen in het schoolgebouw van de Meisjes-HBS aan de Garenmarkt. Geen gelijktijdige lessen dus, maar de jongens namen wel plaats in dezelfde houten schoolbankjes als de meisjes. En aangezien de leerlingen per klas een vast lokaal hadden en per lokaal een vaste plaats, was na te vragen wie waar zat en kon door middel van achtergelaten briefjes een boodschap worden overgebracht.

Tijdens de oorlog moesten de jongens en meisjes van de Gemeentelijke HBS meerdere malen een schoolgebouw delen met de leerlingen van het Gymnasium. Eenmaal – toen de Duitsers beide schoolgebouwen hadden gevorderd – kregen de leerlingen van de HBS en het Gymnasium afwisselend les in een koud leegstaand gebouw van een lagere school aan de Langebrug. Daar was niets romantisch aan. Na de bevrijding diende het HBS-gebouw aan de Burggravenlaan om gevangenen op te vangen en trokken de HBS-leerlingen tijdelijk in bij de gymnasiasten aan de Fruinlaan. Het Gymnasium was daar sinds 1938 gehuisvest.[36]

Na de oorlog was *Het Uiltje* dat terugkeerde weer gewoon een schoolkrant voor alleen de HBS-leerlingen geworden. In deze *Uiltjes* dook schoolkabouter Pippeltje op, die soortgenoten vond op het Gymnasium, Tittel en Jota, en natuurlijk kreeg hij verkering met kabouter Pippelientje van de Meisjes-HBS.

Contact met de Meisjes-HBS bleef men zoeken, al was het voor de grap. Op 1 april 1954 bijvoorbeeld begaven de jongens van de HBS zich naar het gebouw van de meisjes aan de Garenmarkt. De meisjes daar vandaan gingen op hun beurt naar de Burggravenlaan, om daar les te krijgen. De grap bezorgde de leerlingen veel plezier en haalde zelfs de krant.[37]

Meisjes op de Jongens-HBS

Niet alle meisjes waren tevreden met de komst van hogere burgerscholen voor meisjes. Zij wilden wél een erkend diploma om net als de jongens arts of apotheker te kunnen worden. Daartoe dienden zij een exacte opleiding te volgen, zoals

gegeven aan de hogere burgerscholen Het beroemdste meisje dat in Nederland tot een hbs toetrad, was Aletta Jacobs. Zij wilde zich op de HBS te Sappemeer als toehoorder voorbereiden op het toelatingsexamen voor de universiteit. Meer meisjes volgden elders in het land, zij het niet in groten getale. Thorbecke verbood het niet: *'Ik vrees die verhoogde ontwikkeling niet'*, zou hij hebben gezegd.[38]

De eerste inspecteur van het middelbaar onderwijs in deze regio, de heer Steyn Parvé was er minder gelukkig mee. Ook hij had geen bezwaar tegen middelbaar onderwijs voor meisjes, maar hij vond dat dit niet gemengd moest zijn. Bovendien hoorde de leerstof en de behandeling daarvan voor meisjes en jongens anders te zijn omdat zij verschilden in aanleg. Kortom, in zijn ogen was *gelijk en gelijktijdig onderwijs* aan jongens en meisjes *ondoelmatig*. Hij vond het verder nog een bezwaar dat de meisjes in ontwikkeling tot vrouwen, les kregen van mannelijke docenten.[39]

Deze bezwaren weerhielden de meisjes in Leiden niet. In 1889 kregen de eerste twee meisjes toestemming van de gemeenteraad om plaats te nemen in de eerste klas. Een derde meisje kwam in de tweede. Zij kwam van de HBS voor Jongens in Amsterdam. De Leidse HBS zelf had geen bezwaar: *'Invloed op den gewonen gang van zaken heeft de aanwezigheid dezer meisjes niet het minst!'* zo pende de heer De Loos in zijn beschouwing over het jaar 1889. In 1890 kwamen er weer drie meisjes, maar het maximale aantal kwam in de 19de eeuw niet boven de tien.

In 1906 verviel de regel dat voor meisjes die toegelaten wilden worden tot de rijkshogereburgerscholen, een speciale vergunning was vereist. Mogelijk volgde de gemeente Leiden dit besluit dat jaar al. Het leidde niet tot een schrikbarende toename van het aantal meisjes. Wel verdween rond 1922 het *voor jongens* definitief uit de naam van de HBS. Dat jaar was het aantal meisjes gestegen tot 51 op een totaal van 274 leerlingen.

Eén jaar voor het honderdjarig bestaan van de school, in 1963, telde de school 127 meisjes op een totaal van 549 leerlingen. Er moest kortom nog een tweede feministische golf overheen vóór een middelbare opleiding voor meisjes net zo belangrijk werd geacht als voor jongens en er werd bedacht dat de inhoud van dit onderwijs hetzelfde kon zijn. De Mammoetwet ging wel uit van die gedachte. Bij het ontstaan van de Rembrandt Scholengemeenschap lag het aantal meisjes inmiddels op eenderde, maar de verhouding fifty-fifty kwam daarna snel in zicht.[40]

Al hadden de eerste meisjes op de Jongens-HBS in de woorden van De Loos geen merkbare invloed op de gang van zaken, zij kregen wel een ietwat andere behandeling dan de jongens. Op papier waren de meisjes te herkennen aan het feit dat hun voornaam voluit werd geschreven, waar bij de jongensnamen alleen

de voorletters stonden. Verder zaten de meisjes altijd vooraan en werden zij niet als de jongens aangesproken met alleen hun achternaam, maar netjes met hun achternaam en mejuffrouw ervoor, al kon docent wiskunde Schalkwijk – tevens directeur in die tijd – het voor de oorlog een keer niet laten om drie kletsende meisjes op de voorste rij tot stilte te manen met: 'Stil kippetjes'. Dit leverde hem onmiddellijk een spotprent op in *Het Uiltje*, waarop drie kippetjes te zien waren met Schalkwijk als haan.[41]

Jongens werden niet met kippetjes aangesproken. Net zo min als een jongen bestempeld zal worden als zenuwziek, zoals een meisje in 1910 overkwam. Zij werd een *vervelend créature* genoemd, omdat zij het giechelen niet kon laten en kreeg er straf voor.[42]

Tot de eerste gymlerares verscheen in 1910, bleven de meisjes vrijgesteld van de gymles, want samen met de jongens gymmen, onder leiding van een mannelijke docent, gaf natuurlijk geen pas. Het duurde nog wel even voor gemengd gymmen gewoon zou worden. Die eerste tijd hadden de meisjesgymlessen plaats in het gymnastieklokaal van de Meisjes-HBS aan de Garenmarkt. Als zij buitengym hadden, hingen de jongens over het hek om te kijken. Geen gebrek aan belangstelling dus voor het andere geslacht. Verkeringen bleven dan ook niet uit, maar te intieme omgang tussen jongens en meisjes op school was een doorn in het oog van bijvoorbeeld leraar Nederlands Noach. Hij bekende in 1924, zich er herhaaldelijk aan te ergeren *dat jongens en meisjes al te vriendschappelijk bij het begin en het einde van de schooltijd bij het schoolgebouw elkaar opwachten, ja zelfs in de gang als minnende paartjes samen lopen te praten!* Hij vond dat daar een einde aan moest worden gemaakt. Misschien dat op zijn initiatief daarom in 1924 de 100-meter-regel van kracht werd. Volgens deze regel was het leerlingen binnen een straal van honderd meter van de school, niet toegestaan zich 'in heterogene paren' te vertonen. Maar heel strikt werd die regel niet genomen. Toen een leerling honderd*en* meters van de school met een meisjes werd betrapt, leverde hem dat toch een strafopstel op. Desondanks blikte Noach bij het honderdjarig bestaan van de school met plezier terug op de rol van de school als huwelijksbureau. Hij wist van een vijftiental huwelijken die tussen oud-leerlingen waren gesloten. Zelfs hij had dat niet kunnen voorkomen.[43]

Toekomst van de meisjes op de Jongens-HBS

Net als van de jongens, is van de meisjes die in de beginperiode op de Jongens-HBS zaten, bekend wat zij na hun eindexamen zijn gaan doen. Waarom meisjes

voor een Jongens-HBS kozen, valt voor een belangrijk deel af te leiden uit de weg die zij insloegen na die school. Het blijkt meestal een weg te zijn die zij niet hadden kunnen volgen met het traditionele Meisjes-HBS-diploma. Maar tegelijkertijd blijkt dat ook voor hen, net als voor de meeste meisjes van de Meisjes-HBS, aan het einde van die weg toch het huwelijk gloorde.

Van de meisjes die slaagden, gingen de meesten na hun eindexamen een opleiding doen, zo valt uit de oud-leerlingenlijst van 1914 af te leiden. De mogelijkheid om een B-opleiding te volgen aan de Meisjes-HBS bestond toen nog niet.

Dat weinigen na een huwelijk hun beroep bleven uitoefenen, blijkt uit wat er bij deze oud-leerlingen staat onder het kopje 'laatste betrekking'. Daar staan zij niet met een beroep genoteerd maar als 'gehuwd' of als Mevr., waarna de naam van hun man volgt. Maar er waren er wel, die ook als getrouwde vrouw nog arts waren of als ongetrouwde vrouw een beroep uitoefenden.

Het eerste meisje dat in 1893 eindexamen deed, mejuffrouw Callenfels, ging voor arts studeren. In 1894 was er geen vrouwelijke eindexamenkandidaat, maar in 1895 was daar Emma Koppeschaar die farmacie als studie koos. Door haar huwelijk werd zij mw. J. Kuylman en zo staat zij vermeld in de lijst van 1914 onder het kopje 'laatste betrekking'.

Portret van Emma Koppeschaar, die in 1895 als een van de eerste meisjes eindexamen deed op de Jongens-HBS. Foto ca. 1890. Coll. Gemeentearchief, Archief HBS.

In 1896 deed Adriana G. Valk eindexamen, maar of zij werkte, is niet bekend. De eerstvolgende vrouwelijke leerling (1899), Cornelia Cohen Stuart, was na haar eindexamen arts geworden en staat met dat beroep én als Mw. Stokvis genoteerd onder 'laatste betrekking'. Zij verbleef toen in Nederlands-Indië.

Begin 20ste eeuw studeerden de meisjes van de Jongens-HBS voor apotheker, arts, tandarts, of gingen naar de Technische Hogeschool. Zij wijdden zich aan de studie der talen of werden onderwijzeres.[44]

In 1914 werd voor het eerst gemeld dat een meisje na de HBS naar de Huishoudschool ging en meer meisjes volgden, aldus de gemeenteverslagen. In 1925 en 1930 waren het er zelfs twee. Zo kwamen deze meisjes alsnog tegemoet aan hun bestemming als vrouw.

Personeel op de Jongens-HBS

De bevoegdheid om les te geven op de hogere burgerschool kon worden verkregen door een gedeeltelijke of geheel afgeronde studie aan de universiteit. Deze leverde de ingenieurs, doctoren en de enkele meester – voor staatswetenschappen – die de HBS in de begintijd kende. De doctoren, de gepromoveerden, gaven doorgaans les in de exacte vakken in de hoogste klassen. Omdat men vreesde dat de universitaire studie, gezien de toename van het aantal hogere burgerscholen, niet voldoende docenten zou leveren, werd een commissie in het leven geroepen waarvoor men examen kon doen. Hier kon men deelaktes halen, die recht gaven om in bepaalde vakken les te geven. Weinigen echter wisten zoveel deelaktes te behalen dat zij over een volledige bevoegdheid beschikten en bleven daardoor beperkt tot lesgeven in de lagere klassen, een soort tweedegraads lesbevoegdheid dus, maar ze konden met die bevoegdheid wel op de Meisjes-HBS terecht. De eerstegraders mochten lesgeven in de hoogste klassen van de Jongens-HBS, klassen die zich moesten voorbereiden op het examen.

Daarnaast waren er nog de derdegraders die bijvoorbeeld gymnastiek en tekenen gaven. Hiervoor volstond een opleiding aan de Kweekschool, de latere PABO, die een akte voor het lager onderwijs opleverde.

Vrouwen mochten zich ook aan een examen voor de commissie onderwerpen en het blijkt dat zij dit serieuzer namen dan de mannen, die er vaak maar een slag naar sloegen. Zo constateerde de eerste examencommissie, waarin naast de onderwijsinspecteur Steyn Parvé ook de directeur van de Leidsche HBS, de heer De Loos, zitting had, voor de exacte vakken.[45]

Dat op de HBS voor Jongens het personeel in het begin uitsluitend uit mannen

bestond, zal niemand bevreemden. Mannen hadden op dat moment nog een duidelijke voorsprong wat betreft opleidingsmogelijkheden. De school startte met veertien docenten, onder wie De Loos, die naast zijn directeurschap ook het vak scheikunde gaf.

Maar nadat de eerste meisjes waren toegelaten, maakte ook vrouwelijk personeel zijn entree. Het was inmiddels begin 20ste eeuw toen de eerste vrouwelijke docenten – veelal ongehuwd zoals de aanspreektitel *mejuffrouw* aangaf[46] – aan de Leidse HBS werden aangesteld. Zeker tot de Tweede Wereldoorlog bleef hun aantal op de vingers van één hand te tellen.

De eerste vrouw kwam in 1903 toen de docent Vuyck (natuurlijke historie) vertrok. Zijn opvolgster in de drie lagere klassen was mejuffrouw De Graaff. Mogelijk heeft zij maar kort voor de klas gestaan, want in het volgende schooljaar was haar naam alweer uit de docentenlijst verdwenen. De eerstvolgende vrouw verscheen in 1908, mejuffrouw Oort. Zij gaf vier lesuren Duits. Meer uren gaf

Boottocht over de Kagerplassen bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Meisjes-HBS in 1931. Coll. Gemeentearchief, Archief Meisjes-HBS.

zij op de HBS voor Meisjes. Zij werd in 1910 opgevolgd door de lerares Thomése, die in 1917 ook weer werd opgevolgd door een vrouw, mejuffrouw Broes van Dort. Ook zij gaf weer les op de Meisjes-HBS. Duits bleef ook na die tijd (deels) in vrouwenhanden. Eveneens in 1910 trad de eerste gymnastieklerares aan, mejuffrouw Dentz, om les te geven aan de meisjes die tot dan van gymnastiek verstoken waren gebleven. Haar opvolgster in 1913 was mejuffrouw Kok die geruime tijd bleef en ook weer lesgaf op de Meisjes-HBS. Hetzelfde deed mejuffrouw Hofker, de eerste vrouwelijke doctor, die Nederlands gaf. In 1921 kwam mejuffrouw doctoranda Mesenig voor Frans. De eerste vrouw voor Engels werd in 1927 mejuffrouw Nederhoed. En zo werden nog vóór de oorlog alle talen voor kortere of langere tijd door vrouwen gegeven.

In 1931 vaardigde de gemeente een verordening uit, die bepaalde dat vrouwen die werkzaam waren op openbare scholen, onmiddellijk moesten worden ontslagen als zij gingen trouwen. Ongetwijfeld om daarmee – in deze tijden van werkloosheid – arbeidsplaatsen voor mannen te creëren die als kostwinner vóórgingen. Toch bleef mevrouw Van Dam-Nederhoed, ondanks haar huwelijkse staat, tot 1933 aan de HBS verbonden. Mogelijk mocht zij blijven, omdat zij al getrouwd was vóór die maatregel van kracht werd. In 1933 vertrok zij alsnog, niet vanwege het verbod, maar omdat zij meer uren kon krijgen op de Meisjes-HBS.

Ook tijdens de oorlog was het verbod op arbeid van gehuwde vrouwen van kracht. Mejuffrouw Huisman, de lerares Duits, die in april 1943 in het huwelijk trad, zou daarom moeten worden ontslagen, maar desondanks werd ze herbenoemd voor het schooljaar 1943-1944. Misschien was er niet zo snel een vervanger voor deze 'bezetterstaal' te vinden.

Na de oorlog – al is het niet onmiddellijk – werd het steeds gewoner voor meisjes om middelbaar onderwijs te volgen en voor vrouwen om op de middelbare scholen voor de klas te staan, getrouwd of ongetrouwd. In 1963 telde het Rembrandt Lyceum twaalf vrouwelijke docenten op een totaal van 44, maar nog steeds trof men haar meer aan in bijvoorbeeld de talen en minder aan de exacte kant. Deze situatie bleef bestaan, toen het aantal mannen en vrouwen was gelijkgetrokken. Daar kwam het verschil bij, dat vrouwen vaker dan mannen parttime werkten, want nog steeds namen zij primair de zorg op zich voor kinderen en gold de man als hoofdkostwinner.

Personeel op de Meisjes-HBS

Het was een principiële zaak dat het personeel op de middelbare scholen voor

meisjes uit vrouwen moest bestaan. Slechts wanneer niet zo snel een vrouw voor een bepaalde functie was te vinden, kon daarvoor een man worden aangetrokken. De enige uitzondering werd gevormd door de conciërge, een functie die door de tijd heen aan mannen bleef voorbehouden.

De Meisjes-HBS begon in 1881 met dertien docenten, onder wie de directrice mejuffrouw Engelmann, die ook Duits gaf. Van de dertien waren er drie man, te weten voor de vakken wiskunde, natuur- en scheikunde en staatsinstellingen en staatshuishoudkunde. Voor die vakken waren niet zo een, twee, drie vrouwen te vinden.

In 1887 vertrok de mannelijke wiskundedocent en kwam mejuffrouw Hoestra voor hem in de plaats, die ook geschiedenis en aardrijkskunde gaf. Toen de docent natuur- en scheikunde vertrok in 1896, nam wederom een vrouw zijn plaats in, mejuffrouw Eldering. Een aantal jaren stelde de Meisjes-HBS het zonder man, maar in 1901 promoveerde wel de docente Nederlands, Nassau Noordewier, in Groningen en was daarmee de eerste doctor aan de school.

Toen de conciërge – na 25 jaar – vertrok in 1906, in hetzelfde jaar als de eerste directrice Engelmann, kwam voor de conciërge weer een man in de plaats en op de stoel van de directrice kwam weer een vrouw, wederom ongetrouwd. In 1907 verscheen weer een mannelijke docent ten tonele, zij het om slechts één uur per week staatsinstellingen te geven, mr. Von Baumhauer, ook verbonden aan de Jongens-HBS. In datzelfde jaar kreeg mejuffrouw Ligtenberg verlof om haar studie in de letteren te voltooien. Zij promoveerde in Utrecht, overigens wel op een Leids onderwerp.[47] Christina Ligtenberg was in 1903 dr. Van Nassau Noordewier opgevolgd als lerares Nederlands, omdat Nassau Noordewier in het huwelijk trad.

Voor veel vrouwen was het huwelijk de reden om het onderwijs te verlaten, een situatie die zich bij mannen niet voordeed. Een enkele docente verliet de school om een (betere) betrekking aan een school in een andere stad te aanvaarden of om een studie op te pakken. Dr. Ligtenberg vertrok in 1910, eveneens wegens huwelijk, en werd opgevolgd door wederom een dr. voor Nederlands, mej. Hofker, die een aantal jaren later ook les ging geven op de Jongens-HBS.

In de jaren twintig werd Von Baumhauer, als enige mannelijke docent, vervangen door een andere man om staatswetenschappen te geven. Daar kwam een tweede man bij, de heer Wattez voor tekenen, ook verbonden aan de Jongens-HBS.

Met de komst van een B-afdeling aan de Meisjes-HBS moest daar ook scheikundepracticum worden gegeven en dit vroeg om een amanuensis. Ook dit werd een man, de heer Mugge, maar hij assisteerde de eerste vrouwelijke ingenieur,

mejuffrouw Langezaal, die verantwoordelijk was voor de vakken wis-, natuur- en scheikunde. Voor wiskunde werd verder nog mevrouw Jonker-Westerveld aangetrokken, die bij haar vertrek werd opgevolgd door de heer Grijpma.

In 1928 vertrok de directrice mejuffrouw Numan en zij werd opgevolgd door een vrouw die was afgestudeerd aan de universiteit, mejuffrouw doctoranda Van Hoorn.[48] In de docentenlijst van 1946-1947 zijn meer universitaire titels te bespeuren: naast de directrice hadden nog vier andere vrouwen de titel doctoranda, drie de titel doctor en dan nog de eerder genoemde ingenieur. Het totaal aantal vrouwelijke docenten was toen achttien. Het aantal mannelijke docenten was dat jaar zeven, onder wie twee doctoren, een doctorandus en een meester voor de staatswetenschappen.[49] Het aantal mannen nam dus in de loop der tijd wel toe op de Meisjes-HBS, maar zij hadden allang niet meer het alleenrecht op een universitaire titel.

Maar al nam het aantal mannen toe, de directricefunctie bleef voorbehouden aan een vrouw, evenals trouwens het geven van het vak handwerken. Pas na de totstandkoming van de Louise de Colignyscholengemeenschap diende de eerste mannelijke directeur zich aan.[50]

Slot

In iets meer dan honderd jaar waren de oorspronkelijke Jongens-HBS en die voor Meisjes langzaam naar elkaar toe gegroeid. De HBS voor Jongens werd, na zo'n dertig jaar uitsluitend voor jongens te zijn geweest, een gemengde school. Ook het personeel werd gemengd. Inhoudelijk kwam de school, met de komst van de A-afdeling, met name waar het ging om de nadruk op de talen, dichter bij de Meisjes-HBS te staan.

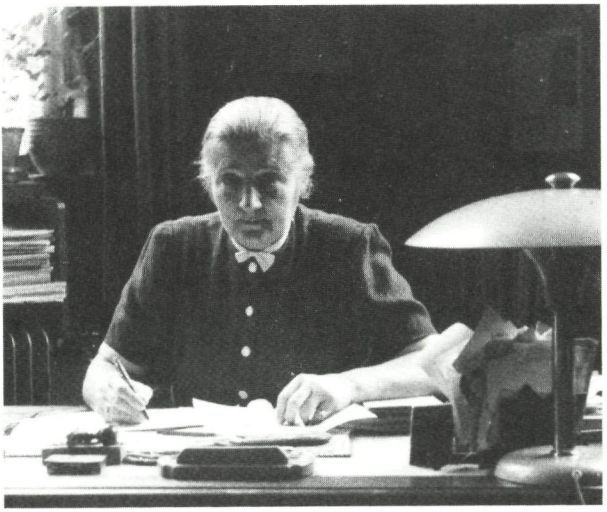
De HBS voor Meisjes kwam op haar beurt in de richting van de Jongens-HBS door de komst van een B-afdeling, al duurde die opleiding hier zes jaar in plaats van vijf. Het aantal mannelijke personeelsleden nam toe, maar desondanks behield de school, tot in de jaren zestig, het oorspronkelijke karakter: een school voor meisjes. Het aparte meisjesonderwijs bleef – tot de Mammoetwet hier een einde aan maakte – in een behoefte voorzien, iets waardoor de oud-directrice van de school Tine van Hoorn in 1963 deze wet als een gevaar zag, als een bedreiging voor dit nog steeds populaire meisjesonderwijs.[51]

Rector Blom van het Rembrandt Lyceum daarentegen, blikte vol goede gevoelens vooruit op de Mammoetwet. Hij deed dit in een artikel in het *Leids Jaarboekje* uit 1965, waarin hij schrijft over het honderdjarig bestaan van de school. Blom

zag in het nieuwe schooltype, de havo, eindelijk een mogelijkheid om jongens een soortgelijke opleiding als de mms te bieden. Hij dacht daarbij ongetwijfeld niet aan het feit dat jongens tot dan van het vak handwerken verstoken waren gebleven, maar meer aan de mogelijkheid, dat jongens van de havo, nu net als de meisjes van de mms, door konden stromen naar hoger beroepsonderwijs of klaar waren om direct de maatschappij in te gaan; de havo als eindonderwijs. En dus niet wilden gaan studeren aan de universiteit. Daarvoor was het vwo in het leven geroepen, een schooltype dat nog het meest de erfenis van de hbs in zich draagt, al duurt de vwo-opleiding zes jaar in plaats van vijf. Trouwens wél net zo lang als de B-afdeling aan de Meisjes-HBS.

Zo werd met de Mammoetwet bewaarheid wat Steyn Parvé vreesde. Toch gelijk en gelijktijdig onderwijs voor jongens en meisjes. Met deze wet werd voorzien in neutraal onderwijs, dus geen onderwijs dat voorbereidde op een 'voorbestemde' mannen- of vrouwenrol in het leven. Het moest gelijk onderwijs zijn voor jongens en meisjes, zodat zij zich konden ontplooien naar individuele aard en aanleg én gelijke kansen zouden hebben in de maatschappij.

Het was daarmee nog geen roldoorbrekend onderwijs, dus nog steeds geen handwerken voor jongens. Die poging werd pas ondernomen in de jaren negentig met de basisvorming, toen zowel jongens als meisjes de vakken techniek en verzorging voor hun kiezen kregen.

Tine van Hoorn (1928-1954), directrice van de Meisjes-HBS. Foto ca. 1950. Coll. Gemeente-archief, Archief Meisjes-HBS.

Noten

1 Zie voor de hele geschiedenis van de voormalige Jongens-HBS, die in 1999 als Rembrandt Scholengemeenschap werd opgeheven: Agnes van Steen, *Van Leidsche HBS tot Rembrandt Scholengemeenschap, 1864-1999* (Leiderdorp 2001). Het archief van de school bevindt zich voor het belangrijkste deel in het Gemeentearchief Leiden.

2 Van Steen, a.w., 11-15, 33 en *1881-1981 Hoogere Burgerschool voor Meisjes Louise de Coligny SG* (Leiden 1981) 7.

3 Gemeenteverslag 1864, w.b. schoolgeld Gymnasium en Leidsche HBS; Gemeenteverslag 1881, w.b. schoolgeld Meisjes-HBS. In de gemeenteverslagen zijn de jaarverslagen opgenomen van de drie scholen.

4 Gegevens over afkomst van HBS-leerlingen zijn niet terug te vinden in het archief. Vermelde gegevens gebaseerd op doctoraalscriptie van G. van der Voort, *Op zoek naar professorenkind en fabrikantenzoon. De sociale achtergrond van leerlingen van het gymnasium en de HBS aan het eind van de 19e eeuw* (Leiden 1999) m.n. tabel 7, p. 58 (inkomens) en tabel 4, p. 55 en 5, p. 56 (sociale achtergrond).

5 Van der Voort, a.w., 45 e.v.

6 *1881-1981*, a.w., 8. Maar met zekerheid valt dit niet te zeggen; meer vergelijkend onderzoek naar de achtergrond van de leerlingen van de drie scholen zou uitkomst kunnen bieden.

7 *Gedenkboek. Louise de Coligny-HBS Gemeentelijke HBS voor Meisjes te Leiden* (Leiden 1963) 11.

8 A.M. Coebergh van den Braak, *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium* (Leiden 1988) 117.

9 Van Steen, a.w., 52.

10 Id., 17.

11 Id., 107.

12 Id., 20.

13 Coebergh van den Braak, a.w., 128.

14 Van Steen, a.w., 62-65.

15 Id., 49-51. Zie ook: A. Bartels, *Een eeuw middelbaar onderwijs 1863-1963* (Groningen 1963) 108 e.v.

16 Van Steen, a.w., 40-43.

17 Id., 61.

18 Zie noot 32.

19 Van Steen, a.w., 65.

20 Id., 66-68.

21 Id., 24.

22 Bartels, a.w., 35 en W.H. Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* (Nijmegen 1977) 48.

23 Gemeten aan het begin van het nieuwe (kalender)jaar; m.u.v. het jaar 1924; dan telt de school 103 leerlingen, maar aan het eind van het schooljaar zijn het er nog maar 84. Het aantal aan het eind van de cursus schommelt in dezelfde periode tussen de 57 en 99. Soms vertrekken er tussentijds wel 12 of 13 leerlingen. In 1928 is het verschil tussen begin en eind van het schooljaar 23, in 1929 33. De metingen van de leerlingenaantallen zijn in genoemde periode de ene keer in dec., dan weer in jan., dan in sept. Eind van de cursus is eenduidig.

24 Voor leerlingenaantallen van de Meisjes-HBS 1881-1939 zie: Gemeenteverslagen 1881-1939; over verbouwing Id., 1933.

25 *1881-1981*, a.w., 9.

26 Gemeenteverslagen 1881-1939.

27 Zie noot 23.

28 Gemeenteverslagen 1881-1939.

29 *Gedenkboek*, a.w., 7, 8.

30 Programma voor den cursus 1928-1929 van de HBS voor Meisjes met 5- en 6-jarigen cursus.

31 Gemeenteverslagen 1926-1939.

32 Aantal leerlingen, eindexamenkandidaten

en geslaagden zie: Gemeenteverslagen t/m 1939 en daarna zie: Verslagen van het onderwijs aan Gem. HBS te Leiden en Rembrandt Lyceum 1938-1972.

33 *1881-1981*, a.w., 8.

34 M.J. van Gent, 'Vitesse: de eerste de beste korfbalclub van Leiden', *Leids Jaarboekje* (1989) 133-135.

35 *1881-1981*, a.w., 45.

36 Zie voor de HBS in mobilisatie- en oorlogstijd: Van Steen, a.w., 25, 26 en 158-166.

37 Van Steen, a.w., 79.

38 Posthumus-van der Goot, a.w., 47.

39 Van Steen, a.w., 69; D.J. Steyn Parvé, 'Middelbaar onderwijs voor meisjes', *De Economist* (1870) en Id., 'Het middelbaar onderwijs voor meisjes in 1876', *De Economist* (1877).

40 Van Steen, a.w., 69.

41 Id., 84.

42 Id., 79.

43 Id., 70.

44 Id., 70, 71.

45 Id., 107, 108; Bartels, a.w., 148 e.v.

46 Mejuffrouw schijnt in de 19de eeuw ook te zijn gebruikt voor getrouwde vrouwen uit de lagere kringen. Voor de hoogste kringen was het Mevrouw gereserveerd. Mejuffrouw of mevrouw werd genoteerd als de moeders hun dochters lieten inschrijven op de Meisjes-HBS. Zie *Gedenkboek*, a.w., 11.

47 *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* ('s-Gravenhage 1908).

48 Samenstelling docentencorps zie: Gemeenteverslagen 1881-1939.

49 Programma voor de Cursus 1946-1947 van de HBS voor Meisjes met 5- en 6-jarigen cursus.

50 Ton van der Wolf, *Louise, een beeld van een meid. 1881-1992 Louise de Coligny SG* (Leiden 1994) 119.

51 *Gedenkboek*, a.w., 8.

De aandeelhouders van de Leidse Schouwburg

Beleggers of sponsors?

Paul Bordewijk, Clara Dubber en Vic Veldheer

In 1865 onderging de Leidse schouwburg, gebouwd in 1705, de grootste restauratie tot dusver. In dat jaar kreeg het gebouw zijn huidige voorgevel en zijn huidige zaal. Om daarvoor geld bijeen te brengen werden aandelen uitgegeven. Er gingen drie oproepen uit om aandelen te kopen. In de tweede, die van 19 januari 1865, worden hiervoor twee redenen genoemd:[1]

Er is dus goede grond om te rekenen op een zuiver jaarlijks rendement van p.m. f 1800.–. Voegt men hierbij de door den Gemeenteraad toegezegde jaarlijkse subsidie van f 1500.–, dan bekomen wij ene opbrengst van p.m. f 3300.– in het jaar, eene redelijke rente van een kapitaal van f 70,000.

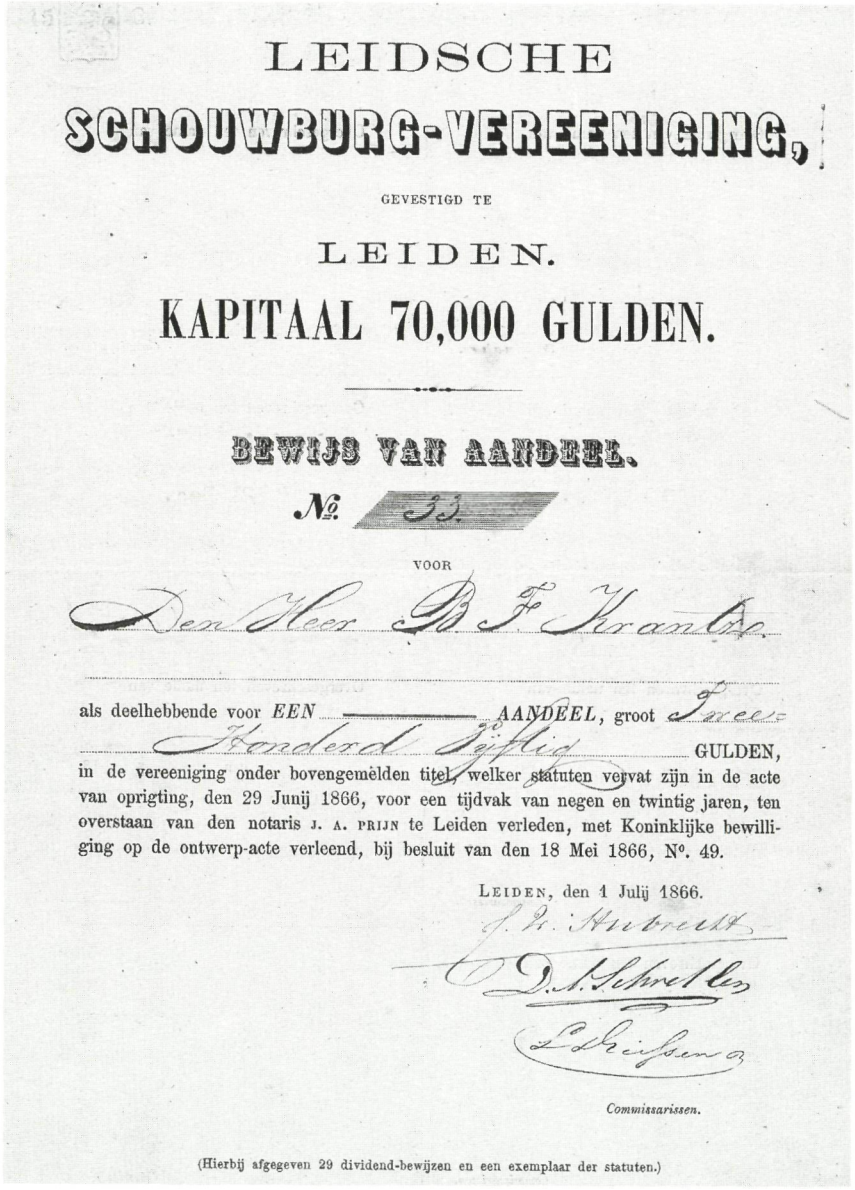
Doch wij veroorloven ons, te herhalen wat wij in onze vorige circulaire op den voorgrond stelden. Niet op de eventuëele geldelijke uitkomsten der deelneming, maar op de belangstelling onzer stadgenooten in een goede zaak, die tot aller genoegen en tot Leiden's bloei kan bijdragen, willen wij vooral rekenen.

Aan de ene kant worden de geïnteresseerden dus aangesproken als beleggers, die een redelijk rendement wilden behalen op het geïnvesteerde bedrag, maar aan de andere kant als sponsors die zich bekommerden om het welzijn van de stad. Achteraf is het mogelijk om aan te geven vanuit welk motief de aankoop van aandelen in de schouwburg gerechtvaardigd was.

De aandeelhouders

De lijst met aandeelhouders is bewaard gebleven, en bevat precies honderd namen.[2] Deze lijst weerspiegelt de Leidse elite van die tijd. De honderd aandeelhouders

Paul Bordewijk, Clara Dubber en **Vic Veldheer**
zijn lid van het onderzoeksteam Drie Eeuwen
Leids(ch) To(o)neel.

LEIDSCHE

SCHOUWBURG-VEREENIGING,

GEVESTIGD TE

LEIDEN.

KAPITAAL 70,000 GULDEN.

BEWIJS VAN AANDEEL.

№ 33.

VOOR

Den Heer B. F. Krantz.

als deelhebbende voor *EEN* ——— *AANDEEL*, groot Twee-
honderd Vijftig GULDEN,
in de vereeniging onder bovengemelden titel, welker statuten vervat zijn in de acte van oprigting, den 29 Junij 1866, voor een tijdvak van negen en twintig jaren, ten overstaan van den notaris J. A. PRIJN te Leiden verleden, met Koninklijke bewilliging op de ontwerp-acte verleend, bij besluit van den 18 Mei 1866, N°. 49.

LEIDEN, den 1 Julij 1866.

J. P. Hubrecht

D. A. Schwabe

L. Schipper

Commissarissen.

(Hierbij afgegeven 29 dividend-bewijzen en een exemplaar der statuten.)

Een van de aandelen van B.F. Krantz. Coll. Gemeentearchief, Archief Schouwburg.

brachten tezamen *f* 55.000 in, vergelijkbaar met € 500.000 in prijzen van 2002. De prijs van de aandelen bedroeg oorspronkelijk *f* 250, later werden ook halve aandelen uitgegeven. Een groot aantal aandelen werd genomen door vijf initiatiefnemers, C.W. Hubrecht (11), P.L.C. Driessen (10), D.A. Schretlen (22), H.J. Halbertsma (10) en B.F. Krantz (20½).

Een aantal van hen is lid van de gemeenteraad:[3] Hubrecht (hervormd) is lid vanaf 1856 en wethouder sedert 1860, Driessen (liberaal; kiesvereniging Algemeen Belang) is raadslid sinds 1855, en Krantz (vrijzinnig-liberaal; kiesvereniging Algemeen belang en Grondwet en Koning) is dat vanaf 1851. Alle initiatiefnemers nemen een vooraanstaande plaats in de Leidse samenleving in: Krantz is textielfabrikant; Schretlen is eigenaar van ijzergieterij 'De Nijverheid',[4] Driessen is eveneens fabrikant, terwijl Halbertsma hoogleraar in de geneeskunde is. Halbertsma zou in 1865 rector magnificus worden, maar komt datzelfde jaar te overlijden.

Voorts tekende de in 1866 overleden burgemeester Tiboel Siegenbeek in voor twaalf aandelen, en een zwager van Driessen, I.J. van Wensen, voor tien. Onder de intekenaren treffen we voorts aan de stadsarchitect Schaap, de notaris Prijn, de aannemer Van der Kamp en de literator Johannes Kneppelhout (pseudoniem Klikspaan). Ook treffen we aan de hoogleraren Van Boneval van Faure, Boogaard, Van der Boon Mesch, Cobet, Evers, Fruin, Van der Hoeven, Suringar, Verdam en Veth. Sommigen hunner genieten nog steeds bekendheid, zij het vooral door het straatnamenbeleid van de gemeente Leiden.

Bij wijze van proef krijgen bij de première aandeelhouders het recht om vooraf plaatsen te reserveren: één plaats per aandeel. Dit is kennelijk niet doorgezet, want in de Algemene Vergadering van 18 juli 1874 wordt voorgesteld om aandeelhouders voorrang te geven bij de plaatsbespreking, dit om de inmiddels flink in waarde gedaalde aandelen meer waard te maken. Het bestuur zegt toe dit in overweging te zullen nemen, maar komt hier niet op terug.[5]

De investeringen

Van het in 1865 verkregen kapitaal van *f* 55.000 was *f* 20.000 nodig voor de aankoop van het gebouw van de vorige eigenaren, terwijl de hoofdaannemer Van der Kamp in totaal *f* 29.380,05 ontving, bij een oorspronkelijke aanbestedingsprijs van *f* 26.499. Daarnaast ontvingen diverse leveranciers in totaal *f* 15.545,29, onder wie notaris Prijn, die voor *f* 1.215,12 de overdracht van het gebouw en de aandelenuitgifte regelde, de architect Schaap, die *f* 1.500 in rekening bracht, en de firma Van den Berg, die voor *f* 583,20 de grote gaskroon leverde.[6]

De aanbesteding van de verbouwing vond plaats op 23 juni 1865. Op 27 november 1865 was die praktisch gereed en een dag later, op 28 november werd het vernieuwde gebouw in gebruik genomen, 'alhoewel nog niet geheel afgewerkt', met de première van *Les femmes savantes*, de *Geleerde vrouwen* van Molière.

In totaal kostte de nieuwe schouwburg *f* 64.776,33, of circa € 570.000 in prijzen van 2002. Dit bleef binnen de raming van *f* 60.000 à *f* 70.000, maar was wel een kleine tienduizend gulden meer dan men middels de uitgifte van aandelen bijeengebracht had. De statuten voorzagen daarom in de mogelijkheid om 'voor de ontbrekende *f* 15.000 op de meest voordelige wijze gelden ter leen op te nemen'. Schaap ontving zijn honorarium in eerste instantie in de vorm van een obligatie, en penningmeester Schretlen leende de Schouwburgvereeniging *f* 6.000 uit eigen zak.[7] Het resterende werd gedekt uit het reservefonds dat was gevormd uit ingehouden winst, die reeds gemaakt was voordat de laatste betalingen in verband met de vernieuwing van het gebouw plaatsvonden.

Volgens de notulen van diverse vergaderingen[8] ontvingen Schaap en Schretlen 5% rente over het door hen uitgeleende bedrag, maar in de exploitatierekening valt dit niet terug te vinden, wat waarschijnlijk impliceert dat Schretlen van de rentebetaling aan zichzelf heeft afgezien. De obligatie aan Schaap wordt reeds in 1868 afgelost, deels uit een nieuwe lening van *f* 1.000 door Schretlen.[9] In de jaren daarop wordt de lening van Schretlen volledig terugbetaald. De laatste aflossing heeft plaats in het boekjaar 1874/75.

Financieel resultaat

Figuur 1 geeft de ontwikkeling van het bedrijfsresultaat, en van het bedrag dat daaruit als dividend is uitgekeerd.[10] Het blijkt dat de eerste vier jaren een resultaat van tegen de *f* 3.000 behaald wordt, wat redelijk in de buurt komt van de voorgespiegelde *f* 3.300. Vanaf 1870/71 beweegt het resultaat zich rond de *f* 2.000, met een uitschieter naar boven in 1872/73. Vanaf 1882/83 wordt het beeld nog somberder, en zijn resultaten beneden *f* 1.000 geen uitzondering meer. Het verloop van het dividend komt hiermee overeen.

Daarbij is het gedeelte van het resultaat dat wordt ingehouden tot 1882 veel groter dan daarna; over het seizoen 1881/82 wordt zelfs meer uitgekeerd dan het feitelijke resultaat. Dat er na 1882 nog dividend kon worden uitgekeerd was volledig te danken aan de gemeentelijke subsidie van *f* 1.500 per jaar. Zonder deze subsidie was na die tijd geen dividenduitkering meer mogelijk geweest en zou de Schouwburgvereeniging failliet zijn gegaan. Ook mét gemeentesubsidie

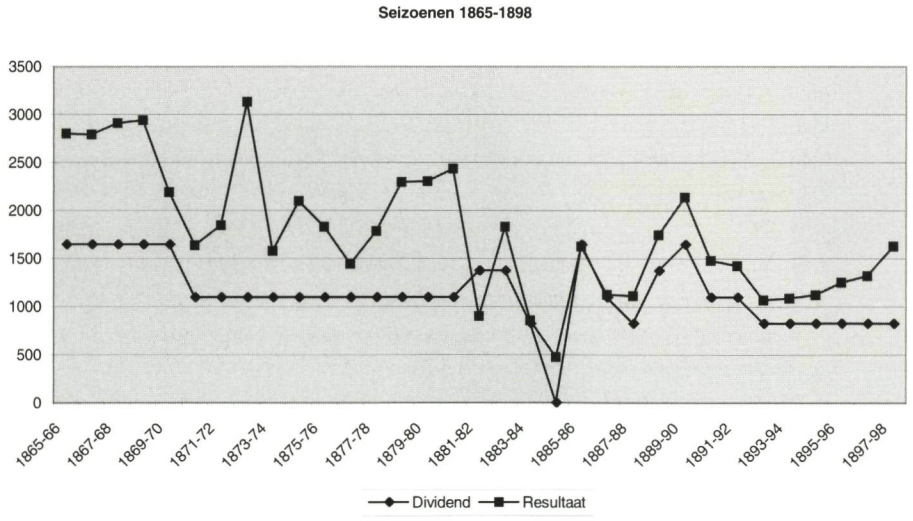
wordt er geen dividend uitgekeerd over het seizoen 1884/85. Men klaagt over het slechte bezoek:[11]

Men ziet dat er dit jaar, door verschillende tijdsomstandigheden, minder gunstig is gewerkt geworden hetwelk voornamentlijk ligt aan het slecht bezoek der voorstellingen en daarom heeft het bestuur besloten in het a.s. seizoen minder voorstellingen te doen geven.

Dividenduitkeringen

Op de aandelen wordt tot en met 1898 jaarlijks dividend uitgekeerd. Dit dividend 'wordt uitbetaald bij de Thesaurier der Vereeniging de heer D.A. Schretlen (aan deszelfs fabrieklokaal)'. In 1898 zijn nieuwe investeringen nodig met het oog op de brandveiligheid. De schouwburg wordt dan onder meer voorzien van de karakteristieke brandtrap aan de voorgevel aan de Oude Vest, die tot de restauratie van 1975 gehandhaafd is, maar gelukkig nimmer dienst heeft hoeven te doen. Om deze investeringen te kunnen financieren moeten nieuwe leningen worden gesloten, en rente en aflossing daarvan leggen een zodanige last op de exploitatie dat niet ook nog eens een winstuitkering mogelijk is.

Figuur 1. Ontwikkeling van het bedrijfsresultaat en het uitgekeerde dividend.

De feitelijke dividenduitkeringen bleven aanzienlijk achter bij het in de tweede circulaire voorgespiegelde rendement van meer dan 4,5%. In de beginperiode maakte de aflossing van de lening door Schretlen het onmogelijk om de totale winst uit te keren, later nam de winst sterk af. In de periode t/m 1870 werd jaarlijks 3% uitgekeerd, in 1871 daalde dat tot 2%, in de periode 1882-1892 wisselde het tussen 0% in 1885 en 3% in 1886, en vanaf 1893 werd jaarlijks 1,5% dividend uitgekeerd (zie Fig. 1). In totaal werd op een aandeel van *f* 250 aan dividend *f* 170 uitgekeerd.

Met deze daling van het dividend werden de aandelen ook minder waard. Uit de balans per 30 april 1897 blijkt dat in de jaren daarvóór aandelen zijn ingekocht door de vereniging tegen een percentage variërend van 35 tot 50%.[12] Voor degenen die hiervan geprofiteerd hebben bleek de aanschaf van een aandeel achteraf gelijk te staan aan het verschaffen van een renteloze lening, voor de overigen betekende het in belangrijke mate een donatie.

Hartevelt & Roskes

Voor de meeste aandeelhouders bleef het hier echter niet bij. Als gevolg van het failliet van het effectenhuis Hartevelt & Roskes, waar de Schouwburgvereeniging een rekening-courant aanhield, ontstaat in 1865 een strop van *f* 13.250.

Hoewel het bestuur aanbiedt dit verlies voor eigen rekening te nemen, besluit de aandeelhoudersvergadering van 16 oktober 1865 een oproep te doen aan alle aandeelhouders om op vrijwillige basis *f* 60 per aandeel bij te dragen.[13] Van de honderd aandeelhouders geven 57 aan deze oproep gehoor, wat in totaal een bedrag van *f* 8.935 oplevert. Daarvan is *f* 3.780 afkomstig van de vier bestuursleden Hubrecht, Driessen, Schretlen en Krantz. Schretlen neemt de nog ontbrekende *f* 4.315 voor zijn rekening, boven op zijn bijdrage als aandeelhouder van *f* 1.320:[14]

De voorzitter brengt dank aan de aandeelhouders, die door onbekrompen bijdrage de Vereeniging voor eenen noodlottige toekomst hebben gevrijwaard en inzonderheid ook den Heer Schretlen, die door een zoo ruime bijdrage getoond heeft de belangens der Vereeniging op waardige wijze te behartigen.

Op 20 januari 1868 blijkt dat de crediteuren uit de failliete boedel van Hartevelt circa 11% terugbetaald krijgen. De Schouwburgvereeniging ontvangt uit dien hoofde *f* 1.565,15, welk bedrag teruggaat naar Schretlen.[15]

Schretlen

In dit verband is de positie van Schretlen opmerkelijk. Schretlen was penningmeester van de Leidse Schouwburgvereniging vanaf de oprichting in 1865 tot 1882. In 1864 was hij degeen die het tegenover zijn woonhuis aan de Oude Singel gelegen gebouw in handen kreeg door de aandelen van de vorige eigenaren op te kopen, nog voordat het aandelenkapitaal van de Leidse schouwburgvereniging bijeen was gebracht.

Naast zijn werk als industrieel was hij op meerdere gebieden maatschappelijk actief. Zo lezen we bij De Baar dat hij een aantal jaren in zijn wijk de functie van 'Heer van de Gebuurte' vervulde, lid was van de eerste Commissie tot het houden van volksvoorlezingen, en lid van het bestuur van het Stedelijk Werkhuis.[16]

Schouwburg na de verbouwing door Schaap. Foto 1885. Coll. Gemeentearchief.

In 1863 ondertekende hij een adres van 32 Leidse fabrikanten aan de Koning voor een wettelijke regeling van verplicht onderwijs, beperking van de kinderarbeid en regeling van het aantal arbeidsuren in het algemeen, terwijl hij in 1866 de hoofdondertekenaar was van een adres om tot sloop van de Rijnsburgerpoort te komen.

Schretlen is tot één jaar voor zijn dood penningmeester van de Leidsche Schouwburgvereeniging gebleven, daarna is hij opgevolgd door zijn zoon A.D.D. Schretlen. Hij liet in 1883 als erfenis per saldo een bedrag van *f* 827.988 na, overeenkomend met circa € 7,5 miljoen in prijzen van 2002.

In totaal is door Schretlen aan aandelen, renteloze leningen en giften een bedrag van *f* 18.345 in de schouwburg gestoken, overeenkomend met circa € 160.000 anno 2002, en met twaalf maal de jaarlijkse subsidie van de gemeente. Daarvan werd slechts *f* 12.305 terugontvangen, inclusief de dividenduitkeringen na zijn overlijden. Zijn liefde voor het toneel kon als een dure liefhebberij worden aangemerkt, maar uit het door hem nagelaten bedrag blijkt, dat hij zich dat kon veroorloven.

De Baar vermeldt over Schretlens bemoeienis met de schouwburg niet veel meer dan dat hij aanvankelijk eigenaar was en het subsidieverzoek aan B. en W. deed uitgaan. 'Wegens de oprichting van de Schouwburgvereniging in 1865 is er over zijn bemoeienissen in dezen weinig gevonden.'[17]

Uit het archief van de Leidse schouwburg blijkt echter de grote betekenis van zijn inspanningen voor de schouwburg en van zijn financiële inbreng. Het is hoogst twijfelachtig of zonder die de restauratie van 1865 wel gerealiseerd had kunnen worden. Met betrekking tot de schouwburg kon hij zeker niet als belegger worden gezien, eerder als sponsor. Maar hij zal zich er ook van bewust geweest zijn dat, wilde hij in Leiden af en toe een toneelvoorstelling kunnen bijwonen – en dat deed hij vaak – dat niet gerealiseerd kon worden zonder dat mensen als hij diep in de buidel tastten. Daarmee kan Schretlen met recht als een Leidse maecenas worden aangemerkt.

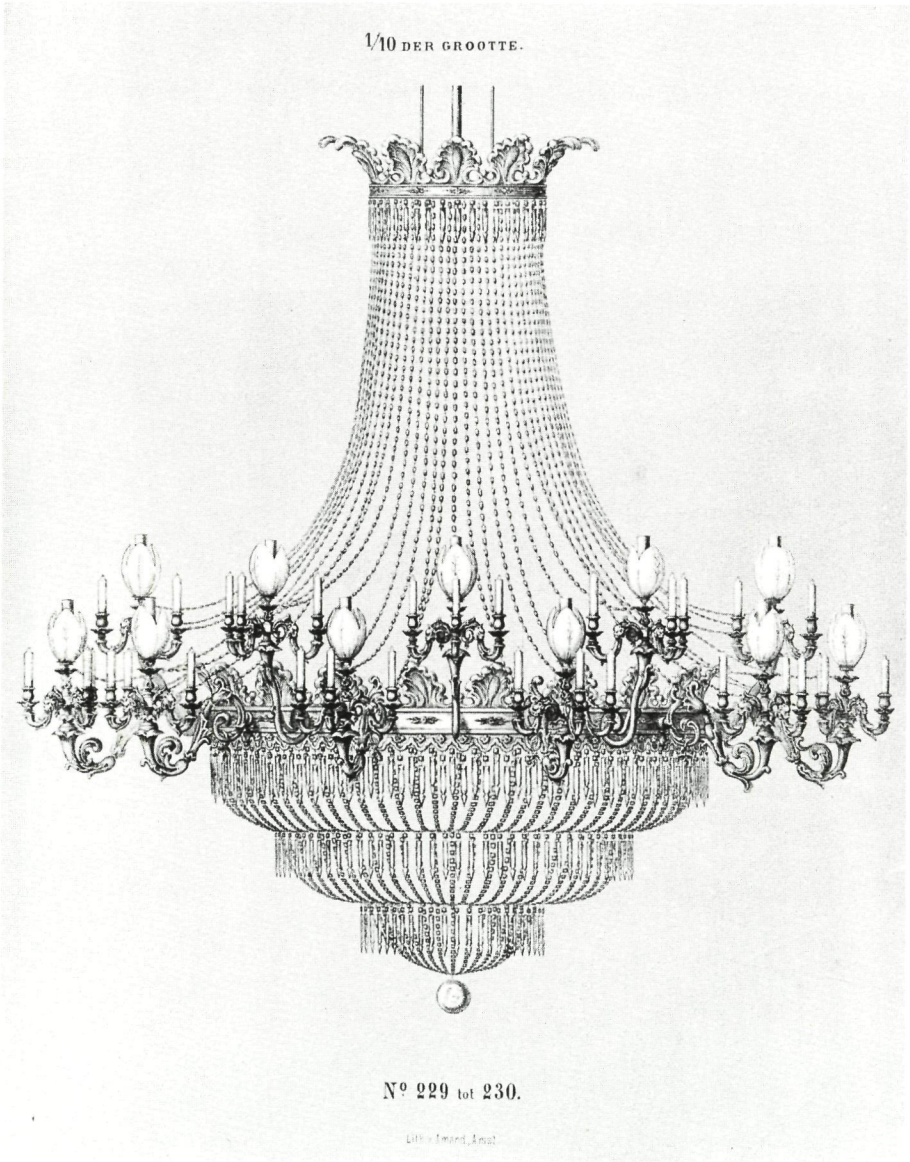
Geen beleggers maar sponsors

Uit deze geschiedenis blijkt duidelijk, dat wie in 1865 aandelen in de Leidse Schouwburg genomen had bij wijze van geldbelegging, zwaar teleurgesteld moet zijn geweest. Uit de grote bereidheid om mee te betalen in het verlies door het faillissement van Hartevelt & Roskes, mag echter worden afgeleid dat de meeste aandeelhouders geleid werden door hun maatschappelijk verantwoordelijkheids-

gevoel en niet door zucht naar gewin. Meebetalen hielp de schouwburg in stand te houden, maar leverde geen enkel financieel voordeel op, omdat aandeelhouders die niet meebetaalden hetzelfde recht op dividend hielden.

Noten

1 GAL, Archief Leidse Schouwburg (ALS), 1.211.1.301.
2 GAL, ALS, 1.212.2.315.
3 J.A. van Doorn-Beersma en D.J. Faber (red.), *Het Leidse Pluche – 150 jaar Gemeentebestuur in Leiden* (Vereniging Jan van Hout, Leiden, 2001).
4 P.J.M. de Baar, '"De Nijverheid". IJzer-, koper- en metaalgieterij van D.A. Schretlen', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1998, 92-127.
5 GAL, ALS, 1.11.303 AV 18-7-1874.
6 GAL, ALS, 1.212.1.309.1.
7 Volgens de notulen van de bestuursvergadering van 12-3-1867 was dit *f* 5.000 (GAL, ALS, 1.11.303), maar uit de rekeningen blijkt dat Schretlen later nog *f* 1.000 extra aan kapitaal verschaft heeft.
8 GAL, ALS, 1.11.303 bestuursvergaderingen 12-3-67, 21-5-67.
9 Ook hier geldt dat het in de notulen vermelde bedrag (GAL, ALS, 1.11.303, 15-5-1868) lager is dan wat uit de rekeningen kan worden opgemaakt.
10 GAL, ALS, 1.212.1.309.1; 1.212.1.309.2.
11 GAL, ALS, 1.11.201 AV 1-7-1885.
12 GAL, ALS, 1.212.1.309.2.
13 GAL, ALS, 1.11.303 AV 16-10-1865.
14 GAL, ALS, 1.11.303 AV 28-5-1867.
15 GAL, ALS, 1.11.303 AV 15-6-1868.
16 Zie noot 4.
17 Noot 4, 105.

Afbeelding van de gaskroon in Modelboek van gasornamenten van de firma Becht en Dyserinck te Haarlem, 1867. Foto Universiteisbibliotheek Amsterdam.

Het mysterie van de 'Groote Gaskroon' in de Leidse Schouwburg

Cobi Bordewijk

In 1865 was het hoog tijd de schouwburg van 1705, die intussen wel enkele kleine verbouwingen en uitbreidingen had ondergaan, ingrijpend aan te passen. Stadsarchitect Schaap bracht in opdracht van de in dat jaar opgerichte Vereeniging van Aandeelhouders de drie panden waaruit de schouwburg toen bestond achter één gevel. Ook schiep hij orde in het door vele tussenmuren en trapjes opgedeelde interieur van dit samenstel van gebouwen. Hij ontwierp een hoefijzervormig auditorium met twee balkons. Het plafond was koepelvormig en kreeg in het midden een grote gaskroon.

Deze fraaie zaal werd ruim honderd jaar later gerestaureerd door architect Onno Greiner. In 1976 interviewde de Leidse studente Clara Dubber hem over zijn overwegingen bij deze restauratie. Dit interview werd op video opgenomen als onderdeel van een onderzoeksproject over de geschiedenis van de schouwburg door de afdeling Dramaturgie van de Leidse universiteit.

Greiner stelde eerst met veel enthousiasme vast dat de verbouwing op het nippertje gerealiseerd kon worden, omdat men in Leiden, na veel discussie en uitstel in de jaren zestig, toch de waarde van monumenten had ingezien. Hij memoreerde vervolgens hoe hij was getroffen door de sfeer van de schitterende zaal toen hij daar voor het eerst binnenkwam, ondanks het achterstallige onderhoud. Hij was ervan overtuigd dat de Leidse schouwburg uniek zou blijken te zijn in de wereldranglijst van theaters. Hij begreep nu dat de zaal door zeer vele acteurs en toeschouwers werd bemind. Op een gegeven moment kwam het gesprek op zijn keuze voor een kroonluchter in de zaal:

Cobi Bordewijk is voorzitter van de vakgroep Theater- en Filmwetenschap van de Universiteit Leiden en leidt het onderzoeksproject Drie Eeuwen Leids(ch) To(o)neel.

– De zaal krijgt een nieuwe kroon. Wat waren uw overwegingen daarbij?
– Ja ik heb er erg lang over nagedacht; ten slotte geconcludeerd dat de architect in 1865 toch de bedoeling moet hebben gehad hier een kroon in te hangen. Omdat het aanwijsbaar is dat die kroon er nooit heeft gehangen is na lang dubben het mijn overtuiging ten slotte geworden dat die kroon, die er wel kon hangen, die ook weg gehesen kon worden daarboven, wel bij het plan van de zaal hoorde, maar dat men er geen geld voor heeft gehad.
– Dus die nieuwe kroon is naar uw gevoel wel verantwoord?
– Heel gek. Geschiedkundig zou je dus kunnen zeggen, nee niet doen. Architectonisch dacht ik dat deze zaal er gewoon om vroeg, dat die architect het beslist van plan moet zijn geweest.[1]

Dat het aanwijsbaar zou zijn dat de kroon er nooit heeft gehangen, legde Greiner uit in zijn bijdrage aan het programma gedenkboek ter gelegenheid van de heropening van de schouwburg in 1976:

Er was – en er is – een groot ventilatierooster in het plafond aanwezig: toch vonden wij geen sporen in de richting van een middenkroon. Er werd namelijk geen afvoerkanaal voor de verbrandingsgassen gevonden tussen rooster en dak – wel werd via dit rooster en een dakopbouw geventileerd.[2]

Greiner had gelijk dat de zaal gewoon vroeg om een kroon en dat de architect het beslist van plan moest zijn geweest. Niet alleen was de architect het van plan, de kroon is er ook gekomen en heeft tot de komst van het elektrisch licht in 1907 in de zaal gehangen. Het is jammer dat de adviseur van Greiner, Wouter Kuyper, die veel historisch onderzoek naar de architectuur van de schouwburg had verricht,[3] er niet aan heeft gedacht bronnen te raadplegen als de notulen van de bestuursvergaderingen van de Vereeniging van Aandeelhouders, waarin allerlei facetten van de besluitvorming rond de verbouwing van architect Schaap in 1865 te vinden zijn. Ook de financiële administratie van de schouwburg is vanaf 1865 terug te vinden in het Gemeentearchief Leiden. Deze biedt zekerheid over de al dan niet gedane aankoop van onderdelen van het nieuwe gebouw.[4]

Als men bovengenoemde bronnen wel raadpleegt dan vindt men als eerste spoor van de mysterieuze kroon het volgende in de notulen van de vergadering van 26 oktober 1865: 'Een kroon met 32 gas vlammen is opgehangen in het auditorium, we hebben de hoogte vastgesteld en gezien dat de hoeveelheid licht

voldoende is.'[5] Deze proefkroon werd kennelijk weer verwijderd, want in de augustus-vergadering van 1866 wordt pas besloten een kroon aan te schaffen: 'Twee leden van de commissie hebben toestemming gekregen om de groote gaskroon aan te schaffen om het auditorium af te maken.'[6]

Uit de Rekening en Verantwoording van het Geldelijk Beheer der Leijdsche Schouwburg weten we vervolgens dat in januari 1867 een rekening van *f* 583,20 is betaald aan de firma Van den Berg 'per van den Berg gaskroon',[7] en dat de stedelijke gasfabriek in diezelfde maand een rekening van *f* 355,56 indiende voor aanleg van de kroon. De firma Kempers diende een rekening in van *f* 3,60 voor vier gasklokken, De Meyder *f* 14,63 voor katoen en De Sala *f* 71,65 voor 'ornament'.

Na ruim dertig jaar werd genotuleerd:

De gasfabriek heeft de groote gaskroon in het auditorium nagekeken. De manier waarop die is opgehangen voldoet niet aan de moderne voorschriften, maar er is geen onmiddellijk gevaar. De kroon moet verstevigd worden met extra gegalvaniseerde koorden volgend jaar.[8]

Dat dit inderdaad gebeurd is, valt af te leiden uit de vernieuwingen van decors en beschildering van de zaal in 1903.[9] Het bestuur contracteert dan de bekende schilder Charles Roskam om nieuwe standaard decors voor de schouwburg te maken, die in die tijd voor rondreizende gezelschappen in schouwburgen aanwezig waren. Zo maakte hij een nieuw bos, een straat en een neo-barokke zaal, die tot de restauratie in 1976 zelfs nog af en toe door amateurgezelschappen werden gebruikt.[10]

In 1904 krijgt Roskam ook opdracht het voordoek te beschilderen 'op solied linnen met draperieën in goud',[11] alsmede de zaal zelf en met name het plafond. Roskam deelde dit op in vier halfcirkels verbonden door een medaillon en gevuld met arabesken eveneens in een overheersende goudtint. In het midden bevond zich het smeedijzeren rooster voor de kroon. In dezelfde vergadering werd ook besloten tot 'eene verandering aan de gaskroon in de zaal met ornamenten van carton pierre, die zal bedragen *f* 50.–'.[12] Op 1 en 2 oktober 1904 werd de op deze wijze door Roskam sprookjesachtig getransformeerde zaal feestelijk ingewijd.

In 1907 moet het bestuur echter besluiten dat de schouwburg opnieuw met zijn tijd moet meegaan, en vraagt het prijsopgaaf van een elektrische installatie

in Den Haag en Arnhem. De heer Croon ontwerpt dan een elektrische installatie voor Leiden door middel van een plattegrond waarop de verschillende lichtpunten voorkomen. 'In de zaal zal de groote kroon verdwijnen en vervangen worden

De kroon uit de Schouwburg nu in restaurant Burgerzaken. Foto Jan Dröge 2002.

door een plafondverlichting. De schouwburg moet met zijn tijd meegaan. De duisternis in de schouwburg zal opvallen als andere zalen en winkels wel electrisch licht hebben.'[13]

Op 3 november 1907 baadde de schouwburg voor het eerst in elektrisch licht, maar men merkte al spoedig dat het gebouw nu 's winters veel te koud was, omdat de warmte gemist werd die het afgeschafte gaslicht gegeven had. Dit probleem werd opgelost door de aankoop van nieuwe kachels. De 'groote gaskroon' werd op 16 mei 1908 te koop aangeboden via een annonce in de rubriek kleine advertentiën in het *Leidsch Dagblad*:

TE KOOP
De groote gaskroon van den schouwburg
Zeer geschikt voor groote localiteit. Te bevragen bij C.P. Hoogeveen
Oude vest 31/33

In de bestuursvergadering van 6 juli 1908 wordt de kroon gemeld als zijnde verkocht. De opbrengst was *f* 57,90.[14]

Het is dus wel duidelijk dat er inderdaad een kroon gehangen heeft. Bob Logger, voorzitter van de vereniging voor Podiumtechnologie, verklaarde het niet aantreffen van sporen van verbrandingsgassen uit het feit dat gas niet zulke duidelijke sporen achterlaat. Bovendien werd het plafond na de overgang naar elektriciteit opnieuw geschilderd. Het ontbreken van leidingen is ook niet zo verwonderlijk omdat vaak gebruikgemaakt werd van slangen voor het laatste stukje. Deze zijn verwijderd bij de aanleg van de elektriciteit. Het niet aantreffen van een afvoerkanaal voor de verbrandingsgassen kan worden verklaard uit de gewoonte om dit bij vrij kleine schouwburgen achterwege te laten. De ventilatie vond plaats via het rooster meteen naar het dak.[15]

Hoe de Leidse gaskroon er precies heeft uitgezien valt niet met zekerheid vast te stellen, omdat daarvan voor zover bekend geen afbeelding bewaard gebleven is. Inzicht hoe gaskronen er in die tijd uitzagen, geeft het *Modelboek en Prijscourant van bronzen en vergulde gasornementen* van de firma Becht en Dyserinck te Amsterdam.[16] Dit modelboek verscheen in 1867, het jaar waarin ook de Leidse kroon werd aangeschaft. De goedkoopste hierin afgebeelde 'Zaal- en Schouwburg-Kroon' is echter bijna tweemaal zo duur (*f* 1.155) als het bedrag dat in de financiële

administratie van de Leidse schouwburg voor de kroon genoteerd staat 'per van den Berg' (*f* 583,20). Deze kronen zijn ook groter, de kleinste heeft 60 'lichts' in plaats van de 32 'gasvlammen' waartoe het Leidse schouwburgbestuur in 1866 besloot.

Greiner ontwierp in 1976 zelf een kroonluchter in een stijl die hij vond passen bij de tweede helft van de 19de eeuw. Deze kroon werd vervangen door een modieuze Italiaanse kroonluchter toen de schouwburg in 1997 een opknapbeurt kreeg. De kroonluchter van Greiner hangt nu in stadslokaal Burgerzaken, tijdens de veiling van de schouwburginventaris in 1997 aangeschaft door de huurders en de eigenaar van het pand van Burgerzaken, Breestraat 123, voor *f* 5.500. Het leek hun 'een belachelijk idee als de kroonluchter uit Leiden zou verdwijnen'.[17] En zo hangt nu de kroonluchter van Greiner geïnspireerd op het tijdperk van het gaslicht tegen een kleurrijke plafond in Jugendstil.

Noten

Dit is een voorpublicatie over een detail van de Leidse schouwburggeschiedenis. In 2005 verschijnt het boek over driehonderd jaar Leidse schouwburg van Cobi Bordewijk, Juliette Roding en Vic Veldheer.

1 Video documentaire *Wegens Verbouwing Gesloten*, Archief Theater- en Filmwetenschap, U 37, door de audiovisuele dienst van de Leidse universiteit in opdracht van de afdeling Dramaturgie, 1976.
2 Onno Greiner, 'De schouwburg en het cultureel centrum', *Gedenkboek – Programma van de feestelijke heropening van de schouwburg, 15 oktober 1976.*
3 Wouter Kuyper,' De publieke schouwburg aan de Oude Vest', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 1974.
4 Met dank aan Clara Dubber.
5 GAL, ALS, nr. 303, 26/10/1865.
6 Id., 25/8/1866.
7 GAL, ALS, nr. 309.1 Rekening en Verantwoording 1866-1886.
8 GAL, ALS, nr. 201, 13/11/1900.
9 Met dank aan Juliette Roding.
10 Het valt zeer te betreuren dat door opslag in een vochtige loods in Ter Aar deze decors, op een onlangs opgedoken achterdoek van een bordes na, de restauratieperiode niet hebben overleefd, omdat vanwege de slechte staat de toenmalige schouwburgdirecteur Hans van Dam in 1976 opdracht gaf ze te vernietigen.
11 GAL, ALS, nr. 202, 19/3/1904.
12 Id.
13 GAL, ALS, nr. 202, 15/3/1907 en 20/6/1907.
14 GAL, ALS, nr. 206, Grootboek 1906-1915, 30 juni 1908, Ontvangst per Kassa.
15 Interview Bob Logger, Voorzitter Vereniging voor Podiumtechnologie.
16 *Modelboek en Prijscourant van bronzen en vergulde Gasornementen*, firma Becht en Dyserinck, gedrukt bij de erven Loosjes, te Haarlem, 1867. UBM 959 D 39.
17 *Leidsch Dagblad*, 14/8/1997.

Leyden tot sieraad en nut

De oorsprong van het Stedelijk Museum De Lakenhal, 1866-1900

Wietske Donkersloot

In 1866 nam de gemeenteraad van Leiden een gedenkwaardig besluit. Een commissie werd ingesteld, die de opdracht kreeg om de stedelijke verzameling van kunst en oudheden te inventariseren, te restaureren, openbaar toegankelijk te maken en waar mogelijk uit te breiden. De aanzienlijke collectie schilderijen en historische objecten die toen al eeuwenlang in bezit was geweest van de stad en slechts gediend had ter verfraaiing van het stadhuis, bevond zich in een erbarmelijke staat en alleen enkele bevoorrechten hadden de verzameling op aanvraag kunnen bezichtigen. Terwijl stadspoorten werden gesloopt, grachten werden gedempt en er door de liberale gemeenteraad in deze periode over het algemeen geen geld werd besteed aan het cultureel erfgoed, werd een groot deel van de historische erfenis van de stad met dit besluit in één klap veilig gesteld. Met een beperkt budget, een personeelsformatie die enkel bestond uit een conciërge en een onbezoldigd conservator, een gebouw dat niet als museum was ontworpen en een collectie die in eeuwen tijd nauwelijks enig onderhoud had ondergaan, leek de nieuwe commissie gesteld voor een onmogelijke taak. In de rijkdom van de collectie, de grandeur van de Lakenhal en met name de eigen liefde voor de stad en haar geschiedenis, vonden de leden van de commissie echter de bouwstenen voor een museum dat de tand des tijds glansrijk heeft doorstaan. Tussen 1866 en 1900, de periode die in dit artikel centraal staat,[1] groeide de verzameling door schenkingen en bruiklenen; steeg het aantal bezoekers van 3.000 tot het tienvoudige daarvan en was de Lakenhal kort voor de eeuwwisseling dankzij de inspanningen van een vooruitstrevende conservator het eerste museum in Nederland dat zijn deuren opende voor tentoonstellingen van eigentijdse kunst.

Wietske Donkersloot studeerde geschiedenis te Leiden en is momenteel werkzaam bij CODART (International council for curators of Dutch and Flemish art).

KUNSTZAAL
STED·MUSEUM
TE
LEIDEN
·KEUZE·
TENTOONSTELLING
-VAN-
NEDERLANDSCHE
·MODERNE·
KUNSTNIJVERHEID
GEOPEND·1-20MAART·1897
VAN 10 TOT 4 UUR ZONDAGS·VAN 12 TOT 4 UUR
TOEGANGS-PRIJS 10 CENTS

Een arme stad, rijk aan musea

Het lag in 1866 in Leiden op het eerste gezicht niet erg voor de hand om een museum op te richten. De stad die in de 17de eeuw als textielcentrum de tweede stad van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was geweest achter Amsterdam, maakte gedurende de 19de eeuw slechts een schamele come-back. De uitbreiding van de infrastructuur, de daling van de werkeloosheid en de lichte verbeteringen in de levensstandaard van de arbeiders konden het tij van het verval, ingezet in de 18de eeuw, niet keren. Ter herinnering aan de macht en de rijkdom van de stad tijdens de Gouden Eeuw restten slechts een aantal statige huizen aan het Rapenburg, een groot stadhuis en een universiteit die de eer had gehad de eerste in Nederland te zijn geweest. De neergang in de periode die daarop volgde, had even tastbare overblijfselen achtergelaten in de vorm van huizen en buurten die waren verlaten of vervallen en onmogelijk konden worden onderhouden van de beperkte gemeentelijke begroting. Zo kwam het dat de stad in 1873, tijdens een bezoek van de anders zo vol waardering over Nederland schrijvende Italiaanse reisjournalist Edmondo de Amicis, een troosteloze indruk op hem maakte: 'van brug op brug, van gracht op gracht, zwerft men er uren rond, altijd zoekende naar het leven en het gevoel van het oude Leiden, en men vindt niets anders dan verlatenheid, stilte en het water, dat de sombere naargeestigheid van de vervallen stad weerkaatst.'[2]

Het culturele leven in de stad werd gedurende het grootste deel van de 19de eeuw gekenmerkt door een sterke scheiding tussen de kleine, gesloten elite en een grote groep minder bedeelden. De zich langzaam ontwikkelende middenklasse en de *nouveau riche* van fabrikanten en winkeliers konden zich moeilijk een plaats verwerven in de gevestigde bovenlaag. De elite vermaakte zich in eigen sociëteiten en genootschappen en bezocht eigen toneelvoorstellingen en concerten in schouwburg en stadsgehoorzaal. Enkele eenmalige subsidies voor schouwburg, muziekkorps en 'openbare vermakelijkheden' daar gelaten, hield het in oorsprong conservatieve en later gematigd liberale gemeentebestuur zich zo veel mogelijk afzijdig van de culturele sector uit angst voor belastingverhogingen. Participatie in het culturele leven door leden van de armere klasse werd niet gestimuleerd. De gemeenteraad hield vast aan de overtuiging dat 'de gemeentekas geen boom is, waar men slechts aan hebbe te schudden'.[3] Deze overtuiging zorgde eveneens voor een terughoudende opstelling van de gemeente ten aanzien van de bescherming van het cultureel erfgoed. Het behoud van monumenten stond bovendien op gespannen voet met de sloopactiviteiten die voor de aanleg van nieuwe infra-

structuur noodzakelijk werden geacht. Restauratie van monumenten was duur, terwijl de sloop ervan geld kon opleveren. Met de aanhoudende modernisering groeide de stad uit haar oude stenen keurslijf. Zes stadspoorten, zes molens, een kerk, een aantal buitenplaatsen en een paar historische gebouwen in het centrum werden gesloopt en meer dan vijftien grachten werden gedempt. De stadsmuren werden afgebroken en dertien bolwerken geslecht. De vrijgekomen grond werd ingericht als (openbare) tuin, fabrieksterrein of begraafplaats. Geld voor historisch erfgoed werd alleen uitgetrokken, wanneer het praktisch nut ervan direct vastgesteld kon worden. In 1847 nam de gemeenteraad bijvoorbeeld een gemeentearchivaris in dienst (aanvankelijk onbezoldigd!), omdat in politieke discussies steeds intensiever gebruik werd gemaakt van archiefmateriaal.

Het beeld van Leiden komt tot zover sterk overeen met dat van diverse andere Nederlandse steden in deze periode. Leiden was echter uniek wat betreft de zes musea (waaronder de voorlopers van de huidige musea van oudheden, volkenkunde en natuurhistorie) die er rond 1830 al in de stad waren gevestigd. Deze voorsprong had alles te maken met de aanwezigheid van de oudste universiteit en de krachtige steun van koning Willem I waarmee de universitaire studieverzamelingen zich konden ontwikkelen tot internationaal vooraanstaande rijksmusea. Willem II en Willem III zetten deze steun in de tweede helft van de 19de eeuw echter niet voort en de toenmalige liberale regering hield zich grotendeels afzijdig van het museumwezen. Ondanks de inspanningen van de toegewijde directeuren lieten de behuizing en het onderhoud van de Leidse collecties veel te wensen over. De universiteit ging financieel gebukt onder de hoge onderhoudskosten en stelde over het algemeen geen belang in de collecties, die niet meer pasten in het moderne wetenschappelijke klimaat. Fruin deed zijn promotieonderzoek naar de Egyptische geschiedenis bijvoorbeeld zuiver aan de hand van teksten in plaats van objecten. Verzamelende studenten werden in Klikspaan's 'Studententypen' belachelijk gemaakt.[4] Bij de landelijke overheid en met name bij de zeer invloedrijke polemist en rijksambtenaar Victor de Stuers ontstond twijfel over de precieze functie van deze musea en over Leiden als vestigingsplaats. Moesten de musea zich richten op wetenschap of op bredere 'volksopvoeding'? Waren zij universitaire of rijksinstellingen? Waren zij niet beter af met de overplaatsing naar een grotere stad, zoals Den Haag of Amsterdam? Deze vragen leidden tot heftige discussie tussen nationale overheid, universiteit en museumdirecteuren en kreeg de naam 'Leidse kwestie'.[5] Zowel het rijk als de universiteit waren voorlopig niet bereid geld in de Leidse musea te steken en alle gelanceerde plannen liepen op niets uit,

totdat de huisvestingsproblemen zich tegen het einde van de eeuw min of meer vanzelf oplosten en de musea tot op de dag van vandaag de reputatie van Leiden als museumstad eer aan doen.

Stedelijke trots en initiatiefrijke burgers

Voor een stad die zich geen raad wist met haar talrijke musea en geen bijzondere aandacht leek te hebben voor haar culturele erfgoed, is het opmerkelijk dat de gemeenteraad in 1866 besloot tot de oprichting van nóg een museum. Rijk en universiteit stonden er ditmaal buiten: het nieuwe museum werd in de eerste plaats opgericht voor en door de inwoners van de stad zelf. Dit stedelijke initiatief werd onder andere ingegeven door het algemeen West-Europese verschijnsel van het cultureel nationalisme. In het West-Europa van na de Franse Revolutie waren oude samenbindende elementen zoals stand, geloof en autoritaire monarchieën weggevallen. De inwoners van de nieuw gevormde burgerlijke staten zochten houvast in een gemeenschappelijke cultuur en een gemeenschappelijk verleden. In Nederland was deze hang naar het verleden zeer sterk. De overheersing door Frankrijk aan het begin van de 19de eeuw had pijnlijk duidelijk gemaakt dat het land niet langer een middelgrote mogendheid was. Het in 1815 gevormde Koninkrijk der Nederlanden was in feite een van buitenaf opgelegde constructie, die bovendien nog eens werd opgesplitst toen België in 1830 zijn zelfstandigheid opeiste. Nederland zag zich teruggeplaatst naar de tweede rang en kon de toekomst slechts weer kleur geven door terug te grijpen naar het roemrijke nationale verleden. Deze verheerlijking van de Gouden Eeuw kwam tot uitdrukking in tal van culturele manifestaties, zoals het oprichten van standbeelden en het organiseren van herdenkingsfeesten.

In de burgerlijk-liberale maatschappij die Nederland sinds de grondwetswijziging van 1848 was geworden, hadden overheden slechts een voorwaarden scheppende functie en waren het dus (gegoede) particulieren die het voortouw namen bij dergelijke culturele aangelegenheden. De activiteiten vonden vanzelfsprekend plaats in de diverse steden die tijdens de Gouden Eeuw een belangrijke rol hadden gespeeld en Leiden kon hierin niet achterblijven. Herdenkingen van Leidens Ontzet op 3 oktober 1574 en de stichting van de universiteit in 1575 gaven aanleiding tot het organiseren van volksfeesten, historische optochten en andere culturele uitingen zoals bijvoorbeeld het componeren van een oratorium. Leidens Ontzet werd al eerder gevierd, maar de viering kwam pas in de 19de eeuw tot grote bloei. Zeker de vieringen in 1824 en 1874 waren zeer uitbundig. In 1886

werd de 3 October-Vereeniging opgericht. In 1825 werd de oprichting van de universiteit voor het eerst herdacht met een maskerade, een getrouwe kopie van de inwijdingsoptocht van 1575.[6] Als vroege voorbode van de oprichting van het stedelijk museum werd in 1824 ter ere van de 250-jarige herdenking van Leidens Ontzet een tentoonstelling van 'oudheden en bijzonderheden' georganiseerd in de stad. Ook werden in Leiden standbeelden geplaatst van beroemde 'voorvaderen' die een rol van betekenis hadden gespeeld in het verleden van de stad, zoals Herman Boerhaave (in 1872) en burgemeester Van der Werf (in 1884).

Hoewel de geschiedenis van de stad tijdens al deze festiviteiten in het middelpunt van de belangstelling stond, was er nog geen sprake van een breder bewustzijn van de waarde van historisch erfgoed. Dit veranderde in de jaren tussen 1860 en 1866, toen de sloop van de oude stadspoorten in de stad leidde tot een heftige discussie binnen de gemeenteraad. Tot dan toe was vernieuwing een sleutelwoord geweest in het beleid van de raad en menig monument was hierdoor al gesneuveld. Hoewel De Stuers' felle aanklacht tegen deze praktijken in zijn artikel 'Holland op zijn smalst' nog niet verschenen was (dit spraakmakende artikel werd in 1873 in *De Gids* gepubliceerd), bestond er op landelijk niveau ook al aanzienlijke weerstand tegen de grootschalige afbraak van monumenten. De landelijke oudheidkundige commissie en met name de Leidse voorzitter prof. dr. C. Leemans, tevens directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, probeerde in 1865 de Leidse gemeenteraad te overtuigen om de geplande sloop van enkele poorten af te blazen.[7] Het was deze aansporing die de gemeenteraad ervan doordrong dat het nodig was actief zorg te dragen voor de tastbare overblijfselen van het verleden en hiervoor een commissie in te stellen en een museum voor de stad op te laten richten. Dat de gemeenteraad actief zou ingrijpen, lag gezien zijn algemene afzijdigheid van culturele zaken niet voor de hand, maar de pragmatische overwegingen dat de stad al eeuwenlang een aardige collectie bezat en dat zij niet achter kon blijven bij andere steden die al eerder een stedelijk museum hadden opgericht (te beginnen met Utrecht in 1838, snel gevolgd door Dordrecht en Nijmegen in 1842 en enkele andere in de jaren daarna), zullen de doorslag hebben gegeven.

Voorstanders van het vak van oudheden en kunstwerken

De 'Commissie voor de bewaring van voorwerpen van waarde of belangrijk voor de oudheidkunde en de geschiedenis der kunst' kwam op 29 maart 1867 voor het eerst bijeen in de leeskamer van het Leidse stadhuis. De commissie bestond uit zeven leden en werd voorgezeten door de burgemeester of een wethouder (zie

Portret van jhr. W.I.C. Rammelman Elsevier, gemeentearchivaris en secretaris van de Commissie van 1866 tot 1885. Foto Goedeljee. Coll. Gemeentearchief.

de bijlage 'Leden van de museumcommissie 1866-1900'). De gemeentesecretaris en de gemeentearchivaris waren sinds 1867 vaste leden van de commissie. Twee leden werden om de twee jaar door de gemeenteraad gekozen of herkozen uit hun eigen gelederen (de raad telde in deze periode 23 leden) en twee andere leden werden gekozen uit de bevolking van Leiden. Wethouder mr. C.W. Hubrecht en B.W. Wttewaal waren de mannen van het eerste uur: als belangrijkste pleitbezorgers van de instelling van de commissie zijn zij de eigenlijke stichters van het museum geweest. Wttewaal nam geen zitting in de commissie, maar Hubrecht trad gedurende de eerste zes jaar op als voorzitter. De meeste personen die van 1866 tot 1900 zitting hadden, bekleedden deze functie voor het leven, of – bij een verhuizing naar een andere stad – in ieder geval zolang zij in Leiden woonden. Met name de leden die afkomstig waren uit de raad, 'de vroedste en gegoedste inwoners van de stad',[8] maar ook de overige leden waren wat betreft afkomst, opleiding en vermogen afkomstig uit de bovenlaag van de Leidse bevolking. Familienamen als Hubrecht, Hartevelt en Du Rieu kwamen telkens terug in invloedrijke functies en commissies. Zowel Van Dissel als P. du Rieu waren behalve in de gemeentelijke politiek ook actief op regionaal niveau als lid van de

Provinciale Staten van Zuid-Holland. Veel commissieleden hadden in Leiden gestudeerd en waren vervolgens afgestudeerd als – in de meeste gevallen – meester in de rechten. Als vermogende burgers droegen enkele commissieleden ook financieel bij aan het museum in de vorm van leningen of schenkingen (geld en objecten). D. Hartevelt schonk het museum in 1888 bijvoorbeeld 10.000 gulden voor de bouw van de kunstzaal, P. du Rieu jr. schonk diverse objecten en liet het museum in 1892 5.000 gulden na en uit het legaat van mr. Ch.M. Dozy kon in 1901 het portret van een onbekende man van Lucas van Leyden aan de collectie worden toegevoegd.

Alle leden hielden zich op een of andere manier beroepsmatig of als liefhebber bezig met geschiedenis en kunst. Zeker de commissieleden die niet uit de raad, maar uit de ingezetenen werden gekozen, moesten volgens het uitgangspunt van de gemeenteraad 'bekende voorstanders van het vak van oudheden en van kunstwerken' zijn.[9] Zo was Dozy voor zijn aanstelling bijvoorbeeld adjunct-archivaris te Amsterdam en later gemeentearchivaris van Leiden, Pleyte directeur van het Rijksmuseum van Oudheden vanaf 1891, W.N. du Rieu bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek en directeur van het universitair Munt- en Penningkabinet en Cornet kunstschilder, mededirecteur van het genootschap Ars Aemula Naturae vanaf 1849 en directeur van het universitair Kabinet van Prenten en Pleisterbeelden vanaf 1852 tot zijn dood in 1882. Mr. dr. J.C. Overvoorde (1865-1930) die pas in 1901 als gemeentearchivaris en waarnemend conservator lid werd van de commissie en later de eerste directeur van het museum zou worden, is te belangrijk om hier buiten beschouwing te laten. Als assistent-archivaris te Utrecht, gemeentearchivaris van Dordrecht, oprichter van de Vereniging Oud Dordrecht in 1892, de Vereniging Oud Leiden in 1902 en de (landelijke) Oudheidkundige Bond in 1899 en hartstochtelijk voorvechter van de wettelijke bescherming van monumenten, is hij het toonvoorbeeld van iemand wiens leven bepaald werd door de liefde voor het historisch erfgoed.

Andere commissieleden waren geen specialisten op het gebied van geschiedenis of kunst maar hadden bijvoorbeeld een juridische achtergrond. Coebergh en Dercksen waren notaris, Buttingha Wichers, Hubrecht, Librecht Lezwijn en Jonkheer Van Puttkammer waren werkzaam als advocaat en de meesten van hen vervulden ook andere functies, bijvoorbeeld als procureur, commissionair in effecten of regent van een hofje. Een even groot aantal commissieleden was actief in de nijverheid of de handel. Driessen was directeur van de Leidsche Katoen Maatschappij, H.C. Hartevelt was distillateur en wijnhandelaar, Knappert was

controleur van belastingen, invoerrechten en accijnzen, Korevaar was machinebouwkundig opzichter, P. du Rieu was wolfabrikant en A.L. de Sturler was directeur van de Leidsche Zoutkeet. Raadslid Kroon, die behalve leraar wiskunde aan de HBS ook secretaris van de Maatschappij van Weldadigheid en curator van het gymnasium was, had als belangrijkste motivatie om zitting te nemen in de commissie de overtuiging dat 'de toon gezellig' was.[10] In het tamelijk kleine circuit van potentiële commissieleden werden slechts enkelen overgeslagen. Raadslid Florentius Abraham Verster van Wulverhorst (vader van Floris en Cees Verster, administrateur van het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie, rentmeester van Rijnland en secretaris van Ars Aemula Naturae) stond vanaf 1869 om de twee

Portret van een onbekende man. Gravure Lucas van Leyden 1521. Coll. Lakenhal.

jaar 'reserve' als nieuw commissielid. Zeker niet de minste kandidaten gingen hem echter iedere keer voor. In 1882 gaf hij te kennen niet meer in aanmerking te willen komen. Kunstschilder Alexander Hugo Bakker Korff werd eens genoemd als gegadigde voor het lidmaatschap van de commissie, maar om onbekende redenen niet voorgedragen.[11] Een belangrijke inwoner van Leiden, die weliswaar af en toe zijdelings betrokken is geweest bij de commissie maar nooit voor het lidmaatschap daarvan is benaderd, is prof. dr. C. Leemans, directeur van het Rijksmuseum van Oudheden en directeur van het Museum van Volkenkunde tot 1880. Als voorzitter van de oudheidkundige commissie van de Koninklijke Academie van Wetenschappen van 1859 tot 1870 en ondervoorzitter van het College van Rijksadviseurs vanaf 1874 (de twee opeenvolgende landelijke organen tijdens het beginstadium van de monumentenzorg), was Leemans actief op nationaal niveau. Hierdoor was hij wellicht te hoog gegrepen voor de Leidse commissie en bovendien stonden zijn drukke werkzaamheden een functie voor het Stedelijk Museum in de weg. De commissie bestond weliswaar voor een groot deel uit gepromoveerden, maar een professor als Leemans had zij nog niet onder haar gelederen. Net na de eeuwwisseling werd de commissie echter versterkt met een lid dat tevens zeer actief was in de landelijke politiek én een professor: mr. dr. J.C. Overvoorde werd in 1901 conservator en prof. dr. P.J. Blok werd in 1902 tot secretaris van de commissie benoemd.

De commissie kreeg in 1866 de zorg over het stedelijk bezit van kunstwerken en oudheden. Deze collectie moest gerestaureerd, tentoongesteld en waar mogelijk uitgebreid worden. Het ging hierbij echter niet alleen om het oprichten van een stedelijk museum. De commissieleden moesten ook adviserend optreden in het belang van het behoud van alle mogelijke voorwerpen van geschiedenis en kunst in de stad. Dit hield in de praktijk in dat de commissie de gemeenteraad adviseerde over zeer uiteenlopende zaken zoals het al dan niet slopen van de Morspoort in 1875, het plaatsen van een gedenksteen voor de kruitramp van 1807, het voorstel om de straatnaam 'Vrouwenkamp' te veranderen in 'Caeciliastraat' en de aanstelling van een nieuwe gemeentearchivaris in 1886.[12] In principe had de commissie ook een signalerende functie en moest zij voorwerpen en bouwwerken in de stad die historisch van belang waren, redden van slopershamer of vergetelheid. Dat dit moeilijk was, bewijst bijvoorbeeld een geval uit 1897, waarbij overblijfselen van opgravingen bij de Burcht en een aantal vazen uit de Waag al door de stadswerf waren verkocht als puin, voordat de commissie hier enige actie tegen kon ondernemen.[13]

Voor haar werkzaamheden stond de commissie jaarlijks een budget van 700 gulden uit de gemeentegelden ter beschikking; een bedrag dat gedurende de eerste jaren noodgedwongen werd opgemaakt aan de restauratie van de kunstwerken in het stadhuis. Voor alle uitgaven legde de commissieleden verantwoording af aan de gemeenteraad, die er streng op toezag dat het budget niet werd overschreden. Toen het museum eenmaal was geopend voor publiek en jaarlijks gemiddeld 500 gulden aan entreegelden ontving, moest dit bedrag in zijn geheel worden terugbetaald aan de gemeentekas. De commissie werd geacht eens per maand te vergaderen (hetgeen in de praktijk nauwelijks werd gehaald) en aan het eind van ieder jaar schriftelijk verslag te doen van haar voltooide werkzaamheden. Naarmate het museum zich uitbreidde en de grootste opdracht van de commissie – het vinden en inrichten van een geschikt museumgebouw – was volbracht, kwamen de leden steeds minder vaak bij elkaar. Veel tijdrovende werkzaamheden waren inmiddels overgenomen door vaste werknemers. In 1873 had het museum de stadstimmerman Leget als conciërge in dienst genomen. Samen met zijn echtgenote bewoonde hij de (inpandige) conciërgewoning. Hij verzorgde het klein onderhoud aan het gebouw, ontving de bezoekers en verkocht samen met zijn vrouw de catalogi. Hij was vrijgesteld van de huur en verdiende per jaar 300 gulden, die betaald werd uit de 700 gulden die de commissie jaarlijks ter beschikking stond. Van dit geld was hij verplicht wekelijks een werkster in dienst te nemen en een paar keer per jaar een grote schoonmaak te houden in het hele

Penning bij het 25-jarig jubileum van mr. dr. J.C. Overvoorde. Coll. Lakenhal.

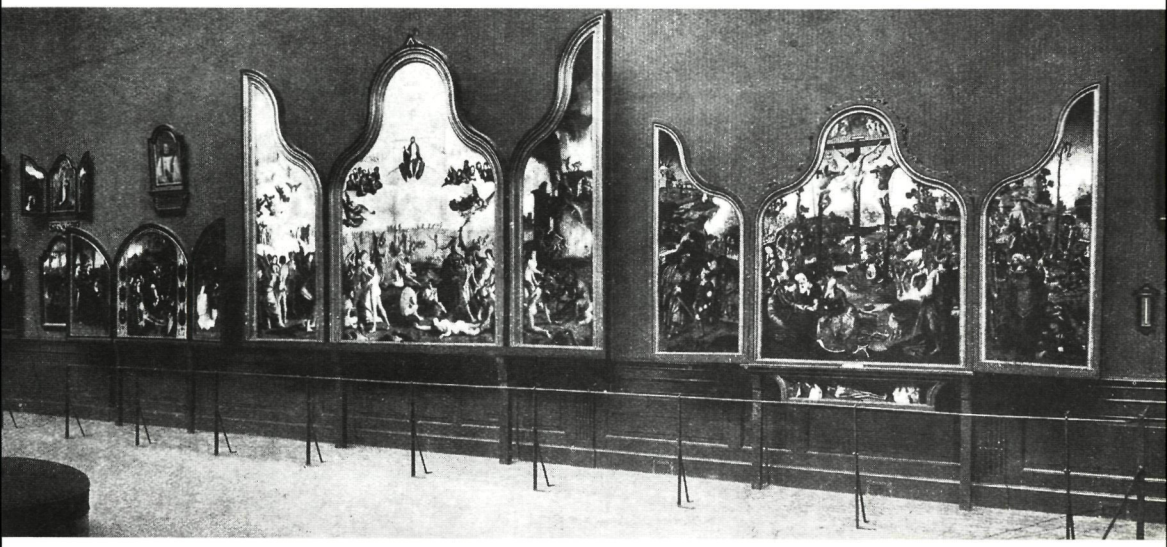

museum, dat dan voor enkele dagen werd gesloten.[14] Naast een conciërge was vanaf 1886 ook een onbezoldigd conservator aangesteld die zorg ging dragen voor het regelmatige onderhoud van de collectie. De eerste die deze functie bekleedde was P. du Rieu jr., een jonge vrijwilliger die vóór de benoeming al vele hand- en spandiensten voor het museum had uitgevoerd. Hij was geregeld in het museum aanwezig om 'studerenden' en andere bezoekers behulpzaam te zijn en verrichtte eigenhandig kleine reparaties aan objecten (tot vijftig gulden). Samen met de secretaris van de commissie zorgde de conservator bovendien voor het inventariseren, etiketteren en plaatsen van nieuwe voorwerpen in de zalen.[15]

Leden van de commissie verrichtten de werkzaamheden voor het Stedelijk Museum De Lakenhal uit belangstelling voor het historisch erfgoed en uit liefde voor de stad. Interesse voor kunst speelde pas tegen het einde van de eeuw een steeds grotere rol. Voor de commissieleden was het desondanks mooi meegenomen dat zij maatschappelijke erkenning kregen voor hun inspanningen en het museum hun status als vermogende burgers kon onderstrepen. Een plaquette met de namen van de commissieleden werd in een vergulde lijst in het museum opgehangen en de leden stelden het zeer op prijs om voorgesteld te worden aan de Koningin tijdens haar bezoek aan het museum, wat overigens tot twee keer toe mislukte.[16] Voorop in hun beweegredenen stond echter het streven dat de stad die zij zo liefhadden, niet achter zou blijven bij andere steden en dat door de bescherming van het cultureel erfgoed in het algemeen en het inrichten van een museum in het bijzonder, een vleug van de roem van de ooit zo welvarende lakenstad behouden kon blijven.

De Leidse collectie

De commissie ging in 1866 van start met het inventariseren van de stedelijke verzameling. Ook objecten die in bezit waren geweest van de diverse gilden (opgeheven in 1820 bij Koninklijk Besluit) waren eigendom van de stad geworden en daarmee onderdeel van de collectie.[17] Het zwaartepunt van de verzameling lag echter al eeuwenlang op het stadhuis, dat sinds de bouw aan het einde van de 16de eeuw gedecoreerd werd met schilderijen en andere objecten die verband hielden met de geschiedenis van de stad. Hieronder bevonden zich topstukken als het drieluik 'Het laatste oordeel' van Lucas van Leyden en twee altaarstukken van Cornelis Engebrechtsz. Als een van de weinige overlevenden van de beeldenstorm hadden deze schilderstukken al vanaf eind 16de eeuw een plaats in het stadhuis gekregen. Pogingen van de Duitse keizer Rudolf II en de Haarlemse

De 'kunstzaal' in De Lakenhal. Foto C. Steenbergh. Coll. Lakenhal.

graveur Hendrik Goltzius om de drieluiken van de stad te kopen aan het begin van de 17de eeuw, hadden geen succes omdat de stad deze objecten toen al als topstukken van de eigen collectie beschouwde. En dat terwijl Rudolf II net zoveel dukaten geboden zou hebben als er nodig waren om het hele drieluik te bedekken.[18]

Toen een voorlopige inventaris in 1867 gereed was voor eigen gebruik, besloten de commissieleden in 1869 voor bezoekers uit binnen- en buitenland een catalogus van de schilderijen in het Nederlands en in het Frans te laten drukken. Doordat de collectie nadien flink groeide, werd in 1872 een (geschreven) supplement op de catalogus gemaakt. Maar het beheer van de verzameling ging verder dan inventariseren. Een groot aantal stukken bevond zich in zeer slechte staat. De schilder Ringeling, de schrijnmaker Loebert (die onder andere schilderijenlijsten maakte en repareerde) en de smid Heijtman, allen afkomstig uit Leiden, werden ingeschakeld om de diverse objecten te restaureren. Eind 1868 waren 28 schilderijen gereed waarmee de muren van het stadhuis voorlopig weer bedekt werden. De herstelwerkzaamheden gingen door totdat de hele collectie weer in goede staat zou zijn. In feite was dit proces nooit klaar, want de collectie vergde regelmatig onderhoud en ook stukken die nieuw werden verworven, moesten vaak eerst hersteld worden.

De collectie werd gaandeweg uitgebreid met schenkingen en bruiklenen van instellingen en particulieren. Ging het in het begin voornamelijk om geschenken van leden en oud-leden van de commissie of hun directe 'connecties' (bijvoorbeeld de barbier van een commissielid), langzamerhand kreeg het museum ook bij anderen en soms zelfs buiten Leiden meer bekendheid en aantrekkingskracht. Verzamelingen prenten en tekeningen werden onder andere geschonken door S. van der Paauw (verzamelaar en stadsarchitect van Leiden van 1816-1862) en J.T. Bodel Nijenhuis. P.J. de Fremery schonk in 1889 een 16de-eeuws groenwerk-tapijt met een dierenvoorstelling en de industrieel en privé-verzamelaar baron C.J. Leembruggen schonk in datzelfde jaar een schilderij van Jan Steen. Grote en talrijke collecties vielen het Leidse museum in de 19de eeuw echter niet ten deel. Wel ontving de commissie regelmatig – spontaan of op verzoek – voorwerpen van instanties en genootschappen in de stad (zoals de regentencolleges van hofjes en wees- en gasthuizen) die er zelf geen plaats meer voor hadden. De objecten bleven in het geval van een bruikleen eigendom van de betreffende instelling, maar de commissie kreeg ze langdurig in bewaring. In 1872 werden alle geleende schilderijen met koperen plaatjes gemerkt en ze werden net als de eigen collectie verzekerd tegen schade. Ook gingen de commissieleden zelf actief op zoek naar kunstwerken of oudheden in de stad, die anders vernietigd of vergeten zouden worden. Meestal ging het om bouwkundige fragmenten (gevelstenen, decoraties) van huizen of gebouwen die op de lijst stonden om gesloopt te worden. De verzameling werd niet uitgebreid met dure aankopen; de beschikbare 700 gulden werden in de beginjaren geheel 'opgeslokt' door de restauratiekosten.[19] Vanaf 1873 drukte ook het loon van de conciërge zwaar op het budget van de commissie en in de jaren tachtig eisten de verzekering en de maatregelen tegen brand hoge uitgaven.

Wellicht mede bij gebrek aan een aankoopbudget werd er in de periode tot 1900 geen expliciet verzamelprogramma opgesteld. De algemene opvatting dat het museum puur gericht moest zijn op Leidse geschiedenis en kunst gaf voorlopig voldoende uitsluitsel over het al dan niet opnemen van bepaalde objecten in de collectie. Er leek te gelden 'hoe Leidser, hoe beter' en dus hadden de stukken met een herkenbaar Leidse afbeelding, zoals een stadswapen of een stadsgezicht, de voorkeur boven obscure werken van Leidse schilders.[20] Toch was de verzamelwoede aanvankelijk groter dan dit streven naar Leidse eigenheid: schenkingen die weinig of niets met Leiden te maken hadden werden geaccepteerd, bruiklenen niet. Oudheden waar geen speciale Leidse, maar wel een 'Hollandse' variant van

bestond – zoals kledingstukken – werden voor de volledigheid ook verzameld.[21] Objecten die thuis zouden horen in de collectie van een ander stedelijk museum, werden in principe geruild. De volgende verontwaardigde reactie van de Utrechtse 'S. v. U.' op de ontvangst van de catalogus van De Lakenhal in 1883 is begrijpelijk: 'Niet lief van u om in uwe Leidsche collectie op te nemen en te beschrijven een Utrechtse almanak van 1630! In uw geval zou ik beminnelijker gehandeld hebben.'[22] 'Leidse' stukken hingen echter ook in Utrecht: het spectaculaire 19de-eeuwse schilderij 'Een episode uit het beleg van Leiden' van Gustave Wappers was een van de topstukken van het Museum Kunstliefde in Utrecht.[23]

Was het onderscheid tussen Leidse en niet-Leidse objecten nog wel te maken, moeilijker lag het bij de vaststelling van de historische waarde van objecten. Het onderscheid tussen museum- en archiefstukken was in deze periode nog niet duidelijk, zoals de overplaatsing van stukken uit de 'topografische atlas' (kaarten, prenten, tekeningen en enkele boeken) van archief naar museum en omgekeerd laat zien. Ten aanzien van het onroerend historisch erfgoed in de stad had de instelling van de commissie wel een duidelijke verandering in het denken teweeggebracht. Na onoplettende sloop in de jaren daarvoor, besloot de gemeenteraad in 1875 op advies van de commissie om de Morspoort vanwege haar geschiedkundige, architectonische en esthetische waarde te behouden en te restaureren, ook al had de sloop 1.200 gulden kunnen opbrengen en zou het herstel 2.000 gulden kosten.[24] Een zelfde situatie deed zich voor in 1890, toen de raad het advies van de commissie opvolgde om geen nieuwe stadsgehoorzaal te bouwen op het plein van het Gravensteen en zo de daar aanwezige historische gebouwen te sparen. Zover als Nederlands bekendste monumentenbeschermer De Stuers ging de commissie echter niet. Toen hij de commissie in 1899 vroeg of de voetstukken van vier pilasters van een half afgebroken huis aan de Breestraat in het museum geplaatst zouden kunnen worden, stelden de commissieleden vast dat deze objecten geen waarde hadden. Ze werden in de tuin gelegd.[25]

Kunstzinnige objecten zonder historische betekenis, waaronder werken van eigentijdse Leidse schilders, waren tot aan het einde van de eeuw nauwelijks in het museum te vinden. De term 'kunstwaarde' werd wel gebruikt ter beoordeling van bepaalde historische stukken, maar sloeg dan op de schoonheid die het betreffende stuk bezat in de ogen van de commissieleden. Een fragment uit de notulen van 1874 laat dit zien: 'De president brengt ter tafel een theeblad, waarop de geschiedenis van Van der Werff is geschilderd en door den heer J.A. Edam Dz., makelaar te Amsterdam, ter bezichtiging is gezonden; daar dit stuk geene

kunstwaarde bezit, is besloten hem het theeblad onder dankzegging terug te zenden.'[26] Meer (wetenschappelijke) belangstelling voor beeldende kunst en kunstgeschiedenis drong pas aan het eind van de eeuw tot het Leidse museum door, toen de commissie voor het eerst in de gelegenheid werd gesteld stukken aan te kopen. Bij twijfel over de mogelijke aankoop van schilderijen van Rembrandt en Jan Steen schakelde men regelmatig de hulp in van de Haagse privé-verzamelaar en kunsthistoricus dr. Abraham Bredius (later directeur van het Mauritshuis).

Een catalogus uit 1879, de eerste volledige gedrukte catalogus die in het archief aanwezig is, geeft een beeld van de manier waarop zowel historische als andere voorwerpen van het museum bij categorieën zoals bijvoorbeeld 'topografie, regering, krijgswezen, onderwijs, schone kunsten en geschiedenis' werden ingedeeld. Deze indeling was gemaakt naar het voorbeeld van de catalogus van het British Museum en een eerder gehouden historische tentoonstelling te Amsterdam.[27] De 162 schilderijen binnen de categorie 'schone kunsten' waren onderverdeeld in werken van bekende (Leidse) meesters en werken van onbekende meesters en vervolgens weer uitgesplitst in 'gewijde voorstellingen, geschiedkundige taferelen, stillevens, landschappen, portretten, Leidse instellingen en voorstellingen uit het leven', maar de individuele schilderijen en de makers werden in deze catalogus niet apart aangeduid noch beschreven. De 184 objecten binnen de categorie 'geschiedenis' bleven beperkt tot penningen, portretten en snuisterijen die verband hielden met grote politieke gebeurtenissen en belangrijke personen zoals de familie van Oranje-Nassau. Onder de historische 'topstukken' bevond zich volgens deze catalogus een 'op de Armada veroverde wimpel, een haarlok en een afgietsel van de hand van Willem Bilderdijk en een snuifdoos van Johannes Le Franq van Berkhey'. Andere objecten, die uitstekend gebruikt zouden kunnen worden om inzicht te geven in de sociale geschiedenis van de stad, werden bij andere categorieën ingedeeld, zoals 'armwezen, handel, nijverheid en huiselijk leven', die overigens bij elkaar meer dan 1.100 objecten telden. Ook eigentijdse objecten zoals verenigingsvaandels kregen een plaats in de museumcollectie, 'ter aanmoediging voor het tegenwoordig en ter herinnering voor het toekomend geslacht'.[28] Het aanbod van dergelijke artikelen zou op den duur echter niet meer te overzien zijn en zij werden daarom verder geweigerd.[29]

Van stadhuis naar Lakenhal

Bij het aantreden van de commissie bevond de stedelijke verzameling zich in diverse ruimtes van het stadhuis en deze locatie was verre van ideaal. De zalen

waren niet gebouwd als expositieruimtes en er was veel te weinig ruimte voor de groeiende verzameling in het complex, dat lange tijd ook nog de politie en de rechtbank huisvestte. Als een van haar meest urgente taken zag de commissie zich in 1866 daarom voor de opgave gesteld om een ander gebouw in de stad te zoeken dat als museum ingericht kon worden. Het Invalidenhuis aan de Middelweg (een 18de-eeuws gebouw dat achtereenvolgens als weeshuis, oude mannen- en vrouwenhuis, militaire kazerne en militair hospitaal was gebruikt en uiteindelijk in 1927 gesloopt zou worden), de Meermansburg en de koren van Pieterskerk en Hooglandse kerk werden door verschillende commissieleden gezien als permanente of eventueel tijdelijke locaties voor het tentoonstellen van de stedelijke verzameling. Geen van deze ruimtes bleek echter geschikt of beschikbaar.[30] In 1868 werden het Nosocomium en de Lakenhal als mogelijke locaties naar voren gebracht. Het Nosocomium Academicum, het oude Academisch Ziekenhuis, was vanaf 1818 gevestigd aan de Oude Vest in het voormalige Waalse wees- en oude mannen- en vrouwenhuis. In 1866 werd het besluit genomen om op de stadswal tussen de Mors- en (de afgebroken) Rijnsburgerpoort een nieuw Academisch Ziekenhuis (het huidige Museum voor Volkenkunde) te bouwen, waardoor het gebouw aan de Oude Vest vrij kwam. Na bestudering van de plattegronden van beide mogelijke vestigingsplaatsen en een grondige inspectie ter plaatse, trok de commissie haar voorlopige conclusie. Het Nosocomium was opgedeeld in (te) kleine vertrekken, de gangen en de trappen waren er smal en er was onvoldoende (natuurlijke) verlichting. De Lakenhal maakte een betere indruk; de ruimtes waren technisch geschikt te maken voor expositiedoeleinden. Het statige, Hollands-classisistische gebouw uit 1640 aan de Oude Singel, was ontworpen door Arent van 's-Gravesande in zijn functie als stadsfabriek (gemeentearchitect) van Leiden. Het was bijna twee eeuwen lang het centrum geweest van de Leidse lakenindustrie, totdat de textielhandel aan het begin van de 19de eeuw op sterven na dood was. Sindsdien had het gebouw dienst gedaan voor diverse andere (tijdelijke) doeleinden. In 1853 had stadsarchitect S. van der Paauw een plan gelanceerd om de Lakenhal ingrijpend te verbouwen tot rechtbank, maar het voorstel kreeg geen bijval.[31] In januari 1869 werd de Lakenhal (voorlopig alleen de bovenverdieping) door de gemeente tot museumgebouw benoemd.[32]

De commissie was tevreden. Zij was 'in de gelegenheid gesteld, om al die oude en merkwaardige voorwerpen in een behoorlijken toestand herschapen te zien, en daarin de bouwstoffen te vinden, voor een Museum, dat voor de oudheidkunde en de geschiedenis belangrijk ook Leyden tot sieraad en nut verstrekken zal'.[33]

De Lakenhal kon echter niet direct in gebruik worden genomen als museum. Tijdens een cholera-epidemie in 1866 had het gebouw dienst gedaan als noodhospitaal. De kribben waar de zieken op hadden gelegen, waren blijven staan voor het geval een nieuwe epidemie zou uitbreken. Toen deze kribben eenmaal waren overgebracht naar de stadstimmerwerf, moesten de bovenverdieping van de Lakenhal en de trap daar naar toe verbouwd worden om berekend te zijn op het museumpubliek. Tot begin 1871 werden onder leiding van stadsarchitect Schaap diverse ramen dichtgemaakt, daklichten gemaakt, stucwerk aangebracht op de plafonds en een nieuwe trap aangebouwd. De overplaatsing van de schilderijen volgde in 1872. Toen bleek direct dat de bovenzaal te klein zou zijn voor de gehele collectie. De onderste verdieping was echter nog in gebruik bij de Maatschappij van Weldadigheid. Deze vond in 1872 een nieuw onderkomen in

Lakenhal vóór de aanbouw van de Papevleugel in 1922. Foto begin 20ste eeuw. Coll. Gemeentearchief.

het Nosocomium, waarna de gehele Lakenhal als museum kon worden ingericht.[34]

De commissie zorgde ervoor 'dat alles zal worden verrigt, wat nodig is, om het voorgestelde ensemble, tot eene nette en deftige inrigting te brengen'. Werkzaamheden werden in harmonie met de 17de-eeuwse bouwstijl van de Lakenhal uitgevoerd. Kennis over expositietechnieken deed de commissie op bij andere musea in Nederland. 'Het systeem van lichtinval, dat overal elders voor zalen van diergelijke bestemming in den laatsten tijd werd toegepast' werd ook in Leiden ingevoerd. Met name de vanuit Leiden makkelijk bereikbare musea in Haarlem en Dordrecht stonden model bij de inrichting en organisatie van het museum.[35] Met deze musea onderhielden de commissieleden contacten door middel van uitwisselingen van jaarverslagen, reglementen en catalogi. Incidenteel werden bezoeken gebracht aan andere musea om kennis en inspiratie op te doen over expositietechnieken. Ook met bibliotheken, archieven, historische genootschappen en tentoonstellingscommissies in Nederland werden dergelijke contacten onderhouden. Zelfs met enkele buitenlandse musea in uiteenlopende plaatsen als Washington, Marseille, Lyon en Londen[36] werd gecorrespondeerd. Deze samenwerking met musea en andere historische instellingen die min of meer toevallig tot stand was gekomen, werd aan het einde van de 19de eeuw vastgelegd in officiële samenwerkingsverbanden zoals de Vereniging Rembrandt en de Oudheidkundige Bond. De Lakenhal werd hier, respectievelijk in 1892 en 1899, lid van en raakte – zeker na het aantreden van de landelijk actieve Overvoorde als conservator en later directeur van het museum – nauw bij dit landelijke netwerk betrokken.

Na de verhuizing naar de Lakenhal en de verbouwing en herinrichting van de zalen ging het de commissie over het algemeen voor de wind. Eén ontwikkeling baarde de leden echter grote zorgen. Steeds vaker werd de commissie door andere musea en genootschappen in binnen- en buitenland verzocht om diverse objecten tijdelijk af te staan voor tentoonstellingen. Ervaringen met het uitlenen van objecten aan eerdere tentoonstellingscommissies waren slecht. 'De voorwerpen kwamen steeds bedorven terug [...], de beker van de koningin van Bohemen ten halve gevuld met eindjes sigaar, het tapijtdoek van het ontzet van Leiden, dik in het stof, waarin het ongeveer een half jaar lang in het paleis voor Volksvlijt [te Amsterdam] had gehangen.'[37] Nu de catalogus van schilderijen via bibliotheken en andere musea in het land verspreid was, wilde de commissie bezoekers die van ver kwamen om een bepaald stuk te bekijken niet teleurstellen. Bovendien zouden 'de vreemdelingen die ons Museum bezoeken [...] de waarde dezer voorwerpen voor onze stad in onze eigenaardige omgeving beter kunnen beoordelen,

dan onder de groote massa'.[38] Objecten werden in principe niet meer uitgeleend. Maar omdat tentoonstellingen steeds regelmatiger en grootschaliger werden georganiseerd, werden de smeekbedes feller. Deze tendens werd gezien als een groot probleem, totdat het Stedelijk Museum De Lakenhal op weg naar de eeuwwisseling met een nieuwe tentoonstellingszaal de kans kreeg zich erbij aan te sluiten en zelf ook regelmatig exposities ging organiseren.

Museumbezoek onder politiebewaking

Naast het beheer van de collectie was het een belangrijke taak van de commissie om de objecten openbaar te maken voor het brede publiek. In het stadhuis werden bezoekers al spaarzaam toegelaten voordat de commissie aantrad in 1866. Enkele rondreizende buitenlanders en geïnteresseerden uit de omgeving van Leiden zullen de verzameling bezichtigd hebben onder leiding van de conciërge van het stadhuis. Daarnaast stroomde het Leidse volk ieder jaar tijdens de viering van Leidens Ontzet op 3 oktober naar een van de zalen in het stadhuis, waar zij traditiegetrouw keken naar het schilderij van Van Bree met de voorstelling van burgemeester Van der Werf die zichzelf aan de hongerende bevolking te eten aanbiedt tijdens het beleg van Leiden.[39] Met het aantreden van de commissie veranderde er tot 1874 niet veel aan dit toelatingsbeleid. Incidenteel gaf de commissie speciale toestemming aan personen die langer van de collectie gebruik wilden maken. Schilders kregen op verzoek toegang tot de stukken om deze te kopiëren.[40]

Tijdens de inrichtings- en verbouwingswerkzaamheden van de Lakenhal was de commissie niet gediend van een al te grote drukte van bezoekers. 'Ten opzichte van het bezichtigen van het Museum door het publiek en de Vreemdelingen, is besloten dat zulks beperkt zal worden.' De conciërge van de Lakenhal kreeg daarom de opdracht alleen toegang tot het gebouw te verlenen aan personen in bezit van een door de burgemeester getekend toegangsbiljet. Dit was gratis op het stadhuis verkrijgbaar. De toeristen die in deze periode het museum bezochten waren – getuige het bezoekersboek waarin namen en aantallen nauwkeurig bijgehouden werden – afkomstig uit diverse Europese (hoofd)steden en enkelingen uit 'verre' steden zoals Boston, Philadelphia en Batavia. Inwoners van Leiden moesten in principe wachten tot de officiële opening in 1874, maar jaarlijks op 3 oktober werd hun net als op het stadhuis toegang verleend om in de nieuwe locatie naar het schilderij van Van der Werf te komen kijken. Er werden strenge voorzorgsmaatregelen genomen om te voorkomen dat het publiek in zijn uitgelatenheid andere schilderijen zou beschadigen.[41]

Vanaf 1 mei 1874 was het Stedelijk Museum De Lakenhal alle dagen van de week voor het publiek geopend en het museum was niet, zoals bijvoorbeeld het Dordrechts Museum, op bepaalde dagen uitsluitend geopend voor inwoners van de eigen stad. Liefhebbers, kunstenaars en wetenschappers wisten de weg naar het museum uit zichzelf te vinden. Het bezoek van de armere inwoners van de stad werd extra gestimuleerd door de bezoekers op zondagen en 3 oktober vrij te stellen van betaling, een maatregel die in diverse musea in deze periode gangbaar was.[42] Een verlaging van het entreegeld van 25 cent naar 10 cent werd daarentegen niet ingegeven door vooruitstrevende sociale ideeën, maar door een eenvoudige rekensom. Wanneer de toegangsprijs te hoog was, zou het bezoek zich beperken tot de zondagen, waardoor in totaal minder verdiend zou worden.[43] Het motief van 'volksopvoeding' is nooit expliciet door de commissie of de gemeenteraad verwoord. Gezien de strenge bewaking door politieagenten in het museum op zondagen en op 3 oktober, hadden de commissieleden niet veel vertrouwen in de goede omgangsvormen van het volk. Het museum was een instrument om armlastigen van de straat te houden. De openstelling op zondag, die uiteraard religieuze tegenstand opriep, werd verantwoord met het argument dat het in ieder

Zelfportret van J.L. Cornet, lid van de commissie 1866-1882. Tekening Oost-Indische inkt 1844. Coll. Gemeentearchief.

geval andere 'zedeloosheid en uitspattingen' zou helpen voorkomen.[44] Naast armen werden ook toeristen uit binnen- en buitenland gestimuleerd om naar het museum te komen. Toen het museum in 1874 al enkele maanden was geopend, maar nog niet was vermeld in de Baedeker-reisgids, werd de uitgever daarvan direct aangeschreven.[45]

Een denkbeeldig bezoek aan het museum in de jaren na 1874 zou er als volgt kunnen hebben uitgezien. Om tien uur 's morgens opende de conciërge de poort en kon de bezoeker zich laten inschrijven in het bezoekersregister. Stokken en paraplu's moesten in bewaring worden gegeven om te voorkomen dat de bezoeker er (per ongeluk) een object mee zou beschadigen. Kinderen tot zestien jaar konden alleen in gezelschap van oudere personen het museum bezoeken. Het entreegeld à 10 cent per persoon moest bij binnenkomst in een daarvoor bestemde bus in de gang gedeponeerd worden. Eventueel kon de bezoeker bij de conciërge voor 35 cent de ongeïllustreerde schilderijencatalogus kopen (waarvan er jaarlijks tussen de 40 en 240 exemplaren werden verkocht). Affiches in het Nederlands, Engels, Frans, Duits aan de wanden maakten duidelijk dat er niet gerookt mocht worden in de museumzalen. Speciale voorschriften van de conciërge moesten door de bezoeker worden opgevolgd. De museumzalen hingen, zoals dat in de 19de eeuw gebruikelijk was, van onder tot boven vol met schilderijen. Midden in de zaal stonden enkele vitrines gevuld met kleinere oudheden. Toelichtingen waren er niet; rondleidingen werden niet gehouden. Het was mogelijk dat bezoekers een lid van de commissie tegenkwamen in een van de zalen. De commissieleden liepen regelmatig – vanaf 1876 zelfs volgens een maandelijks rooster[46] – door het museum om toezicht te houden. Het lijkt erop dat hun aanwezigheid vooral bedoeld was om het publiek in bedwang te houden en niet om het publiek een dienst te verlenen. In het hele gebouw waren voor bezoekers twee banken en een paar stoelen beschikbaar; er was geen gelegenheid om iets te drinken of te eten en zelfs het toilet was eigenlijk niet bedoeld voor de bezoekers. Een vorm van publieksservice die daarentegen erg modern aandoet, waren de foto's van objecten (gemaakt in opdracht van de commissie in 1882) die bezoekers aan het einde van hun bezoek als aandenken konden kopen.[47] Om vier uur 's middags ging het museum dicht.

Op zondagen kon de bezoeker van twaalf tot vier uur in de middag gratis terecht. Families met kinderen konden op deze manier voordelig en zonder werk of school te hoeven missen naar het museum. De zondagen waren verreweg de drukst bezochte dagen van de week. Twee politieagenten – of bij gebrek daaraan

andere personen getooid met een rood-wit lint en een zilveren medaille met het gemeentewapen – liepen op deze drukke dagen door de museumzalen om orde te houden. Toen bleek dat één schilderij tijdens de zondagsopenstelling beschadigd was geraakt, stelde de commissie voor om op zondagen toch 5 cent toegang te vragen, maar de gemeenteraad nam dit advies niet over.[48] Op 3 oktober was het eveneens een probleem om het publiek in de hand te houden. Zes agenten hielden toezicht en er werden speciale hekken geplaatst voor bepaalde dienstruimtes, om te voorkomen dat het publiek die 'binnen zou dringen'. Over het algemeen leken de commissieleden eerder bezorgd dan verheugd te zijn geweest over de drukte in het museum. 'Daardoor kan men niet genieten van de kunst, er komt stof op schilderijen en de waakzaamheid voor bruiklenen wordt dan geringer.'[49] In 1881 besloot de gemeenteraad 100 gulden extra ter beschikking te stellen aan het museum om drie extra beveiligingsbeambten aan te nemen voor de zondagen en 3 oktober.[50]

Dat het druk was in het museum op zondagen en op 3 oktober, blijkt uit de jaarlijkse bezoekersaantallen die vanaf 1880 werden gepubliceerd in de jaarverslagen. Het totaal aantal bezoekers steeg in de periode tot 1900 van 3.000 tot ruim 29.000. Het aantal bezoekers op zondag steeg van ruim 7.000 in 1882 tot ruim 23.000 in 1900 (= respectievelijk 60% en 80% van het totale museumbezoek). Het aantal bezoekers op 3 oktober liep, waarschijnlijk afhankelijk van de organisatie van speciale activiteiten op deze dag, sterk uiteen van 780 in 1893 tot boven de 4.000 in 1895. Tussen alle Leidenaren siert de naam van een enkele buitenlander uit Sint Petersburg of Zuid-Afrika de bezoekersboeken van 1874 en de jaren daarna, maar het exacte aantal buitenlandse toeristen is in de totalen niet terug te vinden. Gezien de grote toestroom op zondagen en op 3 oktober is het aannemelijk dat het merendeel van het publiek afkomstig was uit Leiden en de dorpen in de directe omgeving. Bezoekers kwamen doorgaans met zijn tweeën (echtparen) of met meer (gezinnen en vriendenclubs). Groepsbezoek, zoals van de bejaarden van het Gereformeerd Minnehuis te Leiden (een gesticht), die onder begeleiding gratis een ochtend in het museum mochten doorbrengen, kwam niet vaak voor.[51] Over de ervaringen van bezoekers is helaas weinig bekend omdat het in de 19de eeuw ondenkbaar was om in een museum naar de mening van het publiek te informeren. Zeldzaam is daarom de brief van een trouwe bezoeker van het museum die gepubliceerd werd in de *Leidse Courant* in 1880. De bezoeker reageerde hierin op een verandering in de vaste opstelling en betreurde het feit dat de portretten van het koninklijk huis sindsdien niet meer bij elkaar hingen. De commissie was

echter zelf tevreden met de nieuwe opstelling en voelde zich niet geroepen er iets aan te veranderen.[52]

Aanloop naar de 20ste eeuw

De laatste decennia voor 1900 maakte het museum een geleidelijk veranderingsproces door. Om tentoonstellingen te kunnen organiseren, maar ook om de almaar groeiende collectie onder te kunnen brengen, was uitbreiding van het

Harteveltzaal uit 1890. Foto ca. 1900. Coll. Lakenhal.

gebouw noodzakelijk. 'Alle beschikbare ruimte in de zalen en de wandoppervlakte (van grond tot zolderlijst) is reeds in gebruik. Hetgeen men in geen enkel museum zal aantreffen en waardoor de kunststukken niet tot hun recht komen en niet behoorlijk kunnen worden gezien', zo luidde het oordeel van de commissie al in 1888. Daarnaast was er onvoldoende ruimte in het gebouw beschikbaar voor het houden van vergaderingen en het uitvoeren van studie-, schoonmaak- en kleine restauratiewerkzaamheden. Bovendien was er behoefte aan een betere woning voor de conciërge, want de inpandige huisvesting was verre van ideaal.[53]

In 1888 ontstonden (onverwacht) mogelijkheden voor uitbreiding. De gemeente kocht in dat jaar de aangrenzende percelen van De Lakenhal, waaronder het pand op de Oude Singel nummer 30. Geld voor de nieuwbouw stelde de gemeente (nog) niet beschikbaar. Een onbekende schonk echter in datzelfde jaar de som van 10.000 gulden aan het museum voor de bouw van een kunstzaal. De identiteit van de schenker bleef niet lang onbekend. Raadslid D. Hartevelt maakte in een gemeenteraadsvergadering bekend dat hij het bedrag geschonken had ter nagedachtenis aan zijn broer, H.C. Hartevelt, wethouder van de gemeente Leiden van 1859 tot 1887 en lid van de museumcommissie van 1882 tot 1885. Hij hoopte dat de zaal die met het geld gebouwd zou worden een bijdrage zou kunnen leveren om De Lakenhal tot een belangrijk kunstmuseum te maken, onder andere door kunstbezitters te stimuleren hun schilderijen in De Lakenhal onder te brengen.[54] In 1889 werd begonnen met de werkzaamheden en op 20 mei 1890 kon de kunstzaal, later Harteveltzaal genoemd, geopend worden. Ter ere van de opening werd een expositie van eigentijdse Nederlandse kunst georganiseerd door een speciaal daartoe ingesteld comité, waarin naast enkele toenmalige commissieleden onder anderen burgemeester L.M. de Laat de Kanter, stadsarchitect D.E.C. Knuttel en de kunstschilders Menso Kamerlingh Onnes en Floris Verster zitting namen. Advertenties in tijdschriften en dagbladen en aanplakbiljetten door de hele stad hadden de opening als een groot feest aangekondigd. Tijdens de expositie werd champagne geschonken, konden bezoekers de getoonde kunstwerken kopen en vond een loterij plaats. Met de bouw van de Harteveltzaal was Leiden erin geslaagd om haar slechte reputatie op het gebied van kunst te verbeteren. De opening van de zaal en de tentoonstelling lokten positieve reacties uit in de (nationale) pers. Een journalist van de *NRC* schreef over De Lakenhal 'dat na de verandering [...] hare beheerders niet meer zo bloot zullen staan aan minachting van "buitenaf" '.[55] Toch was de commissie enigszins teleurgesteld over de opening. Ondanks de geheven entreegelden van 25 cent per persoon en de

loten die voor één gulden werden verkocht, werd er ruim 700 gulden verlies gemaakt door het museum.

Het organiseren van kunsttentoonstellingen in het museum liep parallel aan de ontwikkeling van de kunstproductie in Leiden, die – met uitzondering van de activiteit van muziekgezelschappen, waaronder vele koren – lange tijd te verwaarlozen was geweest. Tot 1890 waren er weinig vernieuwende beeldend kunstenaars in Leiden actief. Jonge schilders zoals Floris Verster (1861-1927), Menso Kamerlingh Onnes (1860-1925) en Jan Toorop (1858-1928) zorgden aan het eind van de eeuw voor vernieuwingen die het tijdperk van de moderne kunst in Nederland inluidden, waarin Leiden juist een vooraanstaande positie innam. Voor

Tooroptentoonstelling 1894. Coll. Lakenhal.

het museum was het van grote betekenis dat C.H.W. (Cees) Verster (de jongere broer van Floris) in 1893 conservator werd. Hij had goede contacten met een grote groep kunstenaars in Den Haag en Amsterdam en was ervan overtuigd dat het mogelijk moest zijn om het grote publiek te laten genieten van moderne kunst. Onder zijn leiding kregen tentoonstellingen van eigentijdse kunst en kunstnijverheid een prominente plaats in het museum. Aangezien de Harteveltzaal na de openingstentoonstelling in 1890 was ingericht met de vaste collectie oude kunst van het museum, vonden de tijdelijke exposities plaats op losse schotten die midden in de ruimte waren geplaatst. Voor de eeuwwisseling werden onder andere tentoonstellingen georganiseerd met werken van Jan Toorop, tekeningen van Vincent van Gogh, etsen van de Nederlandse etsclub, affiches uit Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten en eigentijdse Nederlandse kunstnijverheid. Maar de ambtsperiode van Verster bracht niet alleen successen. Zijn moderne ideeën en eigenzinnige, impulsieve aanpak van werkzaamheden botsten met de meer traditionele opvattingen en werkwijze van de overige commissieleden. In krantenartikelen publiceerde Verster felle beschouwingen over de kunstwereld zonder deze met de commissie te overleggen. Regelmatig werd zijn gedrag op vergaderingen aan de orde gesteld. Volgens eigen zeggen had Verster geen kwade bedoelingen met zijn uitlatingen in de pers. Hij handelde uit 'oprechte liefde' voor de kunst en het museum. Hoewel Verster aanvankelijk werd gesteund door D. Hartevelt, De Sturler en Pleyte, werd zijn positie binnen de commissie in 1898 onhoudbaar. Er waren politierapporten binnengekomen over zijn herhaaldelijke drankmisbruik en er bleken 'onregelmatigheden gepleegd met betrekking tot de ontvangstgelden van de museumbezoekers'. Zonder dat de commissie ervan op de hoogte was, had Verster van dit (gemeente)geld hoge kosten gemaakt voor onder andere de organisatie van tentoonstellingen. Onder dwang van de commissie bood Verster zijn ontslag aan bij de gemeenteraad. In diverse kranten werden advertenties geplaatst voor schuldeisers die mogelijk nog openstaande rekeningen hadden. De commissie moest meer dan 500 gulden terugbetalen aan de gemeente, een bedrag dat door de leden zelf, samen met de vader van Verster (lid van de gemeenteraad), uit eigen zak werd betaald zodat het museum er niet onder te lijden zou hebben. Burgemeester en Wethouders, die waardering hadden voor het werk dat de conservator voor het museum had verzet en die waarschijnlijk geen zin hadden in een schandaal, verleenden Verster 'eervol' ontslag.[56]

De taken van de conservator werden in 1898 tijdelijk waargenomen door de secretaris van de commissie. De in datzelfde jaar opgerichte particuliere Vereeni-

ging De Laecken-Halle zorgde sindsdien voor de organisatie van tentoonstellingen in de Harteveltzaal. Het bestuur van deze vereniging was in handen van vooraanstaande burgers als dr. A.C. Hartevelt en de industrieel en privé-verzamelaar baron C.J. Leembruggen. Er volgden meer personeelswisselingen. In 1899 ging de conciërge Leget na 25 dienstjaren met pensioen. Broekhuysen, die al vanaf 1890 als 'amanuensis' de conservator terzijde had gestaan, volgde hem op. Een nieuwe amanuensis werd niet aangenomen.[57] Met evenveel enthousiasme als hun voorgangers werkten de nieuwe personeelsleden aan de organisatie van het museum.

In 1900 eindigt de periode die in dit artikel centraal staat. Een vluchtige blik over de drempel van de 20ste eeuw laat zien welke weg het museum vervolgens insloeg. Naast de geschiedenis had de (eigentijdse) kunst voorgoed een belangrijke plaats verworven in het museum, wat onder andere tot uiting kwam in de aanzienlijke uitbreiding van het gebouw met de Papevleugel in 1922.

Noten

1 Dit artikel is een bewerking van een deel van de doctoraalscriptie van de auteur voor de Opleiding Geschiedenis aan de Universiteit Leiden: *'Sieraden van de stad'. Het ontstaan van historische stadsmusea in Nederland (1838-1900) aan de hand van de geschiedenis van Stedelijk Museum De Lakenhal in Leiden (1866-1900)* (Leiden 2000). Voor dit onderzoek is, naast de vermelde literatuur, het beschikbare archiefmateriaal van het Stedelijk Museum De Lakenhal, gedeponeerd bij het Gemeentearchief Leiden, geraadpleegd. Het betreft handgeschreven notulen van commissievergaderingen, correspondentie die namens de commissie gevoerd is, gedrukte en conceptversies van jaarverslagen, catalogi van het museum en bezoekersboeken.

2 E. de Amicis, *Nederland en zijne bewoners.* Uit het Italiaans vertaald door D. Lodeesen (Leiden 1876) 172.

3 J.P. Duyverman, 'Het bestuur der Gemeente' in: P.C.N. Baesjou e.a., *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962) 97.

4 Th.J. Meijer, 'Alleen voor liefhebbers. De Leidse musea ten tijde van Robert Fruin' in: Dick E.H. de Boer (red.), *Leidse facetten. Tien studies over geschiedenis* (Leiden 1982) 117-120.

5 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Leiden 1992) 97-98 en 158. F.J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed* (Den Haag 1975) 60-61 en 146. V. de Stuers, 'Holland op zijn smalst' in: *De Gids* afl. 4 (1873) passim en Meijer 'Alleen voor liefhebbers', 119-120. Dat Leiden als vestigingsplaats begin 20ste eeuw positiever werd beoordeeld, blijkt onder andere uit het feit dat een regeringscommissie (die weliswaar grotendeels uit Leidenaren bestond) in 1903 in een geheim rapport voorstelde

een deel van het Rijksmuseum over te plaatsen naar Leiden: Roel Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid en cultuur in Nederland* (Nijmegen 2000) 143-144.

6 Betreffende Leidens Ontzet: Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden eeuwig feest* (Leiden 1986) 55-62 en *Leiden zoals het was. De geschiedenis van onze eeuw. Vertier en plezier* afl. 2 (Zwolle 1993) 46-47. Betreffende de maskerade: W. Otterspeer, *De wiekslag*, 455. Betreffende het oratorium: Jan Th.M. Bank, *Het roemrijk vaderland: cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Den Haag 1990) 27.

7 E. Pelinck, 'De ontwikkeling van het stadsbeeld' in: Baesjou e.a., *Leiden*, 303-305 en Kort verhaal van de geschiedenis van het verzamelprogramma van het museum De Lakenhal, Gemeentearchief Leiden (GAL), Archief De Lakenhal (Arch. Lak.), inv. nr. 563.

8 G.L. Driessen, *Openbare werken der stad Leiden* (Leiden 1933-1941) 3-4.

9 Gemeenteblad van Leiden no. 29 1866, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 43.

10 Notulen van de commissievergadering 20 maart 1897, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 2.

11 Betreffende Verster: notulen van de commissievergaderingen 13 oktober 1869, 24 oktober 1869, 21 december 1874, 15 februari 1879 en 9 december 1882, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1 en 2 en *Verslag van het Stedelijk Museum* (Leiden 1882). Betreffende Bakker Korff: notulen van de commissievergadering 8 juni 1878, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1.

12 Gemeenteblad van Leiden no. 29 1866, no. 2 1867 en no. 5 1874, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 43 en 47, *Verslag van het Stedelijk Museum* (Leiden 1887) en brief van Burgemeester en Wethouders aan de commissie 31 maart, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 13.

13 Notulen van de commissievergadering 13 november 1897, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 2.

14 Notulen van de commissievergaderingen 24 oktober 1874 en 4 maart 1875, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1.

15 Instructie voor de conservator, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 483.

16 Betreffende de plaquette: notulen van de commissievergaderingen 4 maart en 27 september 1875, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1. Betreffende de bezoeken van de Koningin: notulen van de commissievergaderingen 12 maart 1892, 24 maart en 26 oktober 1894, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 2. De eerste keer dat de Koningin in het museum op bezoek kwam, begin 1892, had de burgemeester het 'onnodig' gevonden om de commissieleden aan haar voor te stellen. In 1894 zou de Koningin wederom het museum bezoeken, nu naar aanleiding van een (gast)tentoonstelling, georganiseerd door het Museum voor Volkenkunde. Op het laatste moment werd echter besloten de tentoonstelling toch in Den Haag plaats te laten vinden.

17 Notulen van de commissievergadering 28 januari 1869, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1.

18 E. Pelinck, 'Het allereerste begin van de schilderijenverzameling', *Leids Jaarboekje* 37 (1945) 204-210 en A.J. van der Aa, *Nederland. Handboekje voor Reizigers* (Amsterdam 1849) 133.

19 Notulen van de commissievergaderingen 27 juni, 20 juli 1867 en 13 april 1872, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1.

20 Notulen van de commissievergadering 13 oktober 1869, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1 en conceptverslag van het Stedelijk Museum 1869, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 11.

21 Kort verhaal van de geschiedenis van het verzamelprogramma van het museum De

Lakenhal, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 563.

22 Briefkaart van 'S.v.U.' aan de commissie 8 september 1883, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 11.

23 C. Blotkamp, *Daubigny, Van Doesburg, Daniëls ... en 88 andere hoogtepunten uit de collectie moderne kunst van het Centraal Museum Utrecht* (Utrecht/Antwerpen 1987) 9.

24 Driessen, *Openbare werken*, 10-15 en *Verslag van het Stedelijk Museum* (Leiden 1885) 5.

25 Notulen van de commissievergadering 14 oktober 1899, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 2.

26 Notulen van de commissievergadering 24 oktober 1874, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1.

27 Conceptverslag van het Stedelijk Museum 1879, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 11.

28 Brief van de feestcommissie van de 3 oktoberoptocht 27 november 1874, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 11.

29 Notulen van de commissievergadering 11 mei 1895, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 2.

30 Notulen van de commissievergaderingen 27 juni 1867 tot en met 12 februari 1868, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1 en brief van burgemeester en wethouders aan de commissie 31 december 1867, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 11.

31 J.C. Overvoorde, *Uit de geschiedenis van het Raadhuis te Leiden* (Leiden 1916) 67-68.

32 Notulen van de commissievergaderingen 30 juni, 11 november 1868 en 13 januari 1869, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1 en *Lakenhal en museum: verleden, heden, toekomst.* Stedelijk Museum De Lakenhal. Vouwblad bij de gelijknamige tentoonstelling (Leiden 1984) 3.

33 Conceptjaarverslag 1868, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 11.

34 Notulen van de commissievergaderingen 13 januari 1869 tot en met 11 mei 1872, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1 en J.N. van Wessem, 'Het culturele leven' in: Baesjou, *Leiden*, 245.

35 Onder andere notulen van de commissievergaderingen 1 maart, 15 april, 19 september 1872, 6 november 1873, 9 oktober 1880, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1 en brief van het Stedelijk Museum te Alkmaar aan de commissie 30 september 1880, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 11.

36 Brief van het bestuur van het United States National Museum van de Smithsonian Institution te Washington aan de commissie te Leiden 23 juni 1886, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 13; notulen van de commissievergadering 21 juni 1888, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 2 en conceptverslag van het Stedelijk Museum 1879, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 11.

37 Conceptjaarverslag 1879, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 11.

38 Brief van de commissie betreffende een bruikleenaanvraag van het Rijksmuseum 21 maart 83, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 11.

39 Notulen van de commissievergadering 13 september 1872, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1.

40 Notulen van de commissievergadering 16 augustus 1870, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1.

41 Notulen van de commissievergaderingen 24 mei, 13 september en 19 september 1872, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1.

42 Verordeningen van diverse gemeenteraden betreffende stedelijke musea, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 482.

43 Notulen van de commissievergaderingen 25 september en 6 november 1873, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1.

44 Handelingen van de gemeenteraad van Leiden 1873 verslag nr. 51 punt x (citaat van de heer Goudsmit), GAL.

45 Notulen van de commissievergadering

12 september 1874, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1.

46 Notulen van de commissievergadering 6 april 1876, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1.

47 Notulen van de commissievergadering 3 juni 1882, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 2.

48 Notulen 12 september en 24 oktober 1874, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1.

49 Handelingen van de gemeenteraad van Leiden 1873, verslag nr. 51 punt x, citaat van de heer Wttewaal (geciteerd in Ruud ter Beeke, Sylvia Bal en Marlies van der Riet, 'Over Lakenhal en museum. De Lakenhal van 1639 tot 2000 en een visie op de nationale museumarchitectuur'. Werkstuk Reinwardt academie (Leiden 1984) 12) en notulen van de commissievergadering 27 september 1875, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1.

50 *Verslag van het Stedelijk Museum* (Leiden 1881) 4.

51 Brief van Burgemeester en Wethouders aan de commissie 23 september 1874, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 11.

52 Notulen van de commissievergadering 6 november 1880, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 1.

53 Handelingen van de gemeenteraad van Leiden 30 augustus 1888, citaat brief van de commissie aan de gemeenteraad (geciteerd in Ter Beeke e.a., 'Over Lakenhal en museum', 13).

54 Handelingen van de gemeenteraad van Leiden 11 oktober 1888 (geciteerd in Ter Beeke e.a., 'Over Lakenhal en museum', 14).

55 Ter Beeke e.a., 'Over Lakenhal en museum', 14).

56 Notulen van de commissievergaderingen 20 januari 1894, 12 oktober 1895, 22 februari 1896, 17 april 1897 tot en met 21 mei 1898, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 2.

57 Notulen van de commissievergadering 2 april 1899, GAL, Arch. Lak., inv. nr. 2.

Bijlage

Leden van de museumcommissie 1866-1900

Brandeler, dr. W.C. van den (burgemeester)	1872-1879†, voorzitter
Buttingha Wichers, mr. N.L.J. van (wethouder)	1887-1890, voorzitter
Coebergh, J.A.F.	1897 - na 1900
Cornet, J.L.	1866-1882†
Dercksen, J.M.E. (raadslid)	1883-1884†
Dissel, dr. ir. E.F. van (raadslid)	1885
Dozy, mr. Ch.M. (gemeentearchivaris)	1886-1900†, secretaris
Driessen, P.L.C. (raadslid)	1869-1900
Hartevelt, D.	1892-1896†
Hartevelt, H.C. (wethouder)	1882-1886†, voorzitter
Hubrecht, mr. C.W. (wethouder)	1866-1871, voorzitter
Kist, mr. E. (gemeentesecretaris)	1872-1898†, secretaris
Knappert, S.C.M. (wethouder)	1891, voorzitter
Kneppelhout van Sterkenburg, mr. K.J.F.C. (raadslid)	1866-1868
Korevaar, J.P. Azn. (wethouder)	1898 - na 1900, voorzitter
Kroon jr., dr. A.W. (raadslid)	1897 - na 1900
Krantz, B.F. (raadslid)	1874-1878†
Librecht Lezwijn, mr. P.C. (wethouder)	1880-1881, voorzitter
Pleyte, dr. W.	1878-1902, secretaris
Puttkammer, jhr. J.N. van (gemeentesecretaris)	1866-1871
Rammelman Elsevier, jhr. W.I.C. (gemeentearchivaris)	1866-1885†, secretaris
Rieu, P. du (wethouder)	1879-1883†
Rieu jr., P. du	1886-1892†, conservator
Rieu, W.N. du (raadslid)	1886-1896†
Schotel, dr. G.D.J.	1873-1877
Snellen van Vollenhoven, mr. S.C.	1866-1872
Sturler, A.L. de (wethouder)	1892-1897, voorzitter
Verster, C.W.H.	1893-1897, conservator
Vries van Heyst, mr. M.C. de (gemeentesecretaris)	1898 - na 1900
Wolters, W.P.	1883-1891†
Wttewaall, B.W.	1866

Bouwheer en pispaal

Burgemeester Louis Marie de Laat de Kanter

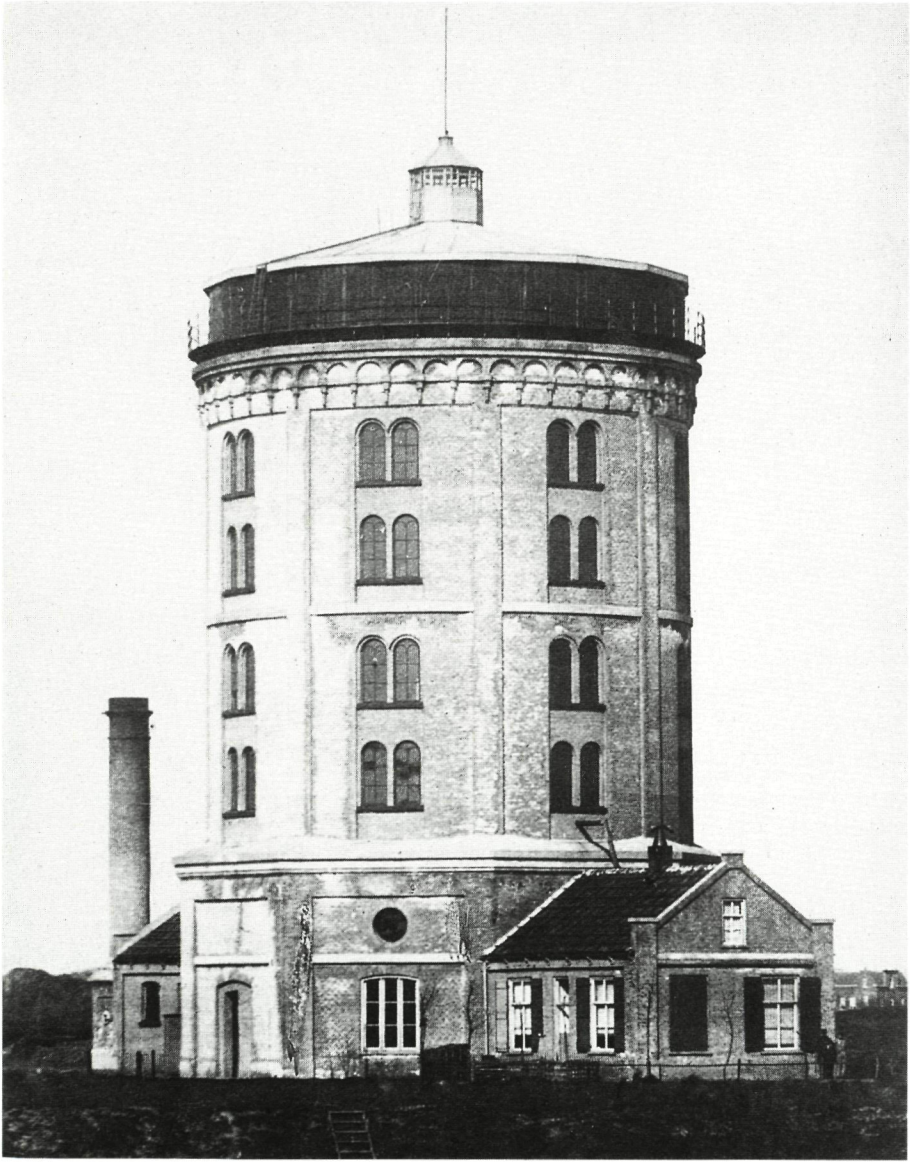
Herman Amptmeijer

'Winkeliers, onthoudt den man van Eigen Hulp[1] uwen stem!' Onder deze leus voerde het rooms-katholieke blad *De Zuidhollander* in 1892 campagne tegen de herverkiezing van de Leidse burgemeester Louis Marie de Laat de Kanter als lid van Provinciale Staten. Het is een goede illustratie van wat notaris Coebergh in het *Leidsch Jaarboekje* schreef. In het In Memoriam voor burgemeester Was ruimt hij twee pagina's in voor een lofzang op diens voorganger, De Kanter,[2] met de bekende passage: *helaas, hij heeft moeten ondervinden dat het 'Hosanna' bij ene intrede dikwijls overgaat in een 'Kruisig Hem'*, en: *De laatste twee jaren ondervond hij niets dan tegenwerking, ook van sommigen dergenen die geacht konden worden tot zijne partij te behoren.*[3]

Dat de confessionele groepen afwijzend tegenover De Kanter stonden, hoeft niet te verbazen, want dat stonden ze al bij zijn entree in de Leidse politiek. Veel opvallender is dat binnen de liberale stroming, die, zoals Coebergh schrijft, in het begin als één man enthousiast achter De Kanter had gestaan, een toenemend aantal tegenstanders, ja, zelfs vijanden, te vinden was. Hoe is dat te rijmen met de onmiskenbare verdiensten die De Kanter voor de stad gehad heeft, zoals de totstandkoming van de drinkwaterleiding, de ambachtsschool, de tram, schoolgebouwen, gedempte grachten en het Van der Werfpark? Een antwoord vindt u in deze schets van de turbulente relatie tussen De Kanter en de Leidse gemeentepolitiek.

De familie De Kanter was een wijdvertakt geslacht in Zuidwest-Nederland en de Betuwe, behorend tot de hogere burgerij, Hervormd, met functies bij de zeemacht, het openbaar bestuur, de koloniën en de financiële wereld. De vader van Louis Marie, Willem Albert, die *De Laat*[4] aan zijn achternaam toevoegde,

Herman Amptmeijer is oud-gemeenteraadslid en gemeenteambtenaar in Leiden.

Watertoren van de LDM in de Katwijkse duinen, bij De Kanters begrafenis 'een erezuil voor De Kanter' genoemd. Foto Goedeljee 1885. Coll. Gemeentearchief.

behoorde tot de Zaltbommelse tak; hij verhuisde naar Goes waar hij hypotheekbewaarder en dijkgraaf werd. Daar werd op 22 januari 1829 Louis Marie geboren als zesde in een gezin van acht kinderen.[5] In 1844 begon hij aan de opleiding als adelborst in Medemblik. Een jaar nadat hij adelborst 1ste klas was geworden ging het fregat 'Prins van Oranje', waarop hij geplaatst was, naar Indië om mee te doen aan de Derde Bali-expeditie (1849); hij zou er later de Militaire Willemsorde voor krijgen. In 1850 kreeg hij voor zijn gedrag bij de krijgsverrichtingen voor de kust van Borneo een Eervolle Vermelding. In 1851 werd hij Tweede en in 1860 Eerste Luitenant. Ondertussen, op 20 oktober 1859, was hij getrouwd

Hogewoerd 139 (vierde huis van links). Foto eind 19de eeuw. Coll. Gemeentearchief.

met Philippina Anna Petronella de Kanter,[6] een volle nicht uit Zaltbommel. In 1862 vroeg hij ontslag uit actieve dienst en ging over naar het departement van marine in Oost-Indië. Zijn vrouw en zoon verhuisden toen van Zaltbommel naar Batavia, waar nog vijf zoons geboren werden.

De Kanter werd eerst adjunct-inspecteur, later inspecteur en chef over de bebakening, kustverlichting en loodswezen in Oost-Indië. Door de komst van de stoomvaart was een sterke modernisering in deze sector gaande. Er werden onder andere vuurtorens geplaatst, waaronder door de Leidse Grofsmederij vervaardigde. Hij bekleedde een aantal nevenfuncties, zoals commissaris bij de Javasche Bank,[7] lid-secretaris van de commissie tot onderzoek naar een plaats voor een zeehaven voor Batavia en lid van de commissie van onderzoek naar Atjeh. Eind 1874 nam hij ontslag en verhuisde het gezin van Batavia naar Leiden waar de woning Hogewoerd 139 betrokken werd.[8] Een belangrijke reden om Leiden als nieuwe vestigingsplaats te kiezen zullen ongetwijfeld de goede onderwijsmogelijkheden voor de kinderen geweest zijn.[9] Vijf van de zes zoons zouden het Leidse gymnasium bezoeken en drie vervolgens de Leidse universiteit.

Wethouder Fabricage: ik hou van afdoening

De Kanter werd bijna meteen politiek actief in Leiden. Op de ledenvergadering van de Vrijzinnige Kiesvereniging in mei 1875 werd zijn naam genoemd als kandidaat voor de liberalen in het dubbeldistrict Leiden/Katwijk voor de Tweede Kamer. De Kanter was hiertoe niet bereid, wat niet hoeft te verbazen, omdat de liberalen geen schijn van kans hadden gezien het confessionele overwicht op het omringende platteland. Maar toen er begin 1876 een vacature in de gemeenteraad ontstond door het overlijden van de wethouder Fabricage, H.P.C. Stoffels, was het duidelijk dat De Kanter de liberale kandidaat was en tevens de beoogde nieuwe wethouder. De verkiezing ging niet van een leien dakje, ondanks de uitgebreide verkiezingscampagne waarbij uitgebreid de loftrompet gestoken werd, want De Kanter werd niet alleen bestreden omdat hij liberaal was maar ook omdat hij te kort in de stad zou wonen.[10] Pas bij de herstemming won hij met 420 van de 800 stemmen van de confessionele kandidaat.

Ook de wethouderszetel was kantje boord; er waren drie stemmingen nodig voor hij met twaalf tegen elf stemmen en één blanco het op 24 februari van Paul du Rieu[11] gewonnen had. Bij het aannemen van de functie verklaarde hij te beseffen dat uit de stemming bleek *dat het vertrouwen in hem verre van algemeen is, wat trouwens niet anders te verwachten was.* Opmerkelijk genoeg volgt dan *geen*

passage dat hij zal proberen ieders vertrouwen alsnog te verwerven, maar alleen de toezegging *dat als de functie hem te zwaar valt hij deze zal neerleggen.* (Bij zijn herverkiezing als wethouder in 1879, die heel wat soepeler verliep, verklaarde hij overigens blij te zijn dat het vertrouwen in hem toegenomen was.) Als portefeuille kreeg hij fabricage en brandwezen. De andere collegeleden waren burgemeester W.C. van den Brandeler en de liberale wethouders P.I. de Fremery en P.C. Librecht Lezwijn.

De Kanter ontpopte zich snel tot de sterke man van het college; in de raad mengde hij zich in veel discussies en verdedigde hij menig voorstel dat niets met fabricage te maken had. Een paar voorbeelden. In 1877 verdedigde hij het voorstel tot het oprichten van een Gemeente-instelling voor de Opleiding van Oost-Indische Ambtenaren.[12] Later dat jaar verdedigde hij met succes een salarisverhoging van *f* 150 per jaar voor de oudste klerk ter secretarie, Abr. Montagne.[13] In deze periode sprak het nog helemaal niet vanzelf dat de voorstellen van De Kanter werden aangenomen: bij de begrotingsbehandeling verdedigde hij een minderheidscollegestandpunt om het Kort Rapenburg te overwelven voor een betere verkeersafwikkeling. Het werd verworpen met elf tegen zes; het gebeurde in 1910 alsnog ten behoeve van de elektrische tram.

In een aantal gevallen liepen de interventies van De Kanter uit op heftige ruzies in de raad. Met name de AR raadsleden S. le Poole en J. Scheltema hadden het daarbij zwaar te verduren van De Kanter en zijn medestanders. Er werden dingen gezegd als: *de ellendige uitvluchten van Scheltema zijn mij geen antwoord waard* (de liberaal Van Iterson). Een opmerking van Scheltema als: *De Kanter discussieert niet loyaal, niet zeer ridderlijk* doet dan wat bleekjes aan.

Een paar dingen vallen op in de raadsdiscussies. Het eerste is een grote gevoeligheid van De Kanter voor het verwijt dat hij in de discussies oneerlijk zou zijn. In 1877 spreekt hij P. van der Lith, toch een politieke medestander, scherp toe omdat deze iets heeft gezegd wat zo geïnterpreteerd zou kunnen worden. In alle discussies waarin die beschuldiging wordt geuit bewijst De Kanter met schriftelijke stukken of met getuigen dat de beschuldiging onjuist is. De opmerking van Le Poole *dat ik bij meer dan een gelegenheid heb ondervonden dat men aan de oprechtheid der mededelingen der vorige spreker* [= De Kanter] *geen onbepaald geloof mag hechten* werd door hem bestreden in een debat van twee raadsvergaderingen lang. Het is echter niet te ontkennen dat het dikwijls nodig was om goed te luisteren naar wat De Kanter *precies* zei; hij zette iemand makkelijk op het foute been.

Een tweede punt is de relatie van De Kanter met zijn ondergeschikten. We

zagen hierboven al bij de salarisverhoging voor Montagne dat De Kanter zich sterk maakte voor zijn ambtenaren. Hij was een groot voorstander van delegatie aan de ambtenaren en hij verdedigde ze ook naar buiten, mogelijk tegen beter weten in en ook als dat hemzelf in moeilijkheden zou brengen, zoals in 1892 bij de discussies over de uit de hand gelopen bouwkosten voor de nieuwe Stadsgehoorzaal.[14]

Het derde punt is de drang van De Kanter naar snelle besluitvorming, een breuk met de trage en stroperige bestuurscultuur van die tijd: *Ik ben een man die van afdoening van zaken houdt.*

Twee concessies: duinwater en paardentram

Er lag genoeg werk te wachten en prioriteit hierbij had de regeling van de drinkwatervoorziening. Het was al geruime tijd duidelijk dat er verband was tussen de drinkwaterkwaliteit en de volksgezondheid. Pomp-, put- en grachtwater was vervuild en besmet en regelmatig terugkerende epidemieën (met name cholera) hielpen daaraan herinneren. Het probleem zat niet in de overtuiging dat een drinkwatervoorziening voor Leiden nodig was, maar in de hoge kosten van aanleg: bedragen van bijna anderhalf miljoen gulden werden genoemd (de aanleg van de

Paardentram hoek Kort Rapenburg en Noordeinde. Foto 1910. Coll. Gemeentearchief.

Haagse waterleiding kostte *f* 1.800.000). Het gemeentebestuur probeerde het daarom jaren achtereen met lapmiddelen, zoals filters op de stadspompen en de aanvoer van water uit de Amsterdamse Waterleidingduinen per waterschuit.

Traditioneel krijgt De Kanter de eer de duinwaterleiding gerealiseerd te hebben, maar onder zijn voorganger was in 1875 al een aantal belangrijke stappen gedaan. De Commissie van Fabricage had contact gezocht met Den Helder, waar sinds 1856 een eenvoudige en daardoor goedkope duinwaterleiding bestond[15] en stadsarchitect Schaap had een vergelijkbare schets gemaakt voor Leiden waarbij hij uitkwam op een investering van slechts *f* 400.000.[16] Op basis van deze kostenraming werd besloten tot openbare aanbesteding over te gaan. Toen De Kanter aantrad als wethouder lagen er vier offertes: van drukker-uitgever Sijthoff, van metaalfabrikant Schretlen, van een Duits bedrijf en van de directeuren van de duinwaterleidingen in Amsterdam en Den Helder. De keuze van De Kanter was om een concessie te geven aan deze laatste combinatie, maar voordat op 15 juli 1876 de raad hiermee instemde moesten nog wel wat hobbels genomen worden.

Allereerst was de raad verdeeld over de vraag of het een particulier bedrijf of een gemeentebedrijf zou moeten zijn. Verder waren er raadsleden die niet geloofden in het welslagen van het bedrijf[17] en die bang waren voor permanente overheidssteun (de particuliere bedrijven wilden een dividendgarantie). En tenslotte was er de vraag of het beperkte Helderse model uit een oogpunt van volksgezondheid effectief was (in 1900 was nog geen 16% van de woningen in Den Helder aangesloten!).

De Kanter begon zijn inwerkperiode met informatie op te vragen bij alle plaatsen in Nederland waar al een drinkwaterbedrijf was; vervolgens schreef hij als voorzitter van de Commissie van Fabricage een uitgebreid rapport waarin op systematische wijze de vier aanvragers met elkaar vergeleken werden. In een informele bijeenkomst samen met de burgemeester werden de onwillige raadsleden onder druk gezet zodat er bij de raadsbehandeling slechts twee tegenstemmers waren: B.F. Krantz, die een gemeentebedrijf wilde, en H.C. Juta, die zijn tegenstem niet toelichtte. Ook na het raadsbesluit zorgde De Kanter er voor dat de totstandkoming van de waterleiding snel en soepel verliep.[18]

Blijkens latere uitspraken was De Kanter zelf geen tegenstander van een gemeentebedrijf en was hij voorstander van aansluiting van alle woningen. Maar hij hanteerde het principe van binnenhalen wat haalbaar is en de resterende problemen kwamen dan in een later stadium wel aan bod. Dat zou hem als burgemeester nog opbreken.

Begin 1878 trad de waterleiding in werking met het feestelijk spuiten van de fontein op de Vismarkt, terwijl het carillon beierde en het muziekkorps vanaf een dekschuit speelde. Een paar jaar later al kon De Kanter de verheugde raad mededelen dat de dividendgarantie verminderd kon worden en na 1885 begon de LDM zelfs al met winstafdracht aan de gemeente.

Volgens de concessievoorwaarden had de raad het recht om de president-commissaris van de LDM aan te wijzen. Op 19 april 1877 werd De Kanter benoemd, niet met de unanimiteit die hierbij toch wel voor de hand had gelegen, maar met twaalf tegen tien. Bovendien had de raad op voorstel van C. Cock besloten dat de gemeentelijk commissaris geen gebruik mocht maken van de statutaire bepaling waarbij directie en commissarissen in de overwinst deelden. Dat zal wel even slikken geweest zijn voor De Kanter, want privé was hij op de penning.[19]

De Kanter geloofde heilig in het belang van de duinwaterleiding en bevorderde met kracht de aansluiting van arbeiderswoningen, maar het loon van arbeiders was niet hoog genoeg om zelf een contract met de LDM, inclusief aanlegkosten, aan te gaan, al hanteerde de LDM een arbeiderswoningentarief. Meestal was dat een bedrag van *f* 4,50; voor hofjeswoningen zelfs nog lager (*f* 2,00). Dit verlaagd tarief werd toegekend onder de voorwaarde dat er slechts één kraan in de woning was, waaronder geen afvoerputje mocht zitten. In de praktijk kon een arbeiderswoning dus alleen van duinwater worden voorzien als de huiseigenaar het contract met de LDM sloot. De meeste eigenaren voelden daar niets voor en de gemeente beschikte niet over instrumenten om aansluiting af te dwingen. Het voortouw werd dan ook genomen door de besturen van de hofjes en door ideële huiseigenaren als de diaconie en de Leidsche Bouw Vereniging. Bij de bouw van de twaalf duplexwoningen aan de Rijnsburgersingel van deze vereniging werd meteen de aansluiting op de waterleiding geregeld en ook de oudere woningen werden aangesloten. Het was een belangrijk voorbeeld.

Op 19 september 1878 behandelde de raad het verzoek van aannemer P. van der Broek om verkoop van gemeentegrond aan de Spek- of Varkenssteeg (achter Langegracht 72) voor de bouw van negen arbeiderswoningen. Al eerder, in 1867, had de raad dit geweigerd met het motief dat op die plek licht- en luchttoetreding voor woningen onvoldoende was. Nu vond de Commissie van Fabricage dat, gezien het grote tekort aan arbeiderswoningen, de grond verkocht moest worden en wel voor *f* 5,00 per centiare. De Commissie van Financiën adviseerde daarentegen de grond voor slechts *f* 1,00 per centiare te verkopen, een opmerkelijk

standpunt voor deze commissie. De Kanter verklaarde in de raad daar alleen mee in te stemmen als er dan ook duinwater in de woningen werd aangelegd, net zoals bij de Leidsche Bouw Vereniging: *dat is in het belang der toekomstige bewoners, dat is in het belang der arbeidende klasse in het algemeen.* In juni 1879 sloot Van der Broek inderdaad een contract met de LDM. Ook bij een aantal andere nieuwbouwplannen lukte het de gemeente om de aansluiting te regelen.

In 1882 ging De Kanter (inmiddels burgemeester) nog een stap verder. Hij wilde dat de arbeiderswoningen in de wijken 7 en 8 (gebied rond Middelstegracht/ Oranjegracht) van duinwater voorzien werden. Hij liep tegen het probleem aan dat in die straten geen leidingen lagen en dat de LDM daar ook niet toe verplicht kon worden. Hier wreekte zich de beperkte opzet van het bedrijf waarvoor in 1876 gekozen was. Maar er stond wel een bepaling in de concessie dat de LDM leidingen moest aanleggen als er een garantie was dat per jaar voor ten minste 10% van de aanlegkosten aan water zou worden afgenomen, dan wel bijbetaald. Dus, als er genoeg contracten gesloten zouden worden, was de zaak rond. Het lukte niet. Hoewel De Kanter de huiseigenaren bij zich had geroepen om ze onder druk te zetten, bleven ze onwillig. Hij vroeg en kreeg een raadsbesluit waarbij de gemeente garant stond voor de 10% van de aanlegkosten. Tot ieders grote teleurstelling werden er, nadat de leidingen waren aangelegd, nagenoeg geen contracten afgesloten. Bij de begrotingsbehandeling werd geconstateerd dat de gemeente voor *f* 2.200 garant stond en dat er voor slechts *f* 321,50 contracten gesloten waren.[20] Op die manier was de raad niet van plan andere arbeiderswijken van drinkwater te voorzien. Het gevolg was dat pas omstreeks 1892 de hele stad van leidingen was voorzien (maar nog niet alle huizen aangesloten).

Het jaar 1877 was voor Fabricage niet alleen druk door de aanleg van de waterleiding maar ook door die van de paardentram. Al in 1864 was in Den Haag een paardentram van start gegaan, maar in Leiden was er weerstand tegen een dergelijke nieuwigheid. Bij de middenstand bestond er angst dat deze vorm van openbaar vervoer geen klanten zou aanvoeren maar wel zou verhinderen dat de koetsen van koopkrachtig publiek voor de deur van de winkel konden parkeren. Het argument komt bekend voor. Bij de eerste behandeling van een concessie-aanvraag in 1876 eindigde het raadsdebat dan ook met het tegenstemmen van vier raadsleden die niet overtuigd waren dat *deze vooruitgang een verbetering was.*[21] De concessiehouder slaagde er niet in zijn plannen rond te krijgen. Het jaar daarop kwam De Kanter met een nieuwe kandidaat, Crans uit Den Haag. Nu lag het liberale smaldeel in de raad, aangevoerd door Goudsmit, dwars: er moest

openbare aanbesteding plaatsvinden. De Kanter verzette zich tevergeefs met het argument dat Crans een goede kandidaat was. Het leert iets over de wethouder: in dit soort zaken eerder pragmatisch dan principieel-liberaal. De aanbesteding mislukte en het werd alsnog Crans. De onderneming zou overigens aanzienlijk minder succesvol zijn dan de Duinwatermaatschappij.

Op 24 november 1879 werd de paardentram feestelijk ingewijd. De krant deed er uitgebreid verslag van: *na een feestelijke rit verklaarde de burgemeester de tramweg voor geopend. Hierna begaven zich vele genodigden, waaronder men met genoegen de wethouder Fabricage de Heer de Laat de Kanter opmerkte, naar de sociëteit Musis Sacrum, waar de heer Crans de erewijn aanbood met een toespraak die door de heer De Kanter beantwoord werd.* Hierna volgt een verhaal dat er veel getoast wordt. Het verslag eindigt: *Tot slot werd door een der aanwezigen een dronk uitgebracht op de Heer de Laat de Kanter, speciaal als hoofd der commissie voor Fabricage met de wens dat hij nog lang, vooral als zodanig, tot welzijn van Leidens ingezetenen werkzaam mocht zijn.* Deze laatste passage wordt begrijpelijker als we weten dat in 1879 door de liberalen (tevergeefs) was geprobeerd De Kanter in de Tweede Kamer te brengen.

Verkiezingen

We hebben gezien dat De Kanter in 1876 bij een tussentijdse verkiezing met een krappe meerderheid als raadslid gekozen werd. In 1879 was het moment dat zijn zetel in het reguliere periodieke aftreden viel (elke twee jaar eenderde van de raad). De politieke opwinding was nu veel groter; in de eerste ronde kreeg De Kanter 458 van de 925 geldige stemmen waarmee hij op de vijfde plaats eindigde, maar beneden de 50%-grens bleef. (Het ging om acht zetels, voor vier zetels was herstemming nodig.) Uiterst opmerkelijk is dat in tweede ronde de Directie van de Brandweer en het College van Opperbrandmeesters ten gunste van De Kanter adverteerden. Deze ongebruikelijke stap werd waarschijnlijk ingegeven door de omstandigheid dat De Kanter met een moderniseringsprogramma voor de brandweer bezig was waarbij brandkranen, aangesloten op de duinwaterleiding, een belangrijke rol speelden. In die tweede ronde haalde De Kanter 633 van de 1.167 geldige stemmen en was daarmee herkozen. Bij het daarop volgende periodieke aftreden, zes jaar later, behaalde hij, ondanks de bestrijding door de AR, in de eerste ronde 1.044 van de 1.250 geldige stemmen. Hij moest daarbij alleen Cock laten voorgaan, die 1.190 stemmen kreeg.[22]

In juni 1879 dachten de Leidse liberalen dat er misschien alsnog een kans was

om een liberaal Kamerlid in het district Leiden verkozen te krijgen. Er was voor het eerst in jaren weer een liberaal kabinet, steunend op een Kamermeerderheid die bij de laatste verkiezingen flink vergroot was. Bovendien had het AR Kamerlid Otto baron van Wassenaer van Catwijck, die periodiek aftredend was, zich in Leiden impopulair gemaakt door als grootgrondbezitter in Katwijk moeilijk te doen bij de aanleg van de Duinwaterleiding.[23] De Kanter was nu wel bereid de liberale kandidaat te zijn.

In de eerste ronde was de uitslag: liberaal 800; AR 720; RK 614. Er moest herstemming plaatsvinden tussen de liberale en de AR kandidaat. Er woedde een ware veldslag om de gunst van de RK kiezers. De liberalen plaatsten advertenties waarin de RK kiezers herinnerd werden aan het antipapisme van de AR, de antiliberalen stelden daarentegen dat de RK kerk het liberalisme in de meest krachtige bewoordingen afwees. De liberale strategie leek te lukken: de Leidse RK kiesvereniging nam het besluit in de tweede ronde afzijdig te blijven (en werd deswege streng gekapitteld door de RK krant *De Tijd*). Toen het erop aan kwam bleven de RK kiezers niet thuis en liepen ze ook niet over naar de liberalen maar stemden bijna compleet op de AR kandidaat: liberaal 848 en AR 1.340 stemmen, voor de AR nog beter dan het verkiezingsresultaat van 1877! Een briefschrijver schreef honend bij de liberale nederlaag: *De staatsman Buys zal weder geduld moeten oefenen vooraleer hij een scheepsroeper machtig wordt die zijn vertogen door de Kamer doet galmen.* De Kanter werd dus gezien als een volgeling van prof. J.Th. Buys, de conservatief-liberale voorman. Zoals we zullen zien kwam het een aantal jaren later tot een breuk tussen Buys en De Kanter.

Later dat jaar was er in het Leidse district nog een keer Kamerverkiezing wegens het overlijden van het andere Kamerlid.[24] De Kanter werd opnieuw kandidaat gesteld maar de liberale veerkracht was eruit; ze kregen slechts 625 stemmen. De liberale malaise kwam niet alleen door het tegenvallende resultaat uit de voorgaande junimaand, maar ook door de val van het liberale kabinet-Kappeyne op politieke en persoonlijke tegenstellingen. Dit ging zover dat ondanks de liberale Kamermeerderheid het niet mogelijk was weer een liberaal kabinet samen te stellen. De Leidse liberalen stelden voortaan hun hoop op splitsing van het district in twee enkelvoudige districten voor de verkiezing van hun kandidaat.

Wel succes had de verkiezing in mei 1880 voor Provinciale Staten. Het ging om twee plaatsen, een ten gevolge van het periodiek aftreden van H.C. Hartevelt, die herkiesbaar was, en een vacature. De liberalen kandideerden Hartevelt en De Kanter. Van de laatste werd in advertenties gezegd: *een man van onafhankelijk*

karakter en erkende vrijzinnige richting, door zijne kennis van de huishouding onzer gemeente en door zijn bij ervaring gebleken ijver voor hare belangen bij uitnemendheid bevoegd en als aangewezen om haar in de Provinciale Staten te vertegenwoordigen. Het citaat zegt niet alleen iets over hoe men over De Kanter dacht, maar ook dat Statenleden, net als vroeger, als lokale belangenbehartigers werden gezien. Door de 1.178 kiesgerechtigden werden 704 geldige stemmen uitgebracht. Om gekozen te worden was ten minste de helft van de geldige stemmen nodig. De uitslag was: H.C. Hartevelt gekozen met 435 (hij zou vlak hierna ook wethouder in Leiden worden), L.M. de Laat de Kanter 398, dus ook gekozen. Niet gekozen waren de confessionele kandidaten: J. Scheltema 306 (in Leiden AR raadslid, dekenfabrikant en commandant van de plaatselijke schutterij), B.M. Bahlmann 251 (een RK Rotterdammer maar familie van een vooraanstaand Leids middenstander).[25]

Zes dagen voordat deze verkiezing plaatsvond was Leidens burgemeester dr. Willem Cornelis van den Brandeler overleden. Bij diens installatie was door de oudste wethouder, Stoffels, gezegd dat de benoeming omstreden was.[26] Insiders zullen toen ongetwijfeld geweten hebben van het wie en waarom maar voor ons is dat gissen. In 1880 was de pers een stuk openhartiger.

De Kanter als burgemeester

Op 14 juni kwam het bericht dat De Kanter tot burgemeester was benoemd.[27] Bij zijn installatie zei hij, en het is bijna een herhaling van 1876, *dat hij wist dat zijn benoeming niet door allen met dezelfde ingenomenheid was ontvangen, maar dat hij toch de zware taak had aanvaard.* Nu stak hij wel de hand uit naar zijn politieke tegenstanders; ook legde hij het bestuurslidmaatschap van de liberale kiesvereniging neer. Het RK *Leidsch Weekblad* schreef: *we willen niet schijnheilig zijn, De Kanter was een van onze grootste tegenstanders in de schoolkwestie. Hij had gelijk met zijn opmerking. Maar als hij in plaats van partijman de onpartijdige burgemeester wil zijn, zoals hij verklaarde, wordt hem ook van katholieke zijde welkom toegeroepen en steun en medewerking toegezegd.*

Dat kon slechter en niets leek de inhuldigingsfeesten in de weg te staan. Of wel? De *Leidsche Courant* is merkwaardig kort over die feesten. Er staat niet veel meer dan: *Gisteravond is door een aantal ingezetenen een serenade gebracht. De muziek der dienstdoende schutterij schonk haar medewerking aan deze ovatie.* Dat is vreemd, want de verslaggever van het *Alg. Nederl. Studenten-Weekblad 'Minerva'* schreef: *dat de talrijke menigte in de met menigvuldige vlaggen versierde stad*

's avonds teleurgesteld huiswaarts keerde. Men had kennelijk op een serenade gerekend die echter uitbleef. Een dag of wat later citeerde het *Leidsch Dagblad* de *NRC* (een merkwaardige omweg!): *de officieren der dienstdoende schutterij hadden de nieuwe burgemeester een serenade bij fakkellicht willen brengen. Dit is niet doorgegaan omdat de majoor-commandant wegens een persoonlijke grief tegen het nieuw benoemde hoofd der gemeente er geen deel aan wilde nemen.* Deze commandant van de schutterij is inmiddels voor ons een bekende: Jan Scheltema, die de afgelopen jaren in de raad een aantal keren heftig gebotst had met De Kanter en een paar weken eerder de verliezende tegenstander was geweest bij de Statenverkiezingen. De slechte relatie tussen commandant en gemeentebestuur leidde in november zelfs tot een vraag in de Tweede Kamer![28]

Een van de eerste dingen die De Kanter regelde was een wijziging van het reglement van orde voor B&W waardoor het mogelijk werd dat hij de portefeuille van fabricage en het voorzitterschap van de bijbehorende raadscommissie hield.

Felle tegenstanders van De Laat de Kanter: links J.Th. Buys (foto M. Verveer 1861; coll. Academisch Historisch Museum Leiden) en rechts H.C. Juta (foto 1909).

Het gemeentebestuur was in de 19de eeuw in de praktijk veel dualistischer (om deze moderne term te gebruiken) dan in de daarop volgende periode; met dien verstande dat de raad op geen enkele manier was toegerust om krachtig tegenspel te kunnen bieden. Daardoor lag er veel macht bij het dagelijks bestuur (= B&W) en de twee vaste raadscommissies voor financiën en fabricage, die elk uit drie raadsleden bestonden.[29] Met de dominerende invloed van De Kanter in het college, als voorzitter van de Commissie van Fabricage en als voorzitter van de raad bleef alleen de Commissie van Financiën over om tegenspel te bieden (opvallend genoeg had de wethouder Financiën geen zitting in deze commissie). Tijdens het burgemeesterschap van De Kanter zou er dan ook strijd gevoerd worden wie het in deze commissie voor het zeggen had, en waar de commissie wat over te zeggen had. Al in 1881 probeerde De Kanter de rol van de commissie, toen overigens nog met zijn geestverwanten gevuld, terug te dringen: hij verklaarde in een debat over de Gasfabriek *nooit met zoveel tegenzin het woord gevoerd te hebben als thans. Hij zag in de gedane voorstellen* [door de commissie] *een votum van wantrouwen tegen de directeur en de commissarissen. De Commissie van Financiën had, meende hij, haar bevoegdheden overschreden* (de meerderheid van de raad steunde in dit debat de commissie).

In 1885 was er een debat over de winstafdrachten van de Gasfabriek en de gevolgen daarvan voor de hoogte van de gemeentelijke belastingen waarbij De Kanter en Buys tegenover elkaar stonden. De Commissie van Financiën en B&W hadden bij dit debat een gemeenschappelijk standpunt ingenomen en dat werd door de raadsmeerderheid gevolgd. Buys diende daarop een voorstel in om gemeenschappelijke adviezen te verbieden. Het college adviseerde negatief over dit voorstel in een stuk van dik hout zaagt men planken: ze waren gegriefd door het voorstel-Buys. Op zijn beurt was Buys weer gegriefd dat een college met oude politieke vrienden zo'n schandalig stuk had geschreven. De Commissie van Financiën was ook beledigd door Buys en nam ontslag. Het voorstel van Buys werd aangenomen (14-13) en met grote moeite werd een nieuwe commissie gekozen met raadsleden die een ander, zuiniger, beleid wilden: Buys, Cock en Juta. Het is niet duidelijk welke strategie de 'burgemeesterspartij' volgde met het uitleveren van zo'n belangrijke commissie aan de tegenstanders. De Kanter reageerde wel effectief: als er geen gemeenschappelijk advies mocht worden uitgebracht dan was overleg tussen de commissie en het College van B&W overbodig. Het maakte de commissie vleugellam door gebrek aan informatie. Een poging in 1888 om de positie van de commissie te versterken mislukte omdat De Kanter met succes het raadsbesluit

voordroeg voor vernietiging door de Kroon. In 1890 nam de commissie zelfs in moedeloosheid collectief ontslag. Pas in september 1891 zou, in gewijzigde politieke verhoudingen, de commissie weer haar invloedrijke positie terug krijgen.

Ondertussen bracht De Kanter in zijn dubbelrol als burgemeester/hoofd fabricage een groot aantal projecten tot uitvoering. Je zou kunnen zeggen dat de modernisering van het stadsbeeld in deze periode goed op gang kwam. Een bloemlezing van de projecten waarbij De Kanter een belangrijke rol heeft gespeeld:

Na driekwart eeuw plannen maken voor het terrein van de buskruitramp (*de grote Ruïne*) werd in 1883 het gebied bebouwd met het gymnasium aan de Douzastraat en de Meisjes-HBS aan de Garenmarkt en daar tussen het Van der Werfpark. De Kanter beijverde zich niet alleen voor onderwijs voor de meer gegoeden, want datzelfde jaar opende hij ook de Practische Ambachtsschool aan de Haagweg. Als Statenlid deed hij grote moeite voor provinciale subsidie voor deze instelling.

Het dempen van grachten, dat in 1860 begonnen was, ging systematisch door. Demping van de Vierde Binnenvestgracht maakte het mogelijk het Plantsoen en de Plantage met herenhuizen te bebouwen. Een deel van de woningen werd door

Vaandel van de Vereniging De Practische Ambachtsschool, opgericht in 1888. Coll. Lakenhal.

de projectontwikkelaar J. Hasselbach neergezet; hij zou in later jaren als lid van de Commissie van Fabricage een steunpilaar van De Kanter zijn.

Een belangrijke gebeurtenis in 1889 was de verwoesting door brand van de oude Gehoorzaal. Er moest een nieuwe komen. De Raad debatteerde allereerst over de plaats van het nieuwe gebouw. Het is heden ten dage niet goed voorstelbaar, maar een deel van de raad vond dat met de sloop van wat nutteloze, sombere oude gebouwen, zoals het Gravensteen of de Waalse Kerk, een mooie nieuwe locatie beschikbaar zou komen. De Kanter verzette zich met succes tegen deze benadering.[30] Uiteindelijk werd gekozen voor nieuwbouw op het oorspronkelijke terrein en kwam de Stadsgehoorzaal zoals wij die nu kennen tot stand. De Kanter zou er weinig vreugde aan beleven: een overschrijding van de bouwkosten zou hem zijn fabricageportefeuille kosten.

De huizen op het Plantsoen, het Van der Werfpark en de Stadsgehoorzaal zijn nog steeds beeldbepalende elementen in Leiden. Van een ander belangrijk project zijn alleen voor de liefhebber van industrieel erfgoed nog sporen te ontdekken: de verbindingsspoorlijn uit 1882 tussen het station en de Gasfabriek voor kolentransport. Deze goedkope en betrouwbare bevoorrading stond aan de basis van een grote en winstgevende exploitatie van de Gas- en na 1907 ook de Electriciteitsfabriek. De spoorlijn zou later nog een aftakking krijgen naar het Gemeentelijk Slachthuis.

Een belangrijke kwestie die De Kanter niet tot een bevredigend einde wist te brengen, was die van de annexatie van de buurgemeenten. In 1881 mislukte een eerste poging door de onwil van Gedeputeerde Staten.[31] In 1885 werd een tweede poging ondernomen, ook nu waren GS afhoudend. Het leidde tot een uitgebreid en fel debat over de strategie die Leiden moest volgen. Een deel van de raad was er voorstander van druk op de ketel te houden door van inwoners van de aangrenzende gemeenten hogere prijzen te vragen voor het gebruik van Leidse faciliteiten: de prijzen van gas, water en schoolgeld werden als voorbeelden genoemd. De Kanter verzette zich in 1886 met succes tegen deze aanpak maar kwam daarbij in conflict met vooraanstaande partijgenoten zoals Fockema Andreae en Was, die zich niet serieus genomen voelden. Zoals bekend zou het de zomer van 1896 worden voor de annexatie een feit was.

Groeiende maar machteloze oppositie

In oktober 1884 kwam het bericht dat De Kanter tot Ridder in de Orde van de Nederlandsche Leeuw was benoemd. Wat de feesten bij zijn benoeming als

burgemeester misschien tekort waren gekomen door dwarsliggerij van Scheltema, werd nu meer dan goedgemaakt. Onder voorzitterschap van A.G. Hessels kwam een aantal stadgenoten, waaronder ook diverse AR politici, bijeen om de feestelijkheden te organiseren. Er kwam een grote optocht met voorop de muziek der schutterij, gevolgd door de commissie voor het huldeblijk en vervolgens allerlei organisaties als de toneelvereniging Jacob Cats, de Schutterij-onderofficierenvereniging 'Pugno pro Patria', talrijke werkliedenverenigingen aangevoerd door 'Nut en Genoegen', MSG, de Practische Ambachtsschool, kortom, geheel Leiden. Hessels sprak De Kanter toe: *hij herinnerde eraan hoe hij bij de burgemeestersbenoeming ook uit naam van tal van Leidens ingezetenen sprak, toen den jubilaris een blijk van ingenomenheid werd gegeven met diens benoeming. Men was toen overtuigd dat men in hem had een man van karakter, werkzamen aard en standvastigheid op het punt van beginselen, die alleen in staat zou zijn den toen zo slaperigen geest en nogal veel door bestaande partijschap bestaande slingeringen wakker te schudden door eenheid onder de verdeelden te brengen.* De stoet werd ontbonden in Sociëteit Concordia. Daar sprak prof. Van der Hoeven en ook hij benadrukte de eensgezindheid die getoond was.

De raad nam bij de begrotingsbehandeling dat jaar een motie aan om de regering te verzoeken het burgemeesterssalaris te verhogen. De eerste ondertekenaar van die motie was de AR voorman J.H. Donner. Het zou nog jaren door de katholieken tegen hem gebruikt worden.[32] In die kring vond men de verhoging van *f* 3.600 tot *f* 4.500 overbodig, omdat De Kanter blijkens het openbaar kohier van de gemeentelijke inkomstenbelasting een jaarlijks inkomen had van *f* 10.400.

Al dit vertoon van eensgezinde feestvreugde nam niet weg dat de oppositie tegen De Kanter en zijn geestverwanten vorm begon te krijgen. De volgende factoren speelden hierbij een rol.

De *eerste* factor was de groeiende liberale verdeeldheid. Net als in de rest van Nederland vormden de liberalen in Leiden een gezelschap met duidelijke vleugels: de conservatieve laissez-faire liberalen, in Leiden aangevoerd door prof. S.J. Fockema Andreae, en de links-radicalen, die ingrijpende hervormingen wilden ten gunste van de arbeidersklasse, aangevoerd door prof. H.L. Drucker. In 1894 zou de liberale beweging langs deze lijnen scheuren op het kiesrechtvraagstuk.

De Kanter behoorde tot geen van deze twee vleugels; hij was in veel opzichten een conservatief-liberaal, fel antisocialistisch, fel tegen stakingen en tegen aantasting van de privé-eigendom, en welwillend tegen het liberale Alg. Ned. Werklieden Verbond. Maar met de rechtervleugel van de liberalen verschilde De Kanter op

een wezenlijk punt: hij bepleitte een expansief begrotingsbeleid. Hij hanteerde daarbij de theorie dat de gemeentelijke reserves beter in de vorm van schoolgebouwen en openbare werken belegd konden worden dan in staatsobligaties. De 'bezuinigers' van Fockema Andreae deelden deze theorie uiteraard niet en kregen daarbij steun van mensen die niet zozeer tegen overheidsuitgaven op zichzelf waren maar tegen de daarvoor benodigde belastingen.[33] De Kanter en zijn aanhangers kregen de bijnaam 'burgemeesterspartij' of de scheldnaam 'verspillers'. Verder was De Kanter voorstander van actief overheidsbeleid om de arbeidersklasse te verheffen door onderwijs zoals de Practische Ambachtsschool en het Leidsche Volkshuis.[34]

De *tweede* factor was de groeiende antiliberale eenheid binnen de RK stroming die zich met name tegen de 'verspillers' richtte, onder andere omdat veel van de uitgaven die De Kanter wilde, bestemd waren voor het openbaar onderwijs. In 1848 had het liberaal-RK bondgenootschap beide partijen winst opgeleverd; de Leidse liberalen ruimden traditioneel op hun kandidatenlijst voor de raad een of twee plaatsen in voor RK liberalen. Maar in de jaren zestig begon de RK kerk een scherp antiliberalisme te verkondigen en er werd tevens naar gestreefd RK maatschappelijke instellingen (armenzorg, onderwijs etc.) onder gezag van de clerus te brengen. Dat bracht de 'papo-liberalen' in Leiden wel in moeilijkheden, maar zij waren te machtig om zonder meer aan de kant gezet te worden. Zo werd in 1889 het 25-jarig jubileum van de vooraanstaande liberaal A.G. Hessels als regent van het RK Wees- en Oudeliedenhuis St. Maarten uitgebreid gevierd. Maar met het verstrijken der jaren verminderde hun greep op het RK kiezersvolk en werd dit steeds heftiger antiliberaal.[35] Spreekbuis van deze stroming was het *Leidsch Weekblad* dat zich sterk tegen De Kanter keerde. Ondanks de oude spanning tussen Rome en Dordt kwam het steeds vaker tot een confessioneel bondgenootschap.

De *derde* factor in de groeiende oppositie was de persoon van De Kanter zelf. Hij was niet iemand die van compromissen hield of die versluierende taal gebruikte. Hij was een scherp en superieur debater, die de vloer aanveegde met zijn tegenstanders, ongeacht hun politieke richting. Dat leverde hem bewonderaars op maar ook bittere vijanden. Een, overigens lovende, brief in 1891 constateert dat hij teveel de zeeofficier is die probeert de raad te bevelen.

Na de breuk in 1885 tussen Buys en zijn vroegere 'scheepsroeper' De Kanter bij het debat over de Commissie van Financiën volgde er een krachtproef over het voorstel van de bezuinigers om de in 1877 opgerichte Gemeente-instelling

voor de Opleiding van Oost-Indische Ambtenaren op te heffen. De confessionelen binnen en buiten de raad vonden dat in hun strijd tegen het openbaar onderwijs een goed idee. Na een lang raadsdebat bleken de stemmen te staken. Eén raadslid was afwezig, de antirevolutionair Donner. Bij de herstemming was de raad compleet. Tot verbazing en verbittering van sommigen stemde Donner tegen opheffing.[36] De verrader! Hij had ook al voor loonsverhoging van De Kanter gestemd! Het kostte hem het volgende jaar zijn Kamerzetel.[37] Voor De Kanter pakte de nasleep van het debat beter uit. Drie leden bedankten teleurgesteld voor de raad: zijn oude tegenstander Samuel le Poole, die opgevolgd werd door zijn jongere broer Louis, liberaal en aanhanger van De Kanter; en de bezuinigers Van Dissel en prof. Buys, die opgevolgd werden door resp. J.B. Vos en prof. S.J. Fockema Andreae. Die laatste zou voor De Kanter géén verbetering blijken.

In april 1890 overleed plotseling zijn jongste zoon Frederik Jacobus, bijna 18 jaar en gymnasiast. De Kanter is er geruime tijd door van de kaart geweest. Over de begrafenis schreef de krant: *toen de vader het woord wilde voeren, hoe welbespraakt hij anders is, lukte hem dat niet.* De belangstelling voor de begrafenis was zeer groot; tot verbazing van sommigen werd er toegangsgeld van een dubbeltje gevraagd. De opbrengst was bestemd voor de diaconie-armen. Een paar weken later werd de uitbreiding van De Lakenhal ingewijd, een geschenk van Daniël Hartevelt ter herinnering aan zijn broer, de voormalig wethouder H.C. Hartevelt. In zijn toespraak bedankte Hartevelt *de burgemeester voor zijn aanwezigheid, ondanks zijn treurige omstandigheden, waaruit blijkt de vriendschap tussen de burgemeester en de wethouder.* In zijn antwoord zei De Kanter dat *het hem inderdaad moeite gekost [heeft] hierheen toe te komen, maar de vriendschap welke tussen hem en de overledene bestond in de jaren dat zij elkaar kenden of samenwerkten, dwong hem de bestaande bezwaren te overwinnen, teneinde persoonlijk namens de gemeente het kostbaar geschenk te aanvaarden.*[38]

Niet alleen met wethouder Hartevelt had De Kanter een vriendschappelijke relatie, ook met de andere, zoals oud-wethouder Bool later op de begrafenis van De Kanter zou getuigen. De veranderingen in 1891, toen het college tamelijk onverwacht gevuld werd met wethouders die niet alleen een andere koers wilden, maar ook vijandig stonden tegenover De Kanter, moeten hard zijn aangekomen.

Ik weet niet wat de heeren mij nog zullen geven

De oppositie tegen De Kanter en zijn geestverwanten in allerlei bladen werd wel steeds heftiger (we mogen aannemen dat dit ook binnenskamers bij de Vrijzinnige

Kiesvereniging het geval was) maar de eerste jaren lukte het niet om bij de raadsverkiezingen of binnen de raad een vuist te maken. De verkiezingen van 1885 en 1887 verliepen niet slecht voor de stroming De Kanter; zelfs de verkiezing van 1889 viel wel mee ondanks de groei van het electoraat met niet-liberale groepen.[39] Maar er was dat jaar wel een wolkje aan de horizon; het liberale kopstuk prof. Van der Hoeven werd niet herkozen. Daarbij speelden twee zaken: zijn afwijzing van een colportageverbod voor het socialistische *Recht voor Allen* en zijn lidmaatschap van de coöperatieve vereniging Eigen Hulp. Er was landelijk een sterke campagne gaande tegen Eigen Hulp met protestvergaderingen en petities aan de regering voor een wettelijk verbod. Ook in Leiden werd het lidmaatschap van Eigen Hulp een belangrijk verkiezingspunt. De Kanter hield in de raad een verontwaardigd betoog over dit soort 'onzuivere plebiscieten' en omdat hij kon vermoeden dat zijn herverkiezing in 1891 voor de gemeenteraad op dezelfde manier omstreden zou zijn, bedankte hij als raadslid[40] omdat hij het beneden de waardigheid van zijn ambt vond zich op vergelijkbare wijze aan het kiezersoordeel te onderwerpen.

In 1891 kwam de omslag, nog meer binnen de liberale kiesvereniging dan bij de kiezers zelf. Behalve de gebruikelijke thema's speelden dat jaar ook de zgn. stoelenkwestie en een debat over belastingverhoging. De stoelenkwestie betrof de Stadsgehoorzaal, waarvoor het college nieuwe stoelen bij een Haagse meubelfabriek had besteld. Veertien Leidse meubelmakers begonnen een campagne tegen De Kanter en aanhangers die, na Eigen Hulp, nu opnieuw bewezen hadden dat het middenstandsvijandige elementen waren.[41]

De belastingkwestie vloeide voort uit de hierboven beschreven rol van de afdrachten van de gasfabriek in de gemeentelijke begroting. Het was dat jaar te voorzien dat door de gestegen kolenprijzen de winstafdracht zou tegenvallen; De Kanter was van mening dat het een tijdelijke zaak was en liever dan het investeringsniveau te verlagen wilde hij de gemeentelijke inkomstenbelasting verhogen. Dat was geen populair standpunt; er was toch niet voor niets tegen Alva gestreden?

Het resultaat van de machtsstrijd binnen de liberale kiesvereniging was een sterk gewijzigd College van B&W, want wethouder S.C.M. Knappert begreep dat hij bij de herverkiezing geen steun zou krijgen van zijn eigen kiesvereniging en trok zich terug[42] *(gevallen door een judascomplot)*; wethouder J. Bool, die sinds 1888 ook Tweede Kamerlid was, hield eveneens de eer aan zichzelf (hij bleef wel Kamerlid.) Er moesten dus twee nieuwe wethouders komen en dat werden H.C. Juta (die financiën kreeg) en A.L. de Sturler (de man die in 1890 het Gravensteen

had willen slopen), die fabricage wilde. Ook in de raad waren er veranderingen door de vervulling van de vacatures ontstaan door het terugtreden van de twee wethouders, plus een vacature doordat het raadslid A. Nijkamp zich had teruggetrokken en een vierde vacature doordat het raadslid P. Alma na een felle en lange verkiezingsstrijd niet herkozen werd.[43] Vier aanhangers van de 'burgemeesterspartij' werden zo vervangen door tegenstanders van De Kanter.

De Kanter hield bij het afscheid van Alma een rede waarbij hij een ongewoon felle aanval op Cock deed die met leugenachtige verkiezingspropaganda (De Kanter zei het *iets* diplomatieker, maar niet veel) het klimaat had gecreëerd waarin iemand als Alma kon vallen. Cock, zelf toch ook een sarcastisch polemist, verloor het debat en liep weg. Bijna terloops deed De Kanter ook een aanval op degenen die Alma hadden moeten verdedigen maar dat niet gedaan hadden. Fockema Andreae vond klaarblijkelijk dat die schoen hem paste (hij was voorzitter van de liberale kiesvereniging) en reageerde in de krant met een brief waarin hij op zijn beurt met modder gooide: *Aan uwe parlementaire vormen ben ik reeds te zeer gewend dan dat ergernis daarover mij tot antwoorden zou prikkelen.*

De raad was minder volgzaam dan in het verleden, maar nog steeds won De Kanter het merendeel van de discussies. De kranten toonden een soort onwillige bewondering: *wij geloven dat men moeite zou hebben om een tweede man te vinden zo verbazend glad als onze burgemeester* (dit ging over de demping van de vierde Binnenvestgracht) en: *de tegenstanders, aangevoerd door Juta, deden het slecht. [...] toonde de burgemeester zich weer een onovertroffen tacticus in het debat.* Over toestemming voor de LDM om een geldlening aan te gaan: *maar eer zal de jongste dag aanbreken dan de dag waarop de Burgemeester van Leiden zal erkennen dat hij niet het allerbeste heeft voorgesteld.*

De verschuiving die in 1891 in de raad had plaatsgevonden stelde De Kanter dus niet voor onoverkomelijke problemen; dit in tegenstelling tot die in het college, waarin nu twee van de drie wethouders vijandig tegenover hem stonden. Het is duidelijk dat die situatie niet kon voortduren en al helemaal niet toen de derde wethouder, J.J. Schneither, overleed en ook werd opgevolgd door een tegenstander van De Kanter, M.C. Deckhuyzen. Het wachten was op een aanleiding en die werd gevonden in fouten bij de nieuwbouw van de Stadsgehoorzaal. In de loop van 1892 werd duidelijk dat er een grote kostenoverschrijding had plaatsgevonden. Een commissie van onderzoek uit de raad bracht een rapport uit waarin de staf gebroken werd over de Commissie van Fabricage, De Kanter en de gemeentearchitect Knuttel (die ontslag nam). De Kanter trok duidelijk onvol-

doende het boetekleed aan en weigerde ook Knuttel van alles de schuld te geven.

Op 13 oktober werd in de raad een voorstel van de drie wethouders behandeld om het reglement van B&W te wijzigen. Het werd verdedigd door Juta en Fockema Andreae, die het in eerste instantie deden voorkomen alsof het om een technische wijziging ging, namelijk dat de portefeuilles voortaan bij meerderheidsbesluit van B&W verdeeld zouden worden. De Kanter (die een ontredderde indruk maakte) deed een beroep op de raad: het ging er alleen maar om dat men hem fabricage wilde afnemen. *De toestand* [in het college] *is bijna onhoudbaar. Ik weet niet wat de Heeren mij nog zullen geven.*

De getergde Juta viel uit zijn rol en beaamde dat het inderdaad hierom te doen was. De Kanter had, aldus Juta, een foute opvatting van wat hij moest doen

Stadsgehoorzaal. Foto Goedeljee 1891. Coll. Gemeentearchief.

als hoofd fabricage. Indertijd liep wethouder C.W. Hubrecht persoonlijk alle werkzaamheden na, hij was overal bij en controleerde alles. Juta's grief tegen De Kanter was dat deze fabricage vanuit zijn studeerkamer deed en te veel delegeerde. Daardoor had het gekund dat de kosten voor de Stadsgehoorzaal uit de hand waren gelopen.[44] De raad wist nu officieel waar het om ging. Het maakte niet uit, slechts tien leden steunden De Kanter. In de eerstvolgende collegevergadering werd inderdaad besloten de taken van fabricage aan De Kanter te ontnemen en aan De Sturler te geven. De Kanter bleef uiteraard wel burgemeester.

De stofwolken van het fabricagedebat waren nog niet opgetrokken of de volgende aanval op De Kanter werd ingezet, nu met de LDM als onderwerp.

De volksgezondheid werd niet alleen bevorderd door zoveel mogelijk woningen op de waterleiding aan te sluiten, maar ook bepaalde categorieën middenstanders, met name melkslijters en water- en vuurwinkels. Bij de melkhandel moet niet alleen gedacht worden aan besmettingsgevaar doordat het vaatwerk met verontreinigd water gespoeld werd, maar ook aan het verdunnen van de melk. Dat mocht natuurlijk niet, maar als het dan toch gebeurde beter met schoon duinwater dan met verontreinigd put- of grachtwater. Bij een onderzoek in 1878 onder 57 melkslijters was slechts bij tien het watergehalte van de melk normaal. In een situatie waarin elke zomer met angst werd afgewacht of de cholera weer zou komen en ook door de rijksoverheid pressie op de stadsbesturen werd uitgeoefend om maatregelen te nemen, lag het voor de hand dat de melkslijters zouden worden aangepakt. In november 1892 maakten B&W bekend de namen te zullen publiceren van de melkslijters en waterwinkels die niet op de waterleiding waren aangesloten. De slechte relatie met de (goeddeels confessionele) middenstand werd er niet beter op. Een storm van verontwaardiging stak op: terwijl men over prima gratis putwater beschikte en toch al niets verdiende als hardwerkende middenstanders, werd men nu gedwongen om aansluiting te nemen op de woekerwinsten makende LDM!

Het ging zover dat Snip en Snap (een column in dialoogvorm) in de *Leidsche Rijnbode* suggereerden dat financieel eigenbelang van De Kanter (als aandeelhouder en als bezoldigd president-commissaris) van invloed was op de gemeentelijke besluitvorming, zoals de aanleg van brandkranen en de dwang die de gemeente uitoefende op de melkboeren. Snip en Snap eisten dat *onze Burgervader ophoudt bestuurslid en aandeelhouder te zijn*. De kritiek richtte zich niet alleen tegen De Kanter maar ook tegen de LDM.

In november nam de strijd een spectaculaire wending. In Katwijk werd een

geval van cholera geconstateerd en wethouder Juta achtte het nodig dat er een geheime raadsvergadering werd gehouden. Dat resulteerde in een officiële waarschuwing van B&W om het duinwater voor het gebruik te koken. De stad gonsde van de geruchten en sterke verhalen: uit de waterkranen kwamen bloedzuigers, ja, palingen! De beperkte, want goedkope opzet van de LDM, waarvoor de raad in 1876 gekozen had, veroorzaakte nu grote problemen. De capaciteit van de waterwinning begon achter te raken bij de afzet. Kostbare investeringen (aankoop van duingrond, verlenging van de kanalen) leken noodzakelijk en dat zou ten koste van de winst gaan. Gelukkig wist de directie een goedkope oplossing. Uit de duinen vloeide kwelwater weg naar een sloot in de Zanderij Westerbaan en via deze Zandsloot naar de Rijn. Dat water werd sinds enige tijd door de LDM weer opgepompt naar de reservoirs. In het geruchtencircuit luidde het al snel dat, omdat de Zandsloot met de Rijn in verbinding stond, de LDM Rijnwater oppompte! Het echte probleem was dat de Zandsloot tussen bemeste akkertjes doorstroomde en dat bij regen bemest akkerwater in de sloot terechtkwam. En als mest werd van alles gebruikt, huisvuil, visafval en ook mensenpoep. De verontwaardigde raad diende een strafklacht tegen de LDM in en begon ook een civiele procedure. De Kanter was het met het strafproces oneens en legde zijn functie als president-commissaris neer. Niettemin ontstond de merkwaardige situatie dat in het strafproces, door de gemeente Leiden gevraagd, de burgemeester van Leiden door de *verdediging* als getuige werd opgeroepen! Directeur Van der Vliet van de LDM werd overigens vrijgesproken en de civiele procedure eindigde in een compromis. Tijdens het proces had de LDM-advocaat gesteld dat het proces ging *om het voorspel van ene comedie op het gebied der Leidsche gemeentepolitiek en met niets anders.*

Overigens bleven nog lang na de dood van De Kanter geruchten circuleren dat zijn handelwijze door financieel eigenbelang was ingegeven, zozeer zelfs dat in 1903 de gemeentelijk commissaris Verhey van Wijk een boekenonderzoek liet doen om te weten of De Kanter door de LDM betaald werd. Zijn conclusie was dat daarvan geen sprake was; hij ging echter niet in op het aandelenbezit van De Kanter (waarschijnlijk zes aandelen).

De begrotingsbehandeling dat jaar was conform de verwachtingen: bijna alle voorstellen die De Kanter aan de raad voorlegde tot intensivering van fabricage werden door de raad, aangevoerd door de drie wethouders, afgewezen. Fockema Andreae stelde zelfs dat De Kanter niet meer het recht had voorstellen aan de raad te doen. Montagne dreef hierover in de krant de spot met de hoogleraar

staatsrecht en voorspelde dat het bezuinigingsoffensief doodgelopen was gezien de ontwikkelingen elders. De confessionele pers was ook weinig tevreden. Die had liever bezuinigingen op het openbaar onderwijs gezien in plaats van op fabricage en ook het ontnemen van de fabricageportefeuille van De Kanter ging de pers te ver nu stadsarchitect Knuttel *(kwade genius)* weg was.

De Kanter kende duidelijk de betekenis van het woord 'nederlaag' niet. In 1893 diende hij telkens weer intensiveringvoorstellen in en inderdaad was de bezuinigingswoede voorbij, want tegen de oppositie van de wethouders in kreeg hij in de meeste gevallen steun van een raadsmeerderheid. Dat is best wel opmerkelijk want bij de verkiezingen dat jaar werden *vier* liberalen, allen tot de burgemeesterspartij behorend, niet herkozen: G. Zaalberg, J.J. van Masyk Huyser van

Zerk van het familiegraf De Laat de Kanter op begraafplaats Groenesteeg. Coll. Gemeentearchief, archief NH Kerkvoogdij.

Portret van De Laat de Kanter. Olieverfschilderij door Thérèse Schwartze 1901. Coll. Lakenhal.

Reenen, C.C. Tieleman en A. Koetser. De bezuinigingsliberalen werden daar niet beter van, want in de plaats van deze vier kwamen twee AR en twee RK raadsleden terug.

In zijn afscheidsbrief aan de raad ging Koetser tamelijk uitgebreid in op de gezondheid van de burgemeester. Terecht, want een paar maanden later, vlak na zijn 65ste verjaardag, overleed, toch nog onverwacht, De Kanter op 6 februari aan een hartverlamming.

Het was een opmerkelijk duo dat bij de begrafenis op Groenesteeg de rij van sprekers opende: Juta als loco-burgemeester *(de watertoren in Katwijk is een erezuil voor De Kanter)* en Fockema Andreae namens curatoren.[45] Er waren ook echte bewonderaars: M.J. de Goeje namens de Kweekschool voor de Zeevaart, J.A. van Dijk van de kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen; oud-wethouder Bool die zei als vriend te spreken. Verder werd het woord gevoerd door N.A. Duk, secretaris van de afd. Leiden van het ANWV (de liberale arbeidersvereniging), die de overledene hulde bracht. *Ook de werkmansstand gevoelt behoefte om aan deze dierbare dode, die donateur was van het Verbond, een woord van hulde te brengen.* Duk sprak mede namens de afgevaardigden van de Behangers- en Smedenvereniging. Ook een vertegenwoordiger van de Typographenvereniging Laurens Jz. Coster voerde het woord, maar dat lag meer voor de hand omdat de burgemeesters van Leiden traditioneel beschermheer van deze vereniging waren.

In de 'Snip en Snap' rubriek van de *Leidsche Rijnbode* wordt het tekenend gevonden dat er bij de begrafenis geen militaire eer of muziek was, maar dat de nabestaanden wel hadden goedgevonden dat een vertegenwoordiger van de arbeiderscorporaties het woord had gevoerd. *Zou onze Burgervader niet dikwijls met een balorig hoofd thuisgekomen zijn als hij met het stelletje dat onze gemeente bestuurt aan 't vergaderen was geweest? En zou jij niet denken dat dat zijn vrouwtje in de krop zit?* Snip en Snap zijn overigens maar matig tevreden over wat de overledene voor de werkman heeft gedaan.

In april werd een comité opgericht dat ter nagedachtenis aan De Kanter een portret wilde laten maken. Het telde veertig leden; uiteraard was de nieuwe burgemeester F. Was erevoorzitter. Tot onze verrassing staat de naam van een van de drie wethouders op de lijst: Juta. Waarom? Spijt of strootjes getrokken in het college? Het olieverfschilderij hangt in De Lakenhal en wordt hier afgebeeld.

De weduwe, Philippina Anna Petronella de Laat de Kanter-de Kanter, verhuisde naar Plantsoen 27, waar ze tot haar dood in 1904 bleef wonen. Ze werd bij haar man en jongste zoon op de Groenesteeg begraven.

Noten

Als bronnen zijn gebruikt de dagbladen *Leidsch Dagblad* en *Leidsche Courant* en de advertentiebladen *Leidsche Rijnbode, Leidsch Weekblad* en *De Zuidhollander*; alle drie RK. Verder zijn gebruikt de Handelingen van de Gemeenteraad, de Notulen van B&W en de Gemeenteverslagen. Op het GAL is een uitgebreidere versie van dit artikel gedeponeerd met uitgebreide verwijzingen. Daar wordt ook aandacht besteed aan de rol van De Kanter als curator van de universiteit en als Statenlid en aan zijn relatie met de arbeidersbeweging en de coöperatieve vereniging Eigen Hulp.

Voorts is een woord van dank op zijn plaats aan het Instituut voor Maritieme Historie voor de verstrekte gegevens over de diensttijd van De Kanter.

1 Een landelijke coöperatieve winkelvereniging met duidelijke liberale signatuur, alleen voor ambtenaren en officieren, opgericht in 1876. De nadruk lag op levensmiddelen, brandstoffen en financiële dienstverlening. De Kanter was een van de oprichters van de Leidse afdeling. Eigen Hulp-Leiden floreerde onvoldoende voor een eigen winkel en werkte met kortingscontracten met bestaande winkeliers.

2 De burgermeester noemde zichzelf *De Kanter*, zonder verdere toevoegingen of voorletters.

3 J.A.F. Coebergh, 'Mr. F. Was', *Leidsch Jaarboekje* 1 (1904). Voor de tijdgenoten moet het een pikante passage geweest zijn, want men zal zich nog wel herinnerd hebben dat het raadslid Was een van die tegenwerkers is geweest!

4 De achternaam van zijn moeder; in die tijd een veel voorkomende praktijk.

5 Een oudere broer, Jean Henri, zou liberaal Kamerlid worden, een jongere broer, Scipio, zou net als Louis Marie zeeofficier worden.

6 De vader van de bruid was procureur-generaal van het gerechtshof in Paramaribo en gouverneur a.i. van Suriname geweest.

7 De in 1828 opgerichte Centrale Bank voor Nederlands Oost-Indië.

8 Toen de waterleiding werd aangelegd sloot De Kanter bijna meteen een contract (no. 78). Daaruit blijkt dat de woning geen enkele voorziening had als badkamers of privaten met waterspoeling.

9 P.A. van der Lith in de raad: 'Wij toch verkeren in de gelukkige positie, dat vele Indische familien zich hier metterwoon hebben gevestigd om hunne kinderen onderwijs te doen genieten.' Het raadslid J. Goudsmit viel hem bij: 'men komt niet naar Leiden om het amusement, want dat is bijna afwezig, maar om het onderwijs.'

10 Er waren meer oud-Indischgasten raadslid, zoals Van der Zweep, Alma, Bool en Juta.

11 Du Rieu was conservatiever dan De Kanter, hij was bijvoorbeeld tegen de komst van de paardentram.

12 Door de nieuwe wet op het Hoger Onderwijs was de opleiding aan de universiteit verdwenen. Ook in Delft was een Gemeente-instelling opgericht die opleidde voor het grootexamen.

13 Abraham Montagne Iz. (1810-1895) kwam in 1830 als volontair op de Secretarie; nadat hij samen met wethouder Du Rieu de fraude van gemeentesecretaris Du Pui had uitgezocht werd hij, eind 1838, bevorderd tot Eerste Klerk der Secretarie en Rekenkamer, te vergelijken met adjunct-gemeentesecretaris. Hij zou die functie tot aan zijn pensionering in 1892 (!) vervullen. Daarnaast was hij als medewerker of redacteur verbonden aan diverse kranten, onder andere de eerste hoofdredacteur van het *Leidsch Dagblad*, en bestuurslid van een groot aantal organisa-

ties. Omstreeks 1850 was hij tegelijkertijd een fel Thorbecke-liberaal en een bestrijder van de vrijzinnige stroming in de Hervormde Kerk. Hij maakte daarbij veel langdurige vijanden. Sommige kerkenraadsleden gaven hem de schuld van het Huiszittenhuisconflict in 1848. In de raad gingen herhaaldelijk stemmen op dat Montagne met pensioen gestuurd zou moeten worden, maar De Kanter verzette zich daartegen omdat Montagne dat zelf niet wilde. Eerst na de machtsovername door Juta werd Montagne tot zijn grote verontwaardiging gepensioneerd.

14 Raad 30-6-81: de ambtenaren weten dat, zo het nodig is, een berisping hun niet zal worden onthouden, maar zij moeten ook weten dat men, in het tegenovergestelde geval, hun de hand boven het hoofd zal houden. Zie ook de herinneringen van oud-ambtenaar F.G. Rosier in: 'Het Leidsche Stadhuis omstreeks 1881', *Leids Jaarboekje* 37 (1945) 167-177.

15 Het is een intrigerende vraag wie de Commissie van Fabricage op het spoor van Den Helder heeft gezet. Twee personen lijken hiervoor in aanmerking te komen: het raadslid Juta (de latere wethouder), die eerst als adelborst en daarna als walofficier in Den Helder de waterleiding daar heeft leren kennen; de ander is De Kanter, die weliswaar niet als adelborst in Den Helder heeft gewoond, maar wel als scheepsofficier de waterleiding in werking heeft meegemaakt omdat de Helderse Waterleiding met name bestemd was voor grootafnemers zoals de marinebasis (bevoorrading schepen!) en niet voor de armere inwoners. Juta en De Kanter zullen elkaar in die tijd ook wel ontmoet hebben; mogelijk heeft de latere animositeit daar haar wortels.

16 De LDM zou in haar hele bestaan met onderinvestering te kampen hebben. Uiteindelijk zou het tot de ondergang leiden.

17 Er was in Leiden zo weinig vertrouwen in het succes van de LDM dat slechts 12% van de aandelen in Leiden werd geplaatst.

18 Toen de raad met het voorstel kwam om de watertoren niet in Katwijk te bouwen maar boven op de Leidse Burcht omdat dat goedkoper was, regelde De Kanter in een fraai een-tweetje met directeur Van der Vliet dat het plan weer van tafel ging omdat het tot uitstel zou leiden.

19 Zie het bezwaarschrift bij de raad en vervolgens G.S. over zijn belastingaanslag 1875.

20 De gemeente werd het daarop volgende jaar uit de problemen geholpen omdat zich op de Oranjegracht een grootgebruiker vestigde, de Leidsche Margarine-Boterfabriek.

21 Cock, Du Rieu, Verster en Dercksen.

22 Cock was door alle kiesverenigingen gekandideerd, ook dus door de liberalen, hoewel hij zo conservatief was dat hij op geen enkele manier tot de liberale stroming gerekend kon worden. Maar Cock, en voor hem zijn vader, raadsleden vanaf 1835, waren zeer populair.

23 Hij vroeg voor de aanleg van de transportleiding in de hem in eigendom toebehorende weg Katwijk-Oegstgeest een dusdanig hoog bedrag dat dit 'neerkwam op een weigering'. De LDM koos daarop voor een langer en dus duurder tracé door Valkenburg. Er was ook het gevoel dat hij als Kamerlid negatief stond tegenover de belangen van Leiden, bijvoorbeeld bij de besluitvorming over de aanleg van de spoorlijn Leiden-Woerden.

24 Het dubbeldistrict Leiden/Katwijk leverde twee Kamerleden, in die periode beiden AR.

25 Textielzaak Botermarkt.

26 Er was inmiddels een rijke traditie in Leiden aan omstreden burgemeesters: Van Limburg Stirum werd regelmatig gesard door de kerkenraadmannen in de raad, Cock Sr. voorop, met zijn rol als wethouder in de

Huiszittenhuis-affaire; zijn voorganger, Du Rieu, wilde in 1851 niet herbenoemd worden als burgemeester vanwege hetzelfde conflict.

27 Mevrouw De Kanter adverteerde na de benoeming voor een keukenmeid en een tweede meid, beiden PG. Dat laatste was in die tijd nog niet gebruikelijk.

28 Scheltema zag vervolgens ook kans om ruzie met de Commissaris des Konings en de minister van Oorlog te krijgen, zodat hij in 1881 de eer aan zichzelf hield en ontslag nam als commandant. Hij bleef tot 1884 lid van de raad en verhuisde toen naar zijn landgoed Santhorst in Noordwijkerhout.

29 Daarnaast waren er nog vaste raadscommissies voor de verordeningen, en als bestuur voor gemeentelijke instellingen als de kredietbank en de gasfabriek.

30 De Kanter had een ambivalente relatie met monumenten. Toen de Commissie van Financiën voorstelde om de Morspoort te slopen (lelijk en duur in onderhoud) verzette hij zich daartegen met de mededeling dat hij het ook een lelijk gebouw vond, maar dat het moest blijven bestaan, aangezien deskundigen zeiden dat het een 'kunstgewrocht' was. In 1874 had de gemeenteraad weinig woorden vuilgemaakt aan een vergelijkbaar advies van deskundigen over de Hogewoerdspoort.

31 Het voor de annexatie noodzakelijke wetsontwerp moest in eerste instantie door Gedeputeerde Staten in procedure bij de betrokken gemeenten worden gebracht. Provinciale Staten werden daar op geen enkele manier bij betrokken. Dus De Kanter moest het als Statenlid van informele contacten hebben.

32 Er waren in de raad twee stemmers tegen de weddeverhoging: de ene was uiteraard Cock, de ander Bredius, AR raadslid en voorzitter van de AR kiesvereniging. Opvallend, met Donner als eerste ondertekenaar en Samuel le Poole als medeondertekenaar.

33 De opvattingen van de latere wethouder Juta op dit punt zijn onduidelijk. Waarschijnlijk was het een Zeeuws Meisje bezuiniger: men dient een dubbeltje vaak om te draaien alvorens het uit te geven. Voor het overige verschilden zijn opvattingen niet eens zoveel van die van De Kanter, maar Juta was rancuneus en bot in zijn vijandschappen. Tekenend is een gebeurtenis in de gemeenteraad in december 1893. De Kanter is ziek en Juta, loco-burgemeester, stelt aan de orde het agendapunt aanbesteding kleding politieagenten. Hij deelt mee dat de burgemeester om aanhouding heeft gevraagd om bij de behandeling aanwezig te kunnen zijn. Juta wil het agendapunt toch behandelen. Het conservatieve raadslid Verster van Wulverhorst zegt dat het agendapunt uit differentie voor de burgemeester moet worden aangehouden. De raad applaudisseert; Juta houdt vol en laat stemmen. Hij staat vrijwel alleen (22-3.) Twee weken later blijkt de reden waarom Juta wilde doorzetten: De Kanter had in B&W een minderheidsstandpunt ingenomen en wilde een deel van de kleding onderhands bij de huidige leverancier aanbesteden. Er wordt opnieuw gestemd. Alleen Cock steunt de drie wethouders. Ook weinig fijngevoelig zijn de opmerkingen van Juta in de raad over de productiviteit van de dan tachtigjarige eerste klerk Montagne.

34 Een poging om dat te stichten mislukte in 1892 ondanks de warme steun in de raad van De Kanter. Pas een paar jaar na zijn dood verrees het Volkshuis op de Apothekersdijk.

35 Het is tekenend dat al in 1880 een brief in het *Leidsch Weekblad* over Q. (= Quant) geschreven wordt: 'bestuurder van de liberale kiesvereniging die toch RK zou zijn'.

En: 'Er zijn meer schapen in wolfskleren, voormalige kerkmeesters.' (Het omgekeerde zal wel bedoeld zijn.) In de periode na 1876 waren er twee elkaar beconcurrerende RK armbesturen, een nieuw, onder het bestuur van de parochie, en het oude, onder het bestuur van liberale RK regenten. Eigenlijk had, net zoals elders, de onder kerkelijk gezag staande armenzorg al in 1854 ingevoerd moeten worden maar wegens 'bijzondere plaatselijke omstandigheden' was dat voor Leiden uitgesteld.

36 Donner was in zijn standpunt volstrekt consequent. Hij was directeur van het zendingsinstituut in Oegstgeest en maakte voor de zendelingenopleiding gebruik van de Gemeente-instelling.

37 Het dubbeldistrict Leiden/Katwijk had sinds 1851 twee antirevolutionaire Kamerleden afgevaardigd, Donner was sinds 1880 een van de twee. Hij werd in 1886 door een rooms-katholiek vervangen! Het jaar daarop heroverde hij de zetel met liberale steun. In 1888 werd het district gesplitst en had Leiden eindelijk een liberaal Kamerlid.

38 In juli van dat jaar werd De Kanter geïnterviewd door de Parlementaire Enquêtecommissie. Hij was stug en kortaf in zijn antwoorden; mogelijk deels te verklaren door zijn persoonlijke omstandigheden.

39 In 1888 was de census verlaagd. Dat resulteerde voor de Leidse raad in een toename van het aantal kiezers van ongeveer 25%. In de groep nieuwe kiezers waren middenstanders en neringdoenden sterk vertegenwoordigd en dat betekende een versterking van het confessionele element.

40 De combinatie burgemeester - raadslid kwam wel veel voor maar was niet verplicht. De Kanter bleef dus wel burgemeester.

41 In het roddelcircuit werd gezegd dat wethouder Alma familie was van de Haagse fabrikant en dat stadsarchitect Knuttel steekpenningen had aangenomen; allemaal serieus genoeg dat De Kanter het nodig vond om het in de raad te bestrijden. De emoties liepen zo hoog op dat er ten behoeve van professor Drucker een advertentie geplaatst werd door middenstanders en patroons dat Drucker wel altijd zijn klandizie aan hen gunde en dus acceptabel was bij de verkiezingen.

42 Een unieke gebeurtenis. Na de invoering van de gemeentewet in 1851 was alleen wethouder N. Sikkel Groos een vergelijkbaar lot overkomen: in de roerige dagen van het Huiszittenhuisconflict werd hij in 1852 met 11-9 gekozen en het jaar daarop met 10-9 gewipt.

43 Er waren een stemming en vier herstemmingen nodig voordat Alma en zijn aanhang het opgaven.

44 De raad realiseerde zich klaarblijkelijk niet dat die taakopvatting van Hubrecht er waarschijnlijk de oorzaak van was dat allerlei belangrijke projecten, zoals de drinkwatervoorziening, in zijn twaalf jaar wethouderschap (1860-1872) geen enkele vordering hadden gemaakt.

45 De burgemeester was ambtshalve lid van curatoren.

Jeugdportret van de Zangeres zonder Naam.

Van Goeie Mie naar de Zangeres zonder Naam

Demografische ontwikkelingen in Leiden rond 1900

Dirk Jaap Noordam

Leiden was in 1900 een van de middelgrote steden van Nederland en had toen 54.422 inwoners.[1] De stad had een halve eeuw eerder 36.000 inwoners geteld en was toen vanaf de jaren zestig gaan groeien. Een belangrijke toename werd veroorzaakt door de annexatie in 1896 van delen van de buurgemeenten Leiderdorp, Oegstgeest en Zoeterwoude.[2] De oorzaken van de aanhoudende groei van Leiden sinds de tweede helft van de 19de eeuw, komen later ter sprake.

De Sleutelstad had lange tijd het karakter van een textielstad gedragen. Zo was in 1748 de helft van de bevolking werkzaam in de textiel.[3] Ook de indirecte invloed van deze bedrijfstak moet hebben doorgewerkt in de beroepsstructuur: een deel van de mensen in de handel, bouw en vervoer waren ook afhankelijk van deze vorm van nijverheid. Het eenzijdige karakter van de economische bedrijvigheid verdween echter in de tweede helft van de 18de eeuw.[4] De textielwerknemers maakten in 1808 minder dan de helft van de nijverheid als geheel uit. Deze ontwikkeling zette door in de 19de eeuw. Volgens de volkstelling van 1899 was een kwart van de beroepsbevolking in de industrie en nijverheid in deze sector werkzaam.[5] Toch heeft de omstandigheid dat een niet onbelangrijk deel van de bevolking in een en dezelfde beroepstak werkte een duidelijk stempel op de demografische omstandigheden van Leiden gelegd, zoals hierna aan de orde komt.

De achtergrond van de familie van 'De Zangeres zonder Naam'

In haar autobiografie geeft Mary Servaes-Beij (1919-1998), de Zangeres zonder Naam, een heel beeldend verhaal van het gezin en de familie waaruit zij afkomstig was.[6] Het voorgeslacht van Maria Beij, zoals zij officieel heettte, was tot en met haar zestien betovergrootouders puur Leids.[7] De meeste mannelijke voorouders waren werkzaam in de textiel, enkelen hadden andere vaak ongeschoolde beroepen,

Dr. Dirk Jaap Noordam is als sociaal-historicus verbonden aan de Universiteit Leiden.

zoals sjouwer. Allen behoorden tot de volksklassen die in Leiden weliswaar geen meerderheid van de bevolking uitmaakten, maar door hun demografisch gedrag duidelijke trekken vertoonden die afweken van de kenmerken van vele andere Leidenaren.

Dit was goed te constateren bij Mary's vader, de fabrieksarbeider en sjouwer 'Manus' Beij (1877-1963). In 1900 kreeg hij als 23-jarige 'verkering' met Maria Brouwer (1884-1964), toen zestien jaar oud. Haar ouders hadden weinig op met deze mogelijke schoonzoon, die volgens hen uit een minder nette familie afkomstig was. Dit kan inderdaad het geval zijn geweest, want Manus had de gewoonte om diep in de nacht door te zakken in het huis van zijn zuster 'Dora' Beij (1862-1933). Officieel was deze vrouw een werkvrouw, maar in werkelijkheid dreef zij een bordeel of 'hoerenkast', waar verschillende meisjes werkten.[8] Manus bracht daar nog meer leven in de brouwerij door het gebral van klanten en meisjes op de accordeon te begeleiden.Toen de zeventienjarige Maria een kind van hem verwachtte, verboden haar ouders een huwelijk met Manus. Daarmee was een breuk tussen hen onvermijdelijk geworden. Na de geboorte van 'Bram' in 1902, ging de moeder niet in op het aanbod de zuigeling te verkopen, maar werd het jongetje door zijn grootouders opgevoed. Toch kwam het een jaar later tot een verzoening, die overigens meer weg had van een soort chantage. Opnieuw raakte de fabrieksarbeidster Maria in verwachting. Ditmaal kwam het huwelijk tussen haar, nu in de derde maand, en Manus, die zich nog steeds wild en brutaal gedroeg, dan toch tot stand. De plechtigheid vond plaats op het stadhuis en op dezelfde dag ook in de Nederlands-hervormde kerk. Van een huwelijksreis was uiteraard geen sprake. Het jonge paar vertrok naar huis waar de bruidegom onderweg de huwelijksbijbel in het water gooide, want Manus was tenslotte ook nog eens 'een rooie rakker in hart en nieren'. Uit dit huwelijk werd Maria Beij in de zomer van 1919 in een van de vele huizen die het gezin in de loop der tijden bewoonde, geboren. Zij was het achtste kind en daarna volgden nog enkele anderen. Haar verhaal geeft verschillende trekken weer van een arbeiderscultuur, die later in dit artikel nog wat systematischer aan de orde zal komen.

Huwen, samenwonen en scheiden

In Leiden steeg tussen 1890 en 1909 het aantal huwelijkssluitingen. In de periode 1900-1904 bedroeg het totaal 1.865, in 1905-1909 2.077. Het huwelijk lijkt in de 19de en het grootste deel van de 20ste eeuw ook voor Leidenaren de samenlevingsvorm te zijn geweest die het best de behoeften van mensen bevredigde. Het

aantal gehuwden steeg in Nederland vanaf de generaties die in 1860-1864 waren geboren.[9] Dat blijkt uit het percentage gehuwde mannen en vrouwen van 25-29 jaar.[10] Omdat beide seksen als zij getrouwd waren dat als regel voor hun 45ste leeftijdsjaar hadden gedaan, is het percentage gehuwden van 45-49 jaar bepalend voor de intensiteit van het huwelijk. In die leeftijdsgroep was van de Leidse mannen in 1900-1904 94% getrouwd (geweest) en van de vrouwen 88,5%.[11] Omdat in steden een vrouwenoverschot voorkwam, is het percentage van deze groep lager dan dat van de andere sekse.[12] Beide cijfers kwamen min of meer overeen met die van andere gemeenten in het Westen van Nederland.

De stijgende populariteit van het huwelijk valt te verklaren uit de verbreiding van de idealen van de Verlichting die sterk de nadruk legde op het gezin en de emotionele gevoelens van het echtpaar. Het tijdstip ervan was ook afhankelijk van de prijs- en loonontwikkeling. In Nederland daalden de prijzen van de eerste levensbehoeften in de tweede helft van de 19de eeuw.[13] In Leiden nam het prijspeil van levensmiddelen toen ook af, maar het steeg later weer.[14]

De ontwikkeling van de (nominale) lonen werd in Nederland tussen 1894 en 1913 gekenmerkt door een stijging.[15] Enkele aanwijzingen bevestigen dat deze factor ook in Leiden een rol speelde.[16] Bovendien steeg het aantal aangeslagenen en het gemiddeld bedrag dat zij betaalden in de plaatselijke inkomstenbelasting.[17]

Of hier het reële loon (de koopkracht) eveneens toenam, is op grond van deze gegevens moeilijk te bepalen doordat onduidelijk is of en hoe de prijzen en lonen op elkaar inwerkten.[18]

Van de leeftijd waarop Leidse jonge mannen en vrouwen een huwelijk sloten, is ook weinig bekend. Uit genealogische gegevens van Leidenaren valt wel de conclusie te trekken dat de volks- en arbeidersklassen eerder huwden dan de burgerlijke elite. Uit het voorbeeld van de ouders van de Zangeres zonder Naam bleek dit al. Ook Johannes van der Linden, die in 1868 met Maria Catharina Swanenburg, later beter bekend als de gifmengster 'Goeie Mie', trouwde betrekkelijk jong: hij was toen 23 jaar oud.[19]

Daartegenover stonden vertegenwoordigers van de economische en politieke bovenklasse, zoals de dekenfabrikanten uit de familie Krantz die laat trouwden, de toekomstige burgemeester De Laat de Kanter met zijn op 30-jarige leeftijd gesloten huwelijk, en Aalberse, na de Eerste Wereldoorlog minister van Sociale Zaken, wiens gezinsleven begon toen hij 27 jaar was.

Over samenwonen is veel minder bekend. De nog ongehuwde Goeie Mie woonde in 1865 in de Gortestraat (wijk 5 nr. 5) in hetzelfde huis als Johannes

van der Linden die daar met zijn ouders verbleef. Of hieruit afgeleid mag worden dat het toekomstige echtpaar ook daadwerkelijk samenwoonde of een seksuele relatie had, blijft speculatief. Uit de politierapporten blijkt wel dat de tante van de Zangeres zonder Naam, de ons al bekende Dora Beij, in 1900 op Rembrandtstraat 28 in concubinaat met Dirk Hüter huisde. Deze bierbrouwersknecht en sjouwer die acht jaar jonger was dan zij, trouwde in 1900 met haar zuster Maria Elisabeth Beij. Bij die gelegenheid werden twee kinderen van Maria gewettigd, waarna het echtpaar ging wonen in de Lange Agnietenstraat 15 in een huiis waar ook een prostituee werkte.

De voorbeelden van samenwonen zijn schaars, maar dit lijkt wel logisch omdat dit verschijnsel in Nederland in de tweede helft van de 19de eeuw zeldzaam was.[20] Dit was zelfs het geval in Amsterdam, de stad die ook toen als een exponent bij uitstek van een vrije moraal kon gelden.

Uit deze cijfers blijkt dat in Leiden twee soorten demografische patronen bestonden: één van het volk en de andere van de elite. Een 'one-class society', waar velen uit de top en middengroepen, zoals onderwijzers, naar streefden, was

Portret burgemeester De Laat de Kanter. Foto Kiek ca. 1895. Coll. Gemeentearchief.

afwezig. Zelfs een beschavingsoffensief, bijvoorbeeld door het stichten van het Volkshuis en scholen voor de arbeidersjeugd, had in Leiden vóór 1914 nog niet veel succes.

Echtscheiding kwam in Leiden zelden voor: in het decennium 1900-1909 werden slechts 66 huwelijken ontbonden.[21] Ook in dit geval was de Leidse bevolking niet uniek, want zij gedroeg zich in dit opzicht als een voorbeeld van een stad in West-Nederland.[22] Echtscheiding was in ons land vóór de Eerste Wereldoorlog zelfs in verstedelijkte gemeenten een randverschijnsel.

Huwelijksvruchtbaarheid

De Leidse hoogleraar Jacob Geel (1789-1862) schreef over sommige inwoners van zijn woonplaats: 'Het vervloekte gemeene vee trouwt vóór hun achttiende jaar, vreet aardappelen, maakt teringachtige kinderen, komt aan de armenkas of gaat bedelen.'[23] Het lijkt een uitspraak die gebaseerd is op enkele indrukken maar zeker niet op een waarneming van de werkelijkheid. Gegevens over de huwelijksleeftijd kwamen al eerder ter sprake, waaruit bleek dat men eerder als twintiger dan als tiener trouwde. Voor het proletarische karakter van 'het gemeene vee' valt op het eerste gezicht meer te zeggen, omdat de huwelijksvruchtbaarheid in Leiden groter was dan in andere steden van West-Nederland.[24] Toch kwamen in dorpen en in de rest van het land cijfers voor die soms hoger waren dan in Leiden.

De hoge cijfers van de huwelijksvruchtbaarheid lijken hier vooral te danken aan de volksklassen. Zo was Goeie Mie (haar vader, de sjouwer Clemens Swanenburg, trouwde in 1830) afkomstig uit een gezin van dertien kinderen. Ook onder de voorouders van de Zangeres zonder Naam waren de gezinnen kroostrijk, zoals bij de zeepziedersknecht en dekenspinner Willem Beij (gehuwd in 1832) met een kindertal van acht en de fabrieksarbeider Jacobus Brouwer (met zeven kinderen uit zijn in 1850 gesloten huwelijk). Tegenover hen stonden in de tweede helft van de 19de eeuw mensen uit de elite, zoals de hoogleraar Hector Treub en de fabrikanten B.F. en C.H. Krantz met respectievelijk twee, drie en vier kinderen.

Vanaf de jaren tachtig daalde de huwelijksvruchtbaarheid van de Leidse gezinnen.[25] In dit opzicht leek de bevolking van de Sleutelstad op die van de meeste Nederlanders.[26] Alleen in het rooms-katholieke Zuiden vond een soort bevolkingsoffensief plaats, dat pas in de 20ste eeuw plaatsmaakte voor dalende geboorte- en vruchtbaarheidscijfers.

Toch bleven in de Sleutelstad de verschillen in kindertal bestaan tussen de arbeiders en de elite.[27] Omdat in Leiden in de tweede helft van de 19de eeuw

meer kinderen werden geboren dan er mensen overleden, bestond een 'geboorte-overschot'.[28] Dit was een nieuw en modern kenmerk, omdat steden in de 18de eeuw en zelfs later meestal meer overlijdens dan geboortes kenden. Door dit geboorte-overschot wordt ook de sterke groei van de Leidse bevolking vanaf de jaren zestig van de 19de eeuw verklaard.[29]

Buitenechtelijke vruchtbaarheid

In Nederland steeg het aantal kinderen dat buiten het huwelijk werd geboren in de tweede helft van de 18de en de eerste helft van de 19de eeuw.[30] Leiden had tot circa 1900 de hoogste cijfers van heel Nederland.[31] De literatuur geeft daar vele voorbeelden van: twee overgrootmoeders van de Zangeres zonder Naam: Catharina van der Reek, vrouw van Willem Beij (in 1829) en Maria Tegelaar, gehuwd met Jacobus Brouwer (in 1850). Andere voorbeelden van ongehuwde moeders zijn Jannetje Lagas, later gehuwd met de schipper Pieter van der Klauw (driemaal: 1864, 1866, 1867), en Goeie Mie zelf (in 1863, 1865, 1867).[32] Zelfs in een latere periode (de jaren dertig van de 20ste eeuw) waren van 116 werknemers van Zaalberg er nog acht de zoon van een ongehuwde moeder.[33]

Portret C.H. Krantz.

Twee ontwikkelingen in de cijfers van de buiten de echt geborenen nuanceren de hoge cijfers. Een stijgend aantal van deze kinderen was niet uit een Leidse moeder geboren. Veel jonge meisjes waren afkomstig uit andere plaatsen van Zuid- of zelfs Noord-Holland. In 1900 bevielen in het ziekenhuis van Leiden ongehuwde vrouwen die eenvoudige beroepen hadden als dienstbode en naaister. Zo werden in Leiden in de periode 1890-1909 2.693 kinderen buiten het huwelijk geboren, van wie er niet minder dan 1.693 afkomstig waren van buiten de stad, dus bijna tweederde. Het aantal ongehuwde moeders uit de Sleutelstad was dus veel lager dan op het eerste gezicht hierboven bleek.

Een andere nuancering moet worden aangebracht als gekeken wordt naar het lot van onwettige kinderen. Zo werd het jongste kind van Goeie Mie, het enige dat toen nog in leven was, bij huwelijk gewettigd. Hetzelfde was het geval met de kinderen van de eerder genoemde Jannetje Lagas en met het oudste broertje Bram van de Zangeres zonder Naam. Bovendien valt een ontwikkeling te bespeuren waaruit bleek dat de seksuele gebruiken onder arbeiders strenger werden.[34] Het eerste kind van zwangere bruiden werd later geboren dan vóór circa 1890 het geval was.[35] Of dit verschijnsel een direct gevolg was van een beschavingsoffensief of van een grotere discipline onder de volksklassen valt moeilijk uit te maken.

Sterfte

Hiervoor kwam aan de orde dat in Leiden in de tweede helft van de 19de eeuw geen sterfte-overschot voorkwam. Bovendien daalde het aantal overledenen in een snel tempo.[36] Het bedroeg in 1881-1885 24,9 pro mille, in 1901-1905 nog slechts 15,8.[37] De kortetermijncrises in de sterfte kwamen bijna niet meer voor. De laatste grote epidemie was de cholera in 1866 en de volgende zou de Spaanse griep van 1918-1919 zijn.[38] Pokken eisten in 1883 enkele tientallen slachtoffers en de difteritis, die een endemisch karakter droeg, leverde in de periode 1880-1909 nooit meer dan een twintigtal overledenen. Alleen aan de mazelen stierven in 1896 zeventig personen. Tering, in de woorden van prof. Geel het kenmerk bij uitstek van kinderen uit de volksklassen, was in Leiden in de tweede helft van de 19de eeuw vrijwel afwezig.

De sterfte op lange termijn was dus veel belangrijker dan de beperkte uitbarstingen van ziekten met een epidemisch karakter. Allereerst valt daarbij te denken aan de zuigelingensterfte die in Leiden 174 pro mille in 1889-1891 bedroeg en in 1899-1901 122.[39] Daarmee was de situatie enigszins gunstiger dan in andere gemeenten van West-Nederland. Overigens was deze afname een verschijnsel dat

toen eveneens elders in Nederland optrad.[40] Ook in Leiden waren, zoals in de rest van ons land, de levenskansen van zuigelingen in de arbeidersgroepen slechter dan bij de elite. Zo overleden vier van de dertien kinderen van Clemens Swanenburg beneden de leeftijd van één jaar en vier andere op een wat hogere leeftijd. Van Clemens' dochter Goeie Mie stierven er twee (onwettige) op zeer jonge leeftijd.[41] In het ouderlijk gezin van de Zangeres zonder Naam kwam zuigelingen- en kindersterfte zelfs helemaal niet (meer) voor. De oorzaken van deze afname, die een algemeen kenmerk was in de Nederlandse demografie na 1880, lag vooral in de exogene (milieugebonden) sterfte. Borstvoeding en in mindere mate het afnemen van besmettelijke ziekten vormen hier, demografisch gezien, de belangrijkste verklaring.[42]

Economische en financiële factoren voor deze daling van de sterfte op jeugdige leeftijd kunnen gelegen hebben in een mogelijke stijging van de koopkracht. Van belang waren zeker hygiënische maatregelen, zoals de voorziening met goed drinkwater, het dempen van grachten, bouw van betere arbeiderswoningen en in mindere mate ook de aanleg van een riolering.[43]

Het woonhuis van Goeie Mie. Tekening uit Geïllustreerd Politienieuws van 30 december 1883.

Geografische mobiliteit

In de 19de eeuw was in Nederland een vertrekoverschot regel.[44] Ook Leiden kende toen meer mensen die de stad verlieten dan zich er vestigden.[45] Meer dan 90% vertrok naar andere gemeenten in de provincie en het land. Er kunnen daarbij twee patronen worden onderscheiden. Verschillende welgestelde mensen vestigden zich, nadat zij met pensioen waren gegaan, in de groene, rustige gebieden.[46] Dat was het geval met Johannes Kneppelhout, beter bekend als 'Klikspaan', die zijn intrek nam in 'De Hemelsche berg' onder Oosterbeek. De bankier H.F.C. Gerlings en de hoogleraar en lid van de Eerste Kamer R.T.H.P.L.A. van Boneval Faure gingen in Hilversum wonen. Voor anderen boden het Rapenburg, de Zoeterwoudse- en Witte Singel en het Plantsoen met zijn park voldoende mogelijkheden om met plezier te wonen.

Uiteraard verhuisden mensen ook in de loop van hun carrière. In het verhuisgedrag bestond een belangrijk verschil tussen de elite en de volksklassen. Mensen uit de top van de samenleving bleven soms decennialang in hun huis wonen. Dit was het geval met Th.P. Viruly, president-commissaris van de Leidse sajetfabriek en vele decennia lid van de Eerste Kamer, die Rapenburg 6 tot zijn dood bewoonde. C. Cock, hoogheemraad van Rijnland en gemeenteraadslid, verbleef zelfs vrijwel zijn hele leven (dat in 1908 eindigde) op Rapenburg 48.

Bij mensen uit de volklassen was verhuizen een normaal gedrag. Het voorbeeld van de ouders van de Zangeres zonder Naam mag dit bewijzen. Nog vaker veranderde de katoenwever Denijs den Os van huis: tussen 1890 en 1907 zelfs tien maal. Ook de wever Johannes Hendrikus Neuteboom betrok minimaal negen woningen in twaalf jaar. Het is opvallend dat de afstand tot een nieuwe woning meestal klein was. Zowel Den Os als Neuteboom begonnen op de Waardgracht en woonden later op de Oranjegracht, de straat die zij weer verruilden voor de Waardgracht. Door dit verhuizen over korte afstand bleven de sociale netwerken goed in stand. De oorzaak van dit verhuisgedrag lijkt vooral in de gezinsomvang te liggen: meer kinderen betekende het betrekken van een iets grotere woning. Mogelijk speelden ook de veranderingen van inkomen een rol.[47] Verkassen om het ongedierte en een uitgewoond huis te ontvluchten kwam ook voor.

Conclusie

Rond 1900 kwamen in Leiden twee soorten demografische patronen voor: dat van de elite met zijn strenge middle-class normen en dat van de volksklassen wier gedrag veel vrijer was. Dat blijkt uit het voorbeeld van de de families van de

meest bekende Leidse vrouwen uit de laatste twee eeuwen. Bij deze laatste groep kwamen ongehuwde moeders, zwangere bruiden, een grote kinderschaar en veelvuldig verhuizen voor. Het gaat te ver om de veranderingen die in het begin van de 20ste eeuw optraden te beschouwen als 'beschavingsoffensief' of 'verburgerlijking'. Daarvan was pas sprake in de jaren zestig, toen de trekken van de arbeiderscultuur minder scherp werden of soms zelfs verdwenen.[48] Deze nieuwe cultuur met veel striktere normen ging lijken op die van de elite. Dit werd mede in de hand gewerkt door de sanering van de oude volksbuurten ten zuiden van de Oude Vest en ten oosten van de Herengracht. Vele (vroegere) arbeiders vertrokken naar nieuwe buurten, zoals de Kooi, en de hechte netwerken verdwenen hierdoor. Bovendien kwam er een einde aan de Leidse textielindustrie, onder meer omdat de kinderen uit de volksklassen andere beroepen gingen zoeken.[49]

Klikstraat, van Vierde Binnenvestgracht naar Gerestraat. Foto ca. 1900. Coll. Gemeentearchief.

Noten

1 De bevolkingscijfers en de demografische kerngegevens zijn ontleend aan de *Jaarverslagen van de Gemeente*. De totalen wijken soms af van de reeksen bij J.A. van Doorn-Beersma en D.J. Faber (ed.), *Het Leidse pluche. 150 jaar Gemeentebestuur in Leiden* (Leiden 2001) 279-282. Andere gegevens in dit artikel zijn afkomstig uit de Bevolkingsregisters, de Registers van de Burgerlijke Stand van Leiden, de Gezinskaarten en de families uit het Nederlands Patriciaat (NP): ook deze worden meestal niet in de noten vermeld.

2 R.C.J. van Maanen, 'Leiden buiten de veste (1896-1940)', *Leids Jaarboekje* 73 (1981) 157-184.

3 H.A. Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw' in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (ed.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 45-67, 170-171, aldaar 48-49: 72,9 x 67,3 = 49,1.

4 Diederiks, 'Beroepsstructuur', 49.

5 H.A.C. Branderhorst, 'Het economisch leven' in: *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962) 337-394, aldaar 386.

6 M. Servaes, *De zangeres. Het verhaal van mijn leven* (Den Haag 1994).

7 J. van Egmond, 'Kwartierstaat van Maria Beij', *Genealogische Bijdragen Leiden en omgeving* 1 (1985-1986) KW 1.

8 Het huis lag waarschijnlijk in de Rembrandtstraat, volgens een mededeling van P.A.J. Otgaar, die mij ook andere gegevens over deze vrouw leverde, waarvoor ik hem hierbij dank.

9 D.J. Noordam, 'Een morele natie. Gezin en huishouden op het breukvlak van twee eeuwen' in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (ed.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001) 89-112, aldaar 92.

10 F.W.A. van Poppel, *Stad en platteland in demografisch perspectief: De Nederlandse situatie in de periode 1850-1960* (Voorburg 1984) 67-68.

11 Van Poppel, *Stad*, 69-70.

12 *Demografische analyse der bevolking van Leiden en omgeving en de toekomstige omvang en samenstelling dezer bevolking* (Leiden 1950) 22, geeft evenals Van Doorn-Beersma en Faber, *Pluche*, 279-280 hier cijfers over.

13 Noordam, 'Natie', 98

14 [A.J.] Fokker, *Statistiek der Gemeente Leiden* (Leiden 1915) 82, 98. *Annuaire statistique du Royaume des Pays-Bas 1889* (z.p. z.j.) 50-53. *Annuaire statistique du Royaume des Pays-Bas 1897* (Den Haag 1898) 56, 58. *Annuaire statistique du Royaume des Pays-Bas 1916* (Den Haag 1917) 118.

15 Noordam, 'Natie', 98.

16 Bekend is dat de lonen van de wevers bij Zaalberg tussen 1890-1910 stegen, volgens A.J. Backer, *Leidse wevers onder gaslicht. Schering en inslag van Zaalberg dekens onder gaslicht (1850-1915)* (Leiden 1952) Bijlage VI.

17 In 1890 betaalden 5996 aangeslagenen gemiddeld *f* 26,62, in 1909 waren 8.630 belastingplichtigen gegoed voor *f* 45,17, zie de *Jaarverslagen* en Fokker, *Statistiek*, 48.

18 Fokker, *Statistiek*, 82, 98.

19 W.F. van Zegveld, 'De Pilgrim-afstamming van het gezin van Goeie Mie', *Genealogische Bijdragen Leiden en omgeving* 7 (1992) KW 107.

20 Noordam, 'Natie', 96-97.

21 Zie ook de gegevens over een langere periode bij F. van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg 20e eeuw* (Wageningen

1992) 474.

22 Van Poppel, *Trouwen*, 475.

23 M.J. Hamaker, *Jacob Geel (1789-1862)* (Leiden 1907) 45.

24 Van Poppel, *Stad*, 74, 75. Zie voor de cijfers van de geborenen in de periode 1851-1914: Fokker, *Statistiek*, 3.

25 *Demografische analyse*, 3. Van Poppel, *Stad*, 74, 75.

26 F. van Poppel, 'Van vijf naar 16 miljoen. De groei van de Nederlandse bevolking in de afgelopen eeuw' in: Van Maarseveen en Doorn (ed.), *Nederland een eeuw geleden geteld,* 65-87, aldaar 78-80.

27 Noordam, 'Natie', 99-100. Op de verschillen tussen de rooms-katholieken en gereformeerden die landelijk gezien de hoogste huwelijksvruchtbaarheid kenden, en de andere levensbeschouwelijke groepen kan hier, bij gebrek aan cijfermateriaal, niet worden ingegaan.

28 Fokker, *Statistiek*, 3. *Demografische analyse*, 2, 3.

29 Ook het migratiesaldo dat later nog ter sprake komt, speelt hier uiteraard een rol.

30 Noordam, 'Natie', 105-106 geeft een grafische voorstelling vanaf 1840.

31 Van Poppel, *Stad*, 72, 73.

32 *Gezinskaarten* (Brouwer), *Onze Voorouders* IV *Kwartierstaten en stamreeksen* (Zoetermeer 2001) 122-123 (Van der Klaauw), W.K. van Leyden, *Goeie Mie of de Leidsche gifmengster*, bewerkt door I.W.L. Moerman (Leiden 1994) 9.

33 D.J. Noordam, 'De werknemers bij de Leidse textielfabriek Zaalberg in 1931-1932', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1997* (1998) 116-133, aldaar 129- .

34 Noordam, 'Zaalberg', 129-130.

35 Noordam, 'Zaalberg', 130-131.

36 Van Poppel, *Stad*, 63, 64.

37 *Demografische analyse*, 3. Fokker, *Statistiek*, 3.

38 Fokker, *Statistiek*, 3, 11.

39 Van Poppel, *Stad*, 65.

40 F. van Poppel, 'Sociale ongelijkheid voor de dood. Het verband tussen sociaal-economische positie en zuigelingen- en kindersterfte in Nederland in de periode 1850-1940', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 8 (1982) 231-281.

41 Het is, ook het gezien het voorgaande, onjuist en weinig kies om te suggereren dat hier kindermoord in het spel was, zoals gebeurt bij Van Leyden, *Goeie Mie*, 10.

42 Chr. Vandenbroeke, F. van Poppel en A.M. van der Woude, 'De zuigelingen- en kindersterfte in België en Nederland in seculair perspectief', *Tijdschrift voor geschiedenis* 94 (1981) 461-491, aldaar 464-478.

43 C. Smit, *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (Leiden 2001) 97-108.

44 Van Poppel, 'Vijf', 70-71.

45 Fokker, *Statistiek*, 3. *Demografische analyse*, 8.

46 D.J. Noordam, 'Leidenaren en hun buitenplaatsen in de vroegmoderne tijd' in: J. de Jongste, J. Roding en B. Thijs (ed.), *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1999) 15-39, aldaar 33-34.

47 De huurschuld kan geen rol hebben gespeeld omdat men deze niet kon ontlopen bij een verhuizing over korte afstand.

48 P. Thoenes, *Leiden en de Leidenaren. Deelproject: Textielindustrie* (Leiden 1964 [?]).

49 D.J. Noordam, J.K.S. Moes en J. Laurier, *Door de wol geverfd. Herinneringen aan de Leidse textielindustrie in de twintigste eeuw* (Zutphen 1998) 12.

Het Eerste Leidsche Klucht- en Revue Gezelschap

Ingrid W.L. Moerman

In Stedelijk Museum De Lakenhal werd in december 1999 de tentoonstelling *Ode aan de Zangeres zonder Naam* geopend. Tijdens de voorbereidingen hiervan was een oproep in de krant geplaatst om informatie over een toneelvereniging, waarvan Rietje Beij – zoals de Zangeres heette – lid geweest zou zijn. Er kwamen gelukkig enkele reacties, die zelfs uitmondden in een schenking van voorwerpen afkomstig van die vereniging. Met name twee notulenboeken geven een beeld van het reilen en zeilen van het Eerste Leidsche Klucht- en Revue Gezelschap[1].

Het eerste notulenboek met verslagen van de ledenvergaderingen begint met het eerste jaarverslag, waarin vermeld wordt dat de heren P. van Egmond, A. Velthuyzen en H. van Egmond op 20 april 1922 bijeenkomen om een kluchtgezelschap op te richten, want, zo zegt Velthuyzen, toneelspelen van drama's gaat vervelen. Hij ondervindt veel bijval en diezelfde avond wordt een bestuur gevormd door A.G. Velthuyzen (voorzitter), L. Zitman (tweede voorzitter), H. van Egmond (secretaris), Keizer (tweede secretaris), C. Groenendijk (penningmeester), P. van Egmond (tweede penningmeester), M. Schelvis (eerste commissaris), B. Neuteboom (tweede commissaris) en J. Filippo (toneelmeester).

De eerste uitvoering is al na zes maanden door *aanrikimidasie* van de heer Brink voor de Timmerlieden- en Modelmakersvereniging. De avond is zeer geslaagd en de vereniging krijgt haar eerste *souvanier*, een lauwerkrans.

Helaas zijn de ledenvergaderingen wat minder geslaagd, ze worden in ieder geval slecht bezocht. Daarover klaagt de voorzitter iedere keer. Vaste zaken die aan de orde komen, zijn het voorlezen van de notulen die *onveranderlijk* worden goedgekeurd en het *ballonteeren* van nieuwe leden en donateurs.

In de jaarvergadering van 15 mei 1923 stelt de voorzitter voor, na de werkzaamheden van P. van Egmond als bode uiteengezet te hebben, deze een toelage van vijf gulden te geven. Dit voorstel wordt door de leden goedgekeurd. Van Egmond

Drs. Ingrid W.L. Moerman is conservatrice bij het Stedelijk Museum De Lakenhal.

Zilveren lauwertakje.

bedankt het bestuur en de vergadering *int heelal*, waarop hartelijk wordt *geaplouidieseerd*. Vervolgens komt de verkiezing van een *gesinlarieerd boden* aan de orde. Voorzitter stelt een bedrag van tien gulden per jaar voor, wat de heer Turnhout te weinig vindt. De heer Koet zal niet zeggen dat het te veel is, maar is van mening dat de vereniging bestaat uit amateurs en dat het dus ook liefhebberij moet blijven en geen winstbejag. Turnhout stelt voor dat ieder lid een cent betaalt, waarop Koet zegt dat er dan wel een andere bode te vinden is die het 'voor zijn brood' doet. Tenslotte besluit men om twaalf gulden hiervoor uit te trekken en voorzitter vraagt om kandidaten. P. van Egmond en B. Neuteboom geven zich op en er wordt *gestempt*, met als resultaat de benoeming van Van Egmond.

Al snel komt de wens op een eigen vaandel te hebben, zoals vele Leidse verenigingen. Een banier kost zo'n tweehonderd gulden. De voorzitter stelt voor met een intekenlijst te komen op de 'gezellige avond', wat dan nog tekort komt zal uit de kas betaald worden. Omdat het vaandel bij de uitvoeringen in de zaal zal prijken, zal ook een bijdrage gevraagd worden van de verenigingen waarvoor de Klucht optreedt. Behalve voor de timmerlieden is intussen ook al opgetreden voor de melkslijters en het Politiemuziekgezelschap. Dat laatste is wel tegengevallen, want de voorzitter merkt op: 'Nu kan het wel wezen dat wij verwend zijn, maar niettegenstaande hooren wij van bijde kanten niets. Wel zij de voorzitter van de Politie dat het er niet bij bleef, maar wanneer zal dat koomen.' Nadat de penningmeester daarom drie maal 'had moeten lopen' is uiteindelijk het geld betaald, waarover veel leden 'de pee' in hadden gehad.

De leden hebben gelukkig wel een gezellige avond, die plaatsvindt op zaterdag 20 juni 1923 in café Bamberger aan de Lammermarkt. Er worden geen stukjes gespeeld, maar enkele leden doen voordrachten. Ook is er een tombola, waarvoor tweehonderd loten à *f* 0,20 worden verkocht. Het batig saldo is zodanig dat de banier besteld kan worden. Deze zal half september geleverd worden en op de volgende uitvoering, 20 oktober 1923, voor het eerst getoond worden. Op de ledenvergadering van 7 augustus 1923 wordt de vraag gesteld of er geen baniermars gemaakt kan worden. Voorzitter zegt dat hij 'al zoo iets heeft door laten spiegelen van dames te laaten zingen 4 of 5'. De vraagsteller vindt dat zo'n lied door beiderlei kunne gezongen moet worden en stelt voor de heer Cor Noyen te raadplegen, waarop voorzitter opmerkt dat er in de vereniging leden zijn die 'dat wel kenne'.

Voor de feestavond op 20 oktober 1923 is iedereen aansprakelijk voor zijn

eigen *introdiesjees*. Ook is het verboden sterke drank mee te brengen. Intussen is bekend geworden dat de timmerlieden tien en een particulier vijf gulden bijgedragen hebben voor het vaandel, waaraan de heer Van Hoeken meegewerkt heeft. Hiervoor krijgt hij een inktstel aangeboden. Maar de vereniging is er nog niet, er moet ook nog geld komen voor een 'kist, foudraal en pidestaal'. Op de volgende ledenvergadering, 24 november 1923, geeft de voorzitter 'een uitligging wat ons in de toekomst strekt en dat is reveu speelen en een reveu kost *f* 1000 dus daar moeten wij als het noodig is op kunne rekene dat wij dan goeien Dames en Heeren kragten hebbe'.

De tweede verjaardag wordt gevierd met een grote uitvoering in Zomerzorg op 3 mei 1924. Het gehele programma wordt door eigen krachten uitgevoerd. Zo treedt het Duo Henry en Louis (Van Egmond en Zitman) op, met gemakkelijke refreinen die daveren door de zaal. Opgevoerd worden *Kleptomanie* en *Een vergissing*, beide van J.J. Rentenaar, en tot besluit *De begrafenis van Gerrit*, in kluchtscène gezet door een der meest vruchtbaar werkende leden, Louis Zitman. Het *Leidsch Dagblad* vindt het goede krachten, maar zou graag zien dat er op den duur iets

Vaandel van het Leidsch Politie Muziek Gezelschap, opgericht 23 januari 1920.

hoger gemikt zou worden. 'Zij zijn knap genoeg om ook nog wel bij hun publiek succes te kunnen hebben met stukken, waarin de humor wat fijner uitkomt.'[2]

De viering van het driejarig bestaan van het Eerste Leidsche Klucht- en Revue Gezelschap vindt ook in Zomerzorg plaats. Op 2 mei 1925 is de zaal geheel bezet, er moeten zelfs nog stoelen bijgezet worden. Het vaandel heeft een prominente plaats en is getooid met acht eretekenen, geschonken door andere verenigingen waarvoor welwillend is opgetreden. Na het welkomstwoord van voorzitter A. Velthuyzen, waarin hij meldt dat het aantal leden en donateurs is gestegen tot 180, zingt H. van Egmond enige komische liedjes die zeer in de smaak vallen. Mej. J. Korenhof, 15 jaar oud, zingt 'op verdienstelijke wijze met mooie stem coupletten' en wordt herhaaldelijk teruggeroepen. Daarop volgt een onschuldige, maar allerdolste klucht van J.J. Rentmeester, getiteld *Een angstvolle nacht*, die ook veel succes oogst, en tenslotte nog voor de pauze drie liederen door J. Ravensbergen. Na de pauze is de beurt aan *Hannes de kruier in handel en wandel*, waarin de hoofdrol vertolkt wordt door H. Webbers. De firma Hoppezak aan de Haarlemmerstraat verzorgt het grimeren. Het bal na afloop staat onder leiding van H. Koet en wordt begeleid door het Jazzbandgezelschap Ons Genoegen, gedirigeerd door H.J. van Wijk.[3]

Spelen voor goede doelen

Tijdens de ledenvergadering van 17 maart 1924 in café Bamberger wordt bekendgemaakt dat er op 29 maart gespeeld zal worden voor de 'uitgesloten' Twentse textielarbeiders in De Graanbeurs, die gratis ter beschikking wordt gesteld. De oude stukken *Kareltjes eerste liefde* en *In den Groentijd* staan dan op het repertoire. Hiervoor worden *rikwiziete* gevraagd, die gul worden aangeboden, want 'die heb dit en die weer dat'. Het batig saldo van de avond (*f* 53,50) wordt aan de Leidsche Bestuurders Bond afgedragen, benevens de opbrengst van de collecte (*f* 14,78).[4]

Terwijl de wolken zich loodzwart kleuren op 10 augustus 1925, treedt even voor zeven uur 's avonds in Borculo een onheilspellende windstilte in. Het is drukkend zwoel en het wordt gaandeweg pikkedonker. Ten westen van de stad ontwikkelt zich plotseling een hevige wervelstorm, die voortdurend in kracht toeneemt. De wind loeit en huilt, zoals niemand ooit gehoord heeft. Er volgt een ontzettend gekraak en oorverdovend lawaai van vallende dakpannen, instortende huizen en neerslaande bomen. De cycloon sleept alles met zich mee. Borculo, een stadje met 5.000 inwoners, verandert in slechts enkele minuten in een enorme puinhoop. Er zijn vijf doden en tientallen gewonden te betreuren. De hulp van

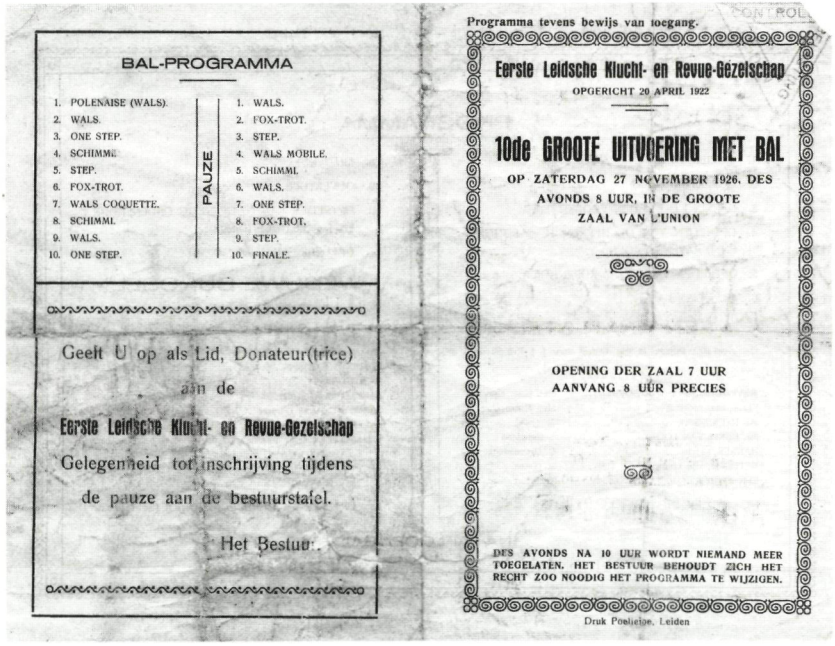
het leger wordt ingeroepen om de straten weer begaanbaar te maken.[5] Uit binnen- en buitenland stromen giften in geld en goederen binnen. Ook het Eerste Leidsche Klucht- en Revue Gezelschap laat zich niet onbetuigd. In de ledenvergadering van 2 september wordt besloten tien gulden uit de kas ter beschikking te stellen voor het Nationaal Steunfonds, later Nationaal Rampenfonds genaamd. Of er ook nog geld bijeengebracht wordt op de uitvoering van 14 november in de grote zaal van Zomerzorg vermeldt het notulenboek niet. Wel wordt gewaarschuwd goed op te letten aan wie er kaarten verkocht worden, want er zijn 'mannen met grooten kuifen en die zijn wel eens lastig'. Na afloop van de uitvoering krijgt de penningmeester een bedankje voor 'het trouw verlullen van zijn fuctie'.

Een ramp dichter bij huis wordt op zondagmiddag 10 oktober 1926 gemeld.[6] De Katwijkse logger Agatha Maria, de KW 152, van de firma Th. Haasnoot is met man en muis vergaan. Verschillende familieleden van de slachtoffers worden uit de kerk geroepen. Dertien mensen zijn verongelukt, van wie de lijken in de omgeving van IJmuiden, waar het schip wilde binnenlopen, zijn aangespoeld. Men verkeert nog in het onzekere omtrent het lot van de bemanning van de KW 103, maar op 19 oktober komt het bericht dat dit schip veilig IJmuiden is binnengelopen. Helaas eindigt de maand oktober in mineur. De Katwijkse logger Arie, de KW 148 met twaalf man aan boord, is bij de Doggersbank vergaan.[7] Er is weinig kans dat de lijken gevonden worden. Besloten wordt een liefdadigheids-voorstelling te geven, al is men van mening dat het rijk hiervoor eigenlijk behoort te zorgen; de nabestaanden moeten niet afhankelijk zijn van liefdadigheid. Op 30 oktober vindt de uitvoering plaats in l'Union aan de Steenstraat.[8] De eigenaar E.H. Rap stelt gratis de zaal beschikbaar. Voorzitter H. van Egmond treedt op als humorist en geeft met J. Ravensbergen, beiden gekleed in visserskostuum, *Moeder en kind* en *Slachtoffers der zee* ten gehore. Na de pauze treedt mej. Korenhof weer voor het voetlicht en worden een paar lachstukjes gespeeld, zoals *In den Groentijd*. De uitvoering geeft een batig saldo van *f* 32,50 en de collecte levert *f* 17,50 op. Uiteindelijk komt in de Leidse regio *f* 3.218,77 aan giften binnen.

Lustrumvieringen

Het eerste lustrum wordt op 23 april 1927 gevierd in l'Union.[9] De avond voor leden, donateurs, hun huisgenoten en bestuursleden van zustervereniging heeft een min of meer huishoudelijk karakter. Enkele dames zingen een welkomstlied voor het bestuur. De voorzitter krijgt een gouden lauwerkrans voor het vaandel aangeboden en voor de bestuursleden zijn er bronzen medailles, het oudste

bestuurslid M. Schelvis krijgt een zilveren medaille. Kunst naar Gave schenkt een zilveren lauwerkrans, gymnastiekvereniging Excelsior een zilveren medaille en gymnastiekvereniging De Leidsche Boys een boeket. De echtgenotes van de D.B.-leden, de dames Van Egmond, Ernst en Groenendijk, bieden een bloemenmand aan en een gouden schip voor de banier. Uiteraard wordt bij al die aanbiedingen ook flink gesproken. Het orkest onder leiding van W. der Kinderen speelt een lustrummars. Na de pauze, waarin de aanwezigen op gebakjes en sigaren vergast worden, volgt het hoofdnummer: een revue met zang en dans in negen taferelen, geschreven door Cor Noyen, een geboren en getogen Leidenaar, die nu in Den Haag woont. De decors zijn vervaardigd door het lid D. Blansjaar en de kostuums door medewerkende dames. Aan de revue, getiteld *Kom je ook eens kijken?*, doen zestien hoofdpersonen en ruim dertig figuranten mee en de regie is in handen van P.H. van Egmond. De negen scènes zijn: een middagje in het Van der Werf-park, radiovoorstelling Amerika-Holland, werkloosheid, vrouwelijke landmacht, modern huwelijk, de vrouwen de baas, de filmrepetitie, de levende schilderijen en huldiging van het bestuur. De avond wordt besloten met een 'opgewekt' bal.

BAL-PROGRAMMA

1. POLENAISE (WALS).		1. WALS.
2. WALS.		2. FOX-TROT.
3. ONE STEP.		3. STEP.
4. SCHIMMI.	PAUZE	4. WALS MOBILE.
5. STEP.		5. SCHIMMI.
6. FOX-TROT.		6. WALS.
7. WALS COQUETTE.		7. ONE STEP.
8. SCHIMMI.		8. FOX-TROT.
9. WALS.		9. STEP.
10. ONE STEP.		10. FINALE.

Geeft U op als Lid, Donateur(trice)
aan de
Eerste Leidsche Klucht- en Revue-Gezelschap
Gelegenheid tot inschrijving tijdens
de pauze aan de bestuurstafel.
Het Bestuur.

Programma tevens bewijs van toegang.

Eerste Leidsche Klucht- en Revue-Gezelschap
OPGERICHT 20 APRIL 1922

10de GROOTE UITVOERING MET BAL
OP ZATERDAG 27 NOVEMBER 1926, DES AVONDS 8 UUR, IN DE GROOTE ZAAL VAN L'UNION

OPENING DER ZAAL 7 UUR
AANVANG 8 UUR PRECIES

DES AVONDS NA 10 UUR WORDT NIEMAND MEER TOEGELATEN. HET BESTUUR BEHOUDT ZICH HET RECHT ZOO NOODIG HET PROGRAMMA TE WIJZIGEN.

Druk Posljeloe, Leiden

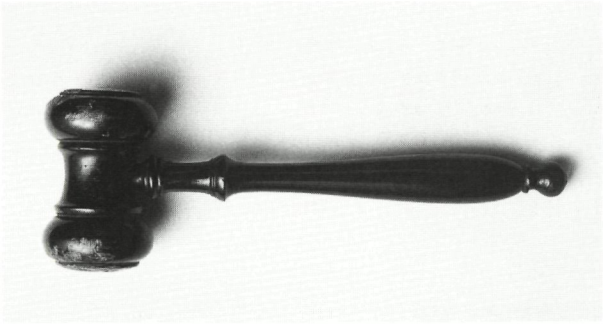
Op de ledenvergadering van 17 augustus 1931 wordt de viering van het tienjarig bestaan besproken en een feestcommissie ingesteld. Er wordt ook gesproken over draaginsignes voor het bestuur. Zijn die nodig of niet? Daarover ontstaat een discussie, met name ook over de prijs. De voorzitter laat een paar modellen zien, die ongeveer drie gulden kosten. Een lid vindt dat te duur en neemt de taak op zich om voor goedkopere te zorgen en zelf een ontwerp te maken. Helaas blijkt op de volgende vergadering van 20 oktober dat hij niet met een ontwerp is gekomen en wordt het ontwerp van de voorzitter gehandhaafd. Tevens wordt daar de lustrumrevue besproken, die de titel draagt *Hou me vast*. De heren Ernst en Webber gaan naar Den Haag, waar ze van Cor Noyen te horen krijgen dat 'het reveu' op 3 januari 1932 zal worden opgeleverd. De leden van de feestcommissie kunnen beter geen rol nemen, die hebben hun handen al vol aan de organisatie van en het toezicht op de feestavond. Zij moeten er vooral op letten dat er niet te veel kinderen, en vooral geen zuigelingen, meegenomen worden. Ook het meenemen van sterke drank is ten zeerste verboden, omdat het op een vorige feestavond tot een enorme rotzooi geleid heeft, 'het leek wel of half Schiedam tegenwoordig was'. Helaas komt de mededeling dat de revue niet op tijd af is, waarop men voorstelt de revue van Nico Rosier, getiteld *Kijk voor je*, te laten nazien door Nard Boer en die op te voeren.

Die opvoering vindt plaats op 23 april 1932 in de grote zaal van concertgebouw Concordia (vroeger l'Union) aan de Steenstraat.[10] Bij binnenkomst in de zaal worden de bezoekers verwelkomd door de vrolijke muziek van The Popular Jazzband onder leiding van de heer Dreef. Na het openingswoord van voorzitter J.G. van Heuzen wordt een feestlied gezongen, waarna cadeaus worden aangeboden, onder andere een vaandelkast – die een plaats krijgt in Concordia –, een voorzittershamer en een krans. In het bijzonder worden gehuldigd mevrouw Ernst, die een mooie lamp krijgt voor alle bij haar gratis aan huis gehouden vergaderingen, en de heren Van Egmond en Groenendijk. De revue *Kijk voor je* met 32 spelers in vijftien taferelen ondervindt veel bijval. De meespelende dames krijgen bloemen, de heer Groenendijk een krans. Maar ook de souffleur (*sjouvleur, choefleur, chouffleur*) Elkerbout, kapper P. van der Pijl en oprichter P. van Egmond worden niet vergeten. Zij krijgen onder andere een kistje sigaren en een polshorloge. Een gezellig bal onder leiding van A.N. van Wijk besluit de geslaagde lustrumavond.

Het twaalfeneenhalfjarig bestaan gaat ook niet onopgemerkt voorbij. Het wordt op 20 oktober 1934 gevierd in de grote zaal van Zomerlust, die door overgrote

belangstelling te klein blijkt.[11] De voorzitter van de feestcommissie, L. Rombout, spreekt het openingswoord, waarna het doek opengaat en het voltallig bestuur temidden van bloemen met het vaandel op het podium te zien is. Aan verenigingsvoorzitter Van Heuzen wordt een zilveren lauwerkrans aangeboden met het verzoek deze aan de banier te bevestigen. Vervolgens huldigt de voorzitter de oudste drie bestuursleden: Groenendijk met een bloemenkrans en Ernst en Holwerda met 'een blijvend souvenir'. Nard Boer draagt een gedicht voor met betrekking tot de werkzaamheden van de bestuursleden. Aan hem wordt een album overhandigd en dan vindt er weer een huldiging plaats. Nu van de oudste spelende damesleden Holwerda, Ernst, Jansen en Keereweer, de oudste donatrice mej. Carton en oudste donateurs Schroef en Berkhout. Alle bestuursleden krijgen namens de feestcommissie een cadeau en Groenendijk, Ernst en Holwerda een insigne aan een lint. Vertegenwoordigers van andere verenigingen komen ook met hun gelukwensen en gaven. Accordeonvereniging D.V.V. (Door Vriendschap Verenigd) biedt een lauwerkrans aan en TIG (Tot Ieders Genoegen), Het Nieuwe Tooneel (in 1926 opgericht door de geroyeerde Kluchtvoorzitter A.G. Velthuyzen!) en voetbalvereniging AZL alle een bloemenmand. Kapper en grimeur P. van der Pijl offreert een plaquette. Na de pauze wordt de revue *Is dat dromen?* gespeeld, geschreven door Rosier, waarna een langdurig en gul applaus opklatert. Nog is er niet genoeg gehuldigd: Nard Boer, Nico Rosier, Van der Pijl en Elkerbout ontvangen cadeaus en de spelers krijgen een foto. De avond wordt besloten met een bal, dit keer geleid door Jeanne de Wekker.

Het vijftienjarig bestaan wordt ook weer in Zomerlust gevierd op 17 april 1937.[12] De avond begint met een welkomstwoord van de voorzitter, waarna een lange rij van sprekers volgt. Als gewoonlijk vertegenwoordigers van andere vereni-

Voorzittershamer.

gingen, allen voorzien van een stoffelijk blijk van waardering (de gebruikelijke bloemen en lauwerkransen). Mevrouw Holwerda biedt namens de spelende leden een vaandelstandaard (*pietenstal*) aan en de exploitante van Zomerlust, mevrouw L.F. Kulk-Spaanderman, een voorzittershamer.[13] Vanuit Venezuela is een nieuw notulenboek ontvangen van het oud-lid Manus Colpa.[14] Na al deze 'huishoudelijke' zaken is de hoofdschotel aan de beurt. Hiervoor heeft Rosier de film *Verwoeste Levens* bewerkt tot een toneelstuk. Een echt succes is dit volgens de krant niet. Er wordt 24 keer van toneel gewisseld en soms is er te weinig ruimte op het podium. Ook is het verband van de geschiedenis door de talloze onderbrekingen nogal eens zoek. Geslaagder is het bal onder leiding van A. de Groot met muziek van de *Hofenk Makkers* (Hofenk's Melody Makers).

Voor de lustrumviering in 1947 wordt voor het eerst vergaderd op 17 januari 1946 met bestuur en feestcommissie. Vervolgens vinden er dat jaar nog gecombineerde vergaderingen plaats op 30 mei en 10 december. In het lustrumjaar zelf wordt gemeenschappelijk vergaderd op 21 februari en 12 maart. Op die vergade-

DANSSCHOOL
H. J. VISSER
DE MEEST TOONAANGEVENDE INRICHTING

HONNI SOIT QUI MAL Y DANSE

4 à 5 Privé-Danslessen à f 1.50 en U danst PERFECT in elke Dancing mede

Club- en Cursuslessen iedereen avond
Zondagmiddag
2-4, 4-6 en 6-8 uur
20 lessen f 12.–,
dus f 0.60 per les

PLANTAGE 7
LEIDEN, TEL. 2781

2 OCTOBER
DANCING
In Leidens grootste gezelligste dancing
Concertzaal
„Zomerlust" Leiden
Plaats biedend voor 400 danslustigen Parketvloeren, Twee Dansorkesten o. a. Hofenks Melody Makers, s'middags 2-7 uur, entree f 0.25, s'avonds 8-1 uur groot Bal. Vrijdag 1 Oct. 8 u.: Dancing, Entree f 0.25 Zondag 3 Oct.: 8 uur Dancing Orkest „The Midnicht Rascals".
2 OCTOBER
DANSEN

ringen komen zaken aan de orde als: wie heeft de leiding op de feestavond, hoe vindt de fondswerving plaats, wat wordt er aan de leden en donateurs als attentie aangeboden, wie worden gehuldigd en wat krijgen die personen? De feestcommissie, die *f* 60 bijdraagt voor de zaalhuur, krijgt de eerste anderhalf uur de leiding en zorgt ook voor de fondswerving, onder andere door het organiseren van een tombola en het vinden van adverteerders in het programmaboekje met een oplage van duizend exemplaren. Als versnapering voor de leden en donateurs wordt gebak voorgesteld, boomstammetjes van ongeveer *f* 1,50 per stuk. De voorzitter vindt dit wel aardig, maar wil nog iets anders, alleen weet hij niet wat. *Glimmeur* Piet van der Pijl, die vijfentwintig jaar De Klucht heeft *gesminkt*, zal een medaille aan een wit-blauw lint krijgen. De oudste leden en donateurs krijgen ook iets: mevrouw Holwerda een hangertje en de dames Ernst, Kramp en Jansen een *brozeje* in de vorm van een plaatje, waarin de letters ELK & RG uitgezaagd zijn. De weduwe Berkhout krijgt een *brozeje van drie dubbeltjes*. De heren Beekman en Schroef krijgen een tabaksdoos met gravering. Dansmeester Van Leeuwen wil bestuur en feestcommissie een dans leren, de Victoriawals. Dit wordt unaniem goedgekeurd, maar of deze dans uitgevoerd is op de feestavond vermeldt de geschiedenis niet.

Die feestavond vindt plaats in de Stadsgehoorzaal op 12 april 1947.[15] De voorzitter van de feestcommissie, de heer I. Lens, houdt de openingsrede en verzoekt daarna het bestuur op het podium te verschijnen, waar het door een kinderkoortje wordt toegezongen. Ook wordt een vlag aangeboden. Drie bestuursleden zijn vijfentwintig jaar aan de vereniging verbonden, te weten penningmeester C. Groenendijk, secretaris P. Ernst en de tweede penningmeester Holwerda. Zij krijgen een zilveren medaille. Trouwens, de andere bestuursleden worden ook niet vergeten; ieder krijgt een wollen deken en de echtgenotes een boeket. Na de huldiging van de oudste leden en donateurs wordt het bestuur toegesproken door vertegenwoordigers van de Leidsche Blindenbond, Het Nieuwe Tooneel en Oefening Baart Kunst, waarna de voorzitter dankt voor de schitterende huldiging. Na de pauze, met het gebak, vindt de opvoering plaats van de revue *Kom je ook eens kijken?* (ook gespeeld bij het eerste lustrum), die veel succes oogst. De zeer geslaagde avond, besloten met een bal, mag als een hoogtepunt in de annalen van de vereniging worden geboekstaafd.

De voorbereidingen voor de viering van het zesde lustrum in 1952 door bestuur en feestcommissie nemen ook al lang van tevoren een aanvang. Helaas zijn er nog wel enige strubbelingen. Zo klaagt mevrouw Holwerda over de heer Boer:

'Nu Mevrouw Holwerda heb hem alles goed verteld dat hij er geen snars verstand van heb al is de Klucht dan de grootste en rijkste Tooneelvereeniging zoo als hij zegd en dat hij kletste als een kip zonder kop. Hij had het ook over 25-jarig Jublieum, ook had hij het over dekens die toen zijn gegeven. Hij is nog maar kort in de Klucht dus weet het van andere.' Na enig heen en weer gepraat blijkt dat de heer Boer niet eens lid of donateur is, wel zijn vrouw. Nico Rosier zegt dat hij ook bij de vergaderingen van de feestcommissie komt, hoe kan dat dan? De voorzitter der feestcommissie geeft toe dat dat één of twee maal gebeurd is, omdat de commissie niet wist dat hij geen lid is. Aan zijn vrouw is gezegd 'alles niet zoo tegen hem over te kletsen'. Er zijn ook nog leden, die weigeren aan de feestcommissie te betalen, zoals de heren Tegelaar, Verstraaten en Zierikzee en mejuffrouw Stikkelorum ('ik laat ze niet zuipen van mijn geld'). Besloten wordt deze personen uit te sluiten van consumptiebonnen.

De grote vraag is echter: wat wordt er gespeeld? Er is geïnformeerd bij beroepsartiesten, die *f* 1.400 kosten! Dat kan Bruin, in casu de feestcommissie, niet trekken. Secretaris Ernst noemt nog enkele andere adressen, zoals de Haagse Brandweer en een Amsterdams *bentje*, 'die hebben bij Café Rooial Doezestraat gespeeld voor reiskosten en consumptie met dames'. De voorzitter heeft een

Bestuur op podium met vaandel en vlag. Vóór het vaandel Jan van Heuzen, tweede van links Chris Groenendijk.

voorkeur voor Leidse gezelschappen. Een belangrijke vraag is ook: wie betaalt de Gehoorzaal en de muziek? Daarover wordt niet direct uitsluitsel gegeven, maar wel het besluit genomen dat de feestcommissie vóór de pauze het programma vult, daarna is de avond in handen van het bestuur. Als tegemoetkoming in de kosten draagt de feestcommissie honderd gulden bij. Enkele maanden later vertelt de voorzitter over een gezelschap dat hij gezien heeft, *Mandelieke meisjes*, die voor *f* 125 of *f* 175 gespeeld hebben. Enige bestuursleden zullen dit gezelschap in Den Haag gaan beluisteren. Na 'keuring' besluit men hen te contracteren. Ze komen met 42 personen, kosten: *f* 80 voor toneel en *f* 55 voor de bus. Voor de oudste donateurs en donatrices wordt *f* 28 uitgetrokken. Zij zijn de steunpilaren van de vereniging en zullen op de feestavond een *cadau* krijgen, de dames zeep en de heren sigaren. Voor de vrouwen van de bestuursleden Holwerda en Ernst wordt een bedrag van *f* 7,50 uitgetrokken voor een blijvend souvenir.

Negenhonderd leden en donateurs zitten op 19 april 1952 aan een feestdiner in de Stadsgehoorzaal, opgediend door de *Mandolika's* uit Den Haag.[16] Daarvoor worden zij deel- en disgenoot van een voorproefje in de vorm van een hartelijke huldiging van een aantal jubilerende bestuursleden. De voorzitter van de feestcommissie, de heer J. Lens, biedt allereerst Klucht-voorzitter J. van Heuzen een fraaie bloemenmand aan onder het uitspreken van de beste wensen voor de groei en bloei van het gezelschap. Daarop volgt de huldiging van – alweer – Ernst, Groenendijk en Holwerda, die al dertig jaar hun krachten aan het Eerste Leidsche Klucht- en Revue Gezelschap hebben gegeven. Ook Van Heuzen, reeds 25 jaar voorzitter, wordt in de hulde betrokken. Een schilderstuk wordt aangeboden en de echtgenotes worden verrast met een bloemenmand. De leden van het damescomité ontvangen 'loon naar werken' in de vorm van een boeket. De gebruikelijke felicitaties van de zustervereenigingen Het Nieuwe Tooneel, De Speeldoos en Door Oefening Beter volgen, waarna de leider der Mandolika's bedankt wordt. Om 9 uur is de huldiging ten einde en de Mandolika's vullen de rest van de avond met een vlot en gevarieerd programma van zang, muziek en vrolijke schetsjes.

Als de Klucht 35 jaar bestaat wordt dat op 13 april 1957 gevierd in de Stadsgehoorzaal.[17] De voorzitter van de feestcommissie, Piet Ernst, opent de avond met een feestrede en biedt vervolgens aan de voorzitter namens leden en donateurs een stencilmachine aan. Ieder bestuurslid krijgt een vaas ten geschenke, voor de dames zijn er bloemen. Voorzitter Lens dankt voor alle geschenken en spreekt woorden van waardering tot penningmeester Groenendijk, die de vereniging gaat

verlaten. Zijn woorden gaan vergezeld van een polshorloge en een medaille. Vervolgens richt hij het woord tot mevrouw Holwerda, die al die jaren op de planken heeft gestaan, en biedt haar een lamp aan. Vervolgens spreken de vertegenwoordigers van zustervereniging hun felicitaties uit. Dan is de beurt aan conferencier en radio-imitator Peter Piekos, die het cabaretprogramma met een gezellig praatje inleidt. Voor de pauze brengen The Top Liners met hun showorkest nog Franse en Zuid-Amerikaanse melodieën ten gehore. Na de pauze tonen de 2½ Waconi's hun kunnen op acrobatisch gebied en vervolgens komen de 2 Wico's, een sympathiek artiestenpaar, op het toneel. Zij kunnen méér dan alleen op de accordeon spelen. Er wordt hartelijk gelachen om de imitaties van Peter Piekos en de clownerie van enkele anderen. De avond wordt besloten met een groot bal onder leiding van A. de Groot en begeleid door de muziek van 'The Travelling Brothers' en 'The Dance Five'.

De reisclub

In het jaarverslag van 1932-1933 wordt een boottocht vermeld, aangeboden door het bestuur. Nadere gegevens worden helaas niet vermeld. Een jaar later schijnt er in de zomervakantie een autotocht op eigen kosten gemaakt te zijn.

Het bestuur bij het 35-jarig bestaan in 1957. Links Jan Colpa, vijfde van links Jan van Heuzen, zevende van links Chris Groenendijk, daarnaast de gebroeders Lens, Jan Langezaal, Nico Rosier, Tinus Honders en Jan van Eijk.

Het jaarverslag 1934-1935 noemt zelfs twee boottochten. Op tweede Pinksterdag wordt gevaren, wat tot teleurstelling en een saldo van vijf gulden leidt. Merkwaardigerwijs wordt in dit verslag ook geschreven dat er aan alle leden een tocht met de salonboot 'de Tosca' is aangeboden. De datum is niet bekend, maar het wordt wel een succesmiddag genoemd. Zijn er werkelijk twee uitstapjes geweest of is er alleen op de tweede Pinksterdag van 1934 met 'de Tosca' gevaren? Maar waarom dan teleurstelling én succes?

Meer duidelijkheid krijgen we in 1936. Op de ledenvergadering van 12 juni 1936 wordt besloten tot het maken van een bustocht naar Haarlem, waaraan de vereniging *f* 70 zal *bijliggen*. Secretaris Ernst zal zelf rijden. Iedere bus moet voor eigen muziek zorgen. Duidelijk is het antwoord op de vraag of er ook nog vreemden mee kunnen: nee, alleen de kapper en souffleur Elkerbout. Deze tocht is in ieder geval gehouden vóór 18 september, want op de dan gehouden ledenvergadering bedankt de voorzitter iedereen voor de medewerking aan de autotocht. Het was een plezierig uitstapje en de gedachte wordt geopperd: 'volgend jaar naar Rhenen, daar was het ook zeer mooi'. De voorzitter merkt op: 'Het is geen reisvereniging, het blijft een toneelgezelschap.' Dat is natuurlijk wel waar, maar de meesten vinden dat er toch wel een uitstapje gemaakt kan worden. Men besluit hiervoor te gaan sparen en een commissie te benoemen, bestaande uit de heren Vijlbrief, Neuteboom en Zwijstra, om het geld op te halen. Per 1 januari 1937 zal vijf cent per week opgehaald worden.

Op 20 juni 1937 wordt een autotocht gehouden naar het Gooi met wedstrijden op de hei en over Amsterdam terug. Kosten *f* 1,50 per persoon. Op 14 september worden de medewerkers bedankt en alweer plannen gemaakt voor het volgend jaar. Er komen verschillende voorstellen, zoals een tocht naar Arnhem – dit wordt te ver gevonden, van zes uur 's ochtends tot half elf 's avonds –, een boottocht en een autotocht naar Schoorl en Bergen. Uiteindelijk vindt men de omgeving van Alkmaar ook te ver en het besluit wordt genomen om een tocht te maken van Leiden door het Westland naar Hoek van Holland en via Rotterdam en de Reeuwijkse plassen weer op huis aan. Het bestuur zal met een *luce* wagen om *pols*hoogte te nemen de tocht voorbereiden, waarvoor ongeveer tien gulden uit de kas nodig is. Het totaalbedrag per deelnemer zal ca. *f* 1,50 bedragen. Er komen vragen, onder andere over het eindpunt. Het antwoord luidt: Rotterdam, waar men enige uren zal vertoeven, 'dus niet naar Bet van Beren het mandje' (?). De organisatoren zullen ook nog uitzoeken of er druiven*kasten* bezichtigd kunnen worden. Een goed idee is ook kaarten met een *pervereerde* strook te drukken,

waar alles op uitgestippeld staat. Dan kan iedereen invullen wie mee gaat en wie niet. Kinderen mogen mee, maar moeten het volle pond betalen. Vreemden zijn van deelname uitgesloten.

Met 174 deelnemers, voorzien van wit-blauwe strikjes, wordt op 19 juni 1938 de tocht gemaakt. Over Wassenaar en Rijswijk wordt naar Den Haag gereden, waar het Rosarium wordt bezocht. Vervolgens gaat het naar Poeldijk waar het veilinggebouw en enkele druivenkassen met een bezoek vereerd worden. De volgende stop is Hoek van Holland en vandaar gaat de reis verder naar Rotterdam, waar de reizigers aan een boottocht kunnen deelnemen. Ze moeten zelf bij de boot betalen, maar Piet Ernst heeft wel vanuit Hoek van Holland *getellvoneerd* en het juiste aantal opgegeven. Tot zes uur blijft men in Rotterdam en vertrekt dan naar de Reeuwijkse plassen, waar volksspelletjes gedaan worden, zoals zaklopen, touwtrekken, koekhappen, zeilkruipen, enz. Hiervoor hebben voorzitter en penningmeester enkele prijsjes gekocht. Om half negen vertrekt het gezelschap weer naar Leiden. Als dank krijgt de heer Van Bergen Henegouwen, die zo bereidwillig is geweest de kassen en het veilinggebouw in Poeldijk te laten bezichtigen, een tekening van het Academiegebouw.

Was in vorige jaren Arnhem nog te ver weg, in 1939 is deze stad (en omgeving) het reisdoel. Op 19 en 27 juni vergaderen bestuur en reiscommissie uitgebreid over de mogelijkheden en het definitieve programma. Ouwehands Dierenpark (b)lijkt te duur en de keuze valt nu op Burgers Dierenpark (15 cent) en de Bedriegertjes (zeveneneenhalve cent). Bij de *Pieremiede van Austerlie* zijn de consumpties twintig cent per stuk, behalve de likeuren. Er zijn 176 deelnemers en aangezien de bussen 170 plaatsen hebben moeten er nog zes bijkomen. Ook wordt vastgesteld waar en bij wie de passagiers komen te zitten en dat Ernst niet *chaufeurd*. Aangezien Burgers Dierenpark (*f* 0,40, met groepsreductie *f* 0,30) te duur blijkt te zijn, valt toch de keuze op Ouwehands Dierenpark. Aan deze tocht is een opstellenwedstrijd verbonden. Er komen zeven opstellen binnen. De eerste prijs wordt gewonnen door jongeheer Groenendijk; hij behaalt 47.5 punten en krijgt een cadeau ter waarde van *f* 0,55. W. Stikkelorum brengt het tot 44 punten, waarmee hij de tweede prijs ter waarde van *f* 0,45 wint. De derde prijs (*f* 0,35) is voor mej. Leek met 40 punten. De vierde tot en met zevende prijs zijn troostprijzen van een kwartje en komen terecht bij mej. Crama (35 punten), Cornelia (29.5), Janneke (29) en Co van der Lucht (27 punten).

Na de oorlog houdt het reizen de gemoederen weer zeer bezig. Op de bestuursvergadering van 17 mei 1946 handelen alle ingekomen stukken over een autotocht,

'waar dit jaar wel niet veel van zou kennen komen, want er word geen vergunning voor gegeven'. Piet Ernst, die de volgende dag toch naar Amsterdam moet, zal bij een bootrederij informeren en hier bij de Spoorwegen. De trein blijkt het goedkoopst en het plan is Marken en Volendam te bezoeken. Helaas blijken er op 11 juli 1946 slechts zeventig aanmeldingen te zijn en de tocht wordt afgelast. Ieder krijgt het geld terug minus *f* 0,35 administratiekosten.

Bij de rondvraag op de bestuursvergadering van 28 mei 1947 wordt het vormen van een reisclub, zoals vroeger, aan de orde gesteld. Men besluit volgend jaar met een reisclub te starten, maar nu alvast te beginnen met sparen.

Als de boottocht voor 25 juli 1948 wordt besproken, weet Ernst drie muzikanten, twee *acoordeon*spelers en één slagwerker, voor *f* 45. Dit wordt wel goedgekeurd, maar met het dringend verzoek hen te contracteren voor minder geld. Achteraf blijkt dat er voor de muziek ongeveer vijftig gulden is bijgelegd.

De reisclub wordt nog menigmaal in de notulen van de bestuursvergaderingen genoemd. Zo geeft Ernst op 26 augustus 1949 uitleg over de reisclub en nodigt Colpa in januari 1950 het bestuur en het bestuur van de reisclub uit voor een gezellig avondje, omdat hij 35 jaar getrouwd is. In september 1950 blijken er problemen te zijn met het geld: 'met Kuivenhoven [de bode] en het geld van de reisclub was het niet zeef geweest'. Op de bestuursvergadering van 14 augustus 1951 brengt Piet Ernst kiekjes mee als proefnummers van de reisclub. Deze worden door de aanwezigen bekeken. Een negatief bericht is echter dat bij Kuivenhoven *f* 650 gestolen is, waaronder *f* 55,75 van de reisclub. Kuivenhoven zal dit bedrag terugbetalen.

Het laatste bericht is van 20 november 1951, wanneer aan de voorzitter gevraagd wordt bij de volgende uitvoering vanaf het podium bekend te maken dat de foto's van de reisclub kunnen worden afgehaald bij secretaris Ernst. Helaas is van latere jaren niet bekend of en waarheen men gereisd heeft.

Wel en wee

Uit de notulenboeken krijgen we niet echt een duidelijk beeld van de vereniging. In de meeste vergaderingen geeft de voorzitter een *vlinke uitligging* en veel zaken worden bediscussieerd en in het *rijne* gebracht. We vragen ons af hoe, want die uitleg wordt niet genotuleerd. Wel krijgen we een aardig idee hoe het in de vereniging toegaat en hoe men met elkaar omgaat. Vooral in de beginjaren is de opkomst op de ledenvergaderingen bedroevend en de voorzitter klaagt voortdurend over het geringe aantal aanwezigen. De telkens weerkerende klacht van de secretaris

is over het niet tijdig teruggeven van de tekstboekjes. Er wordt zelfs gedreigd dat wie zijn of haar boekje niet inlevert in het volgende stuk geen rol meer krijgt.

Elkerbout is in 1933 al tien jaar souffleur en viert dat jaar zijn 75ste verjaardag. Hij krijgt door de 'oude' spelers een cadeau aangeboden. In 1935 wordt gevraagd of de heer Elkerbout iets zachter kan spreken. Dit verzoek wordt in 1937 herhaald. Als hij een jaar later 80 jaar wordt (!) wordt hem het erelidmaatschap verleend en treedt hij terug als souffleur. In de bestuursvergadering van 14 juni 1938 komt het aanbod aan de orde van de heer Verstraaten, die Elkerbout graag wil opvolgen voor hetzelfde bedrag (*f* 5 voor een uitvoering met alle repetities). Dit wordt goedgekeurd. Na de oorlog blijkt de heer Muller *cefleur* te zijn. Helaas is deze doof en het regent klachten: 'hij zit maar door te praten, dat is erg lastig voor de spelers'. Er zal een ander gezocht worden.

Ook met de regisseur (*reseseur, resesjeur, regeseur, regieseur, reguseur*) is het niet altijd pais en vree. Zo wordt Nard Boer wegens vele klachten in 1935 bedankt. In zijn plaats benoemt de ledenvergadering Nico Rosier. Met hem komen problemen op de bestuursvergadering van 1 april 1940 als hij met een *clupje* wil gaan spelen, wat hem door het bestuur niet wordt toegestaan. Hij zet echter door en bedankt als lid, evenals juffrouw Van Koperen die met hem wil gaan spelen. Het voorstel wordt gedaan Rosier betalend regisseur te maken. Holwerda gaat met hem spreken. Uit dat gesprek blijkt dat Rosier wel in dienst wil blijven als regisseur voor de gewone onkosten van het schrijven van revues en stukken. Het was hem niet om het geld begonnen, hij wil de Klucht beslist niet uitkleden en zal als niet-lid vrijblijvend meewerken. Na de oorlog blijkt uit de notulen van de bestuursvergadering van 6 juli 1945 dat Nico Rosier als adviserend bestuurslid gaat fungeren 'voor het maken van tooneeldoeleinden en een nieuw Revue te maken en aan de Klucht te verkopen'.

De leden zijn eveneens onderhevig aan kritiek. Bekend is het danspaar Gayka-Stada (de heer Gaykema en mejuffrouw Verstade). Toen zij verhinderd was, heeft Gaykema met mejuffrouw Van der Zeeuw gedanst. Nu (1933) ontstaat een probleem als Juf Verstade weer gaat dansen, men kan Juf v.d. Z. toch niet zo maar van de baan schuiven. Dat is ook de mening van de voorzitter, die haar toevoegt: 'Dus Juf v.d. Zeeuw, stoort u niet aan praatjes en danst u maar gewoon met Gaykema.' Gaykema komt weer in het nieuws in 1934, als mejuffrouw Pardon als lid bedankt. Hij had van het bestuur deze dame moeten uitschakelen, omdat zij op de repetities niet wilde doen wat haar gezegd werd en men daarom 'een grootte janboel krijgt als men de teugels niet een beetje strak houdt'.

Bestuursinsignes: eerste penningmeester, tweede secretaris, tweede commissaris, toneelmeester.

Eind 1934 spreekt de heer Lens over de intieme avond, die in november gehouden is met een *balmuccee* (bal masqué). Hij had het geen feest gevonden, er waren toch meer bonnen uitgegeven en de prijzen waren ook niet op hun plaats uitgedeeld. Bovendien had Juf Stikkelorum Rombout gezoend! Alles wordt door de voorzitter uitgelegd (!) en Lens kan zich ermee verenigen.

In de ledenvergadering van 29 april 1936 worden aanmerkingen gemaakt op de uitvoering die het bestuur georganiseerd had zonder medeweten van de leden. Er zijn klachten over de balleiding, De Groot had zijn centen wel heel makkelijk verdiend. En dan de tweede dans van Gaykema: de mensen vonden het schunnig zoals hij gekleed was! De voorzitter antwoordt: tachtig procent heeft het mooi gevonden en Gaykema zal die dans op 16 mei weer hetzelfde doen!

Toch zijn er ook veel positieve geluiden. Het jaarverslag 1935-1936 meldt drie uitvoeringen in Zomerlust, een goed beheer van de *pennenmeester*, 'die elk dubbeltje omkeert voor hij het uitgeeft' en het harde werken van de voorzitter (geen spreker, wel een organisator), die altijd voor de vereniging op pad is. Dank aan de vervaardiger van talloze revues en toneelstukjes, waarmee de Klucht veel succes oogst. Ook dank aan spelers en speelsters, die op elke uitvoering 'de lachspiering van de menschen in de zaal altijd in beweging weten te brengen'.

Aardig is het bedankje van de heer Lens aan de leden voor de opbrengst van de tombola op de uitvoering van 10 oktober 1936, die gebruikt is voor de aanschaf van een nieuwe fiets. Tijdens de *repatietie* bij Holwerda in de Sophiastraat was

zijn rijwiel gestolen. Van die tombola-opbrengst was nog één gulden over, die gebruikt werd voor vergoeding aan mejuffrouw Blansjaar wegens ontvreemding van haar tasje op diezelfde uitvoering.

In 1930 zijn er nog maar ongeveer dertig leden door *malijse* (malaise) en werkloosheid, maar ook door de slechte verstandhouding tussen bestuursleden onderling en naar de leden toe. Zo zijn er in 1931 moeilijkheden en geruzie over een brief. Enkelen willen er zelfs een politiezaak van maken. Niet duidelijk is waarover het gaat. De stemming is zeer vervelend en er vinden over en weer scheldpartijen plaats. Het woord *labbekakten* valt; dat moet worden ingetrokken. Een jaar later wordt royement aangevraagd wegens *lullen uit de bestuursvergadering*. Mensen hebben getracht de vereniging naar de maan te helpen, wat hun niet gelukt is. Door oproermakers heeft weer een lid bedankt, daarom kon 'dramastukje' niet doorgaan. Ieder die op vergadering of uitvoering een ander vervloekt, scheldt of verwenst wordt onmiddellijk geroyeerd. Enkele van deze opruiers stichten een eigen vereniging, ONA (Ontspanning na Arbeid). In 1932 telt de vereniging 'nog bijna sicrca of zeker 100 betaallende leden'.

Na de oorlog vinden we nog steeds dezelfde namen: Van Heuzen, Ernst, Groenendijk, Colpa, Holwerda en Rosier (adviseur en schrijver). Nieuw zijn de heren Van Eijk (toneelmeester) en Kuivenhoven (bode). Ook dan wordt regelmatig gevraagd of er nog *gerieven* zijn. Die zijn er: men wil voortaan geen grut, maar goede spelers op de planken en aan die goede spelers moeten ook grote rollen gegeven worden.

Op 25 november 1950 is er weer een uitvoering gepland. Helaas kunnen de door mevrouw Swinkels (echtgenote van G. Swinkels, assistent dansleraar, Hooglandse Kerkgracht 42) ingestudeerde dansjes niet doorgaan. Van de twaalf zijn maar drie of vier meisjes overgebleven. Ook de leiding van mevrouw Swinkels is niet in orde geweest: 'Er zit geen ontzag in.' Van Eijk pleit ervoor bij de volgende uitvoering *soebel te wezen met danseresjes*.

Een jaar later is het nog niet beter. Ernst woont een repetitie van de dansjes bij en meldt: 'Nu het was treurig zoo onbeschoft en liedelijk als ze waren en voor Mevrouw Swinkel hebben ze geen ontsach, nu na uitvoering word dat geschift.' Mevrouw Swinkels laat de moed niet zakken en stelt voor om kosteloos als *jublieum*geschenk enkele meisjes wat dansjes te leren. Van haar aanbod wordt echter geen gebruik gemaakt, omdat voor het lustrum van 1952 beroepskrachten ingehuurd worden.

Een open einde ...

De opgedoken twee notulenboeken beslaan de periode 15 mei 1923 tot en met mei (?) 1952. Het eerste boek heeft als inhoud de verslagen van de ledenvergaderingen (15 mei 1923 tot en met 12 februari 1940). Die ledenvergaderingen worden in zaaltjes gehouden. Allereerst in café Bamberger aan de Lammermarkt 1/5 (1924), vervolgens in het Volksgebouw aan de Herengracht 32-34 (eveneens in 1924) en het voormalige gebouw van het Leger des Heils, Lammermarkt 36 (1925). Ook het nieuwe gebouw van het Leger des Heils, Langebrug 4, wordt voor vergaderingen gebruikt (1925-1926), maar in 1926 wordt l'Union, Steenstraat 39, domicilie. In 1929 komt men bijeen in café Pelikaan, maar datzelfde jaar verhuist men weer naar l'Union, dat intussen van naam veranderd is. Het heet nu Concordia, waar men ook het vaandel in een vaandelkast onderbrengt. Over Concordia komen in 1933 klachten: 'waar we nu zitten is meer dan treurig, niet verwarmd en je waait zowat uit je jas'. De Klucht wijkt uit naar Bremmer

HOTEL
CAFÉ-RESTAURANT
„DEN BURCHT"
A. BACKER
LEIDEN
TELEFOON 436
AUTO-GARAGE
OUDSTE
BEZIENSWAARDIGHEID.

Fa. v. d. PIJL en BENNING
TONEELKAPPERS
PRUIKENMAKERS
BREESTRAAT 65
•
L E I D E N
•
TELEFOON 26676

aan de Beestenmarkt 34 en vervolgens De Uiver, Steenstraat 27. Voor De Uiver geldt als bezwaar dat men geregeld door het café moet. Ook daarvandaan vertrekt men en zoekt een onderkomen in Zomerlust, Stationsweg 55 (1937-1939). Hier vinden ook de uitvoeringen, *sware dansantes* (soirées dansantes) en *variate* (variété) avonden plaats. In 1939 vinden we de opmerking dat het jammer is dat Zomerlust in andere handen is overgegaan. Men moet nu voor de uitvoeringen zijn toevlucht zoeken in De Burcht. Als het ledenaantal stijgt, kunnen uitvoeringen in de Stadsgehoorzaal overwogen worden. De intieme avond van 11 november 1939 wordt in het Volksgebouw gehouden. De Burcht is vol militairen en 't Schuttersveld, aldus Rosier, 'heb ons in 't begin als kwajongens gehouden en is veel te duur (*f* 70)'. Incidenteel vinden de ledenvergaderingen plaats in *Patermonium* (Patrimonium) aan de Hooglandse Kerkgracht 48, de zaal van Jan van Zijp (Hooglandse Kerkgracht 40-40a), café het 8-je aan de Nieuwe Beestenmarkt 8, Van Melzen (Nieuwe Beestenmarkt 13/15) en het gebouw Prediker, Jan Vossensteeg 17. Na de oorlog wordt er veelvuldig gebruikgemaakt van de zaal bij Swinkels, Hooglandse Kerkgracht 42. Daar wordt ook voor uitvoeringen gerepeteerd.

Het tweede notulenboek, geschenk van Manus Colpa bij het derde lustrum in 1937, is gebruikt voor de verslagen van de bestuursvergaderingen van 27 mei 1938 tot en met mei (?) 1952. Het bestuur vergadert bij de bestuursleden beurtelings aan huis. Het ontvangende lid, of meestal zijn vrouw, wordt bedankt voor de gastvrijheid. Zo wordt mevrouw Colpa bedankt voor 'haar vier kopjes koffie met koek'. Aan de dames, bij wie de repetities plaatsvinden en de kostuums gemaakt worden, wordt suiker verstrekt. In oktober 1947 vinden we het verzoek om één pond suiker te mogen kopen, drie ons voor mevrouw Holwerda en twee ons voor mevrouw Kramp, voor de vele repetities en bijeenkomsten.

Het notulenboek van de bestuursvergaderingen eindigt met het verslag van een niet gedateerde bijeenkomst, vermoedelijk in mei 1952, in gebouw Prediker. Vermeld is in ieder geval dat de ledenvergadering op 20 mei bij Swinkels, de bestuursbijeenkomst op 21 mei bij Holwerda wordt gehouden en op 24 mei de ontbinding van de feestcommissie is vastgesteld. De Gehoorzaal is voorlopig gereserveerd voor 2 mei 1953.

Er moeten nog meer bescheiden geweest zijn. In 1945 vraagt secretaris Ernst een nieuw notulenboek voor de ledenvergaderingen en bode Kuivenhoven een *precentlijst* te mogen aanschaffen. Dit wordt goedgekeurd en Ernst zal er zorg voor dragen. Is dat gebeurd en zo ja, waar zijn ze gebleven? Wat is het lot geweest

van vlag en vaandel, liggen die nog ergens op 'n zolder bij een oud-bestuurslid? Kortom, nog vragen te over. Wie vult de geschiedenis van het Eerste Leidsche Klucht- en Revue Gezelschap ofwel de Klucht aan?

Noten

Voor alle gegevens over personen, zalen, e.d. heb ik de Adresboeken, berustend in het Gemeentearchief Leiden, geraadpleegd.

1 De heer G. van Eijk schonk namens zijn vader J. van Eijk, die bestuurslid is geweest, een voorzittershamer, twee insignes en twee notulenboeken. Tijdens het schrijven van dit artikel kwam hij met een aanvulling in de vorm van het reglement van 1925, nog twee insignes, een zilveren lauwertakje en foto's. Archiefbescheiden en foto's zijn overgebracht naar het Gemeentearchief Leiden, de voorwerpen maken nu deel uit van de collectie van Stedelijk Museum De Lakenhal.
Ik vond geen melding van Rietje Beij in de vereniging, wel 'heren Beij', maar het is niet zeker of dat haar broers zijn.

2 *Leidsch Dagblad (LD)* 5 mei 1924.

3 *LD* 4 mei 1925.

4 *LD* 31 maart 1925.

5 H.J. Knopers, 'Een cycloon teistert Borculo', *Sporen in de tijd, 100 mensen schrijven 100 bladzijden over 100 jaar, ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van Drukkerij De Bink* (Leiden 1982) 52.

6 *LD* 11 oktober 1926.

7 *LD* 30 oktober 1926.

8 *LD* 1 november 1926.

9 *LD* 25 april 1927.

10 *LD* 25 april 1927.

11 *LD* 20 oktober 1934.

12 *LD* 19 april 1937.

13 Een voorzittershamer was ook al geschonken bij het 10-jarig bestaan, op 28 april 1932. Was het eerste exemplaar verloren gegaan of had men er nu twee?

14 Dit notulenboek is voorzien van een etiket met daarop (volgens jaarverslag) een *incripsie*, vermeldende de naam van de vereniging.

15 *LD* 14 april 1947.

16 *LD* 21 april 1952.

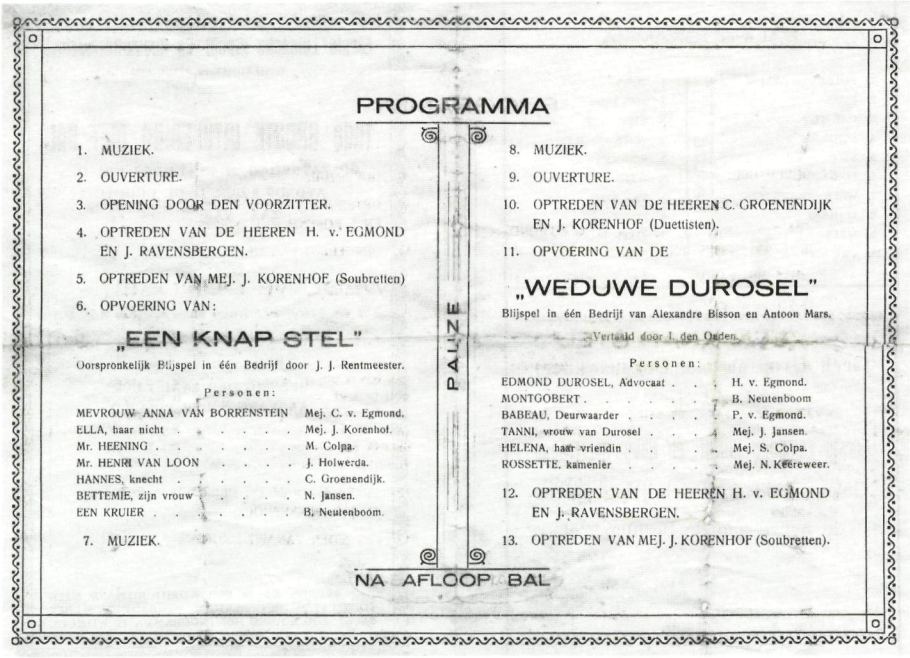
17 *LD* 15 april 1957. Aangezien het mij ter beschikking staande notulenboek slechts loopt tot 1952 heb ik voor deze lustrumviering alleen gebruik kunnen maken van de krant.

Bijlage

Stukken door het Eerste Leidsche Klucht- en Revue Gezelschap gespeeld (1924-1952)

Kleptomanie	J.J. Rentenaar
Een vergissing	J.J. Rentenaar
De begrafenis van Gerrit (kluchtscène)	L. Zitman
Kareltjes eerste liefde	
In den Groentijd	
Angstvolle nacht	J.J. Rentmeester
De macht der vrouw	
De Barbier	
Liefde	
Pietje	
Ze krijgen mekaar	
De Kilometervreter	
Hou me vast (revue)	N. Rosier
Dat geloof ik ook wel	N. Rosier
Een lach en een traan	N. Rosier
Mooie Kees	
Mooie Ans	N. Rosier
Verwoeste Levens (naar film)	N. Rosier
Van Epscheuten & Co	N. Rosier (aangepast)
Van de hak op de tak (cabaret)	
Geld moet rollen	
Een knap stel	N. Rosier
Weduwe Durosel	
Hannes wordt ingekwartierd	
De Truc van Tinus	
Pappie en Mammie (revueschets)	N. Rosier
Hannes de kruier in handel en wandel	
Ziek gemeld	Centuria
Een studentenmop	Tobias
Snoepers	
De verliefde groen	
Eindelijk	
Een pittig wijfje	J.J. Rentmeester
Kom je ook eens kijken? (revue)	Cor Noyen
Kijk voor je	N. Boer en N. Rosier

M'n dove oom	N. Rosier
Net iets voor u (revue)	
Wist ik het maar (revueschets)	
Is dat dromen (Revue)	N. Rosier
Zaken zijn zaken	N. Rosier
Kijk uit, Leiden gaat vooruit (revue)	N. Rosier

PROGRAMMA

1. MUZIEK.
2. OUVERTURE.
3. OPENING DOOR DEN VOORZITTER.
4. OPTREDEN VAN DE HEEREN H. v. EGMOND EN J. RAVENSBERGEN.
5. OPTREDEN VAN MEJ. J. KORENHOF (Soubretten)
6. OPVOERING VAN:

„EEN KNAP STEL"

Oorspronkelijk Blijspel in één Bedrijf door J. J. Rentmeester.

Personen:

MEVROUW ANNA VAN BORRENSTEIN	Mej. C. v. Egmond.
ELLA, haar nicht	Mej. J. Korenhof.
Mr. HEENING	M. Colpa.
Mr. HENRI VAN LOON	J. Holwerda.
HANNES, knecht	C. Groenendijk.
BETTEMIE, zijn vrouw	N. Jansen.
EEN KRUIER	B. Neutenboom.

7. MUZIEK.

PAUZE

8. MUZIEK.
9. OUVERTURE.
10. OPTREDEN VAN DE HEEREN C. GROENENDIJK EN J. KORENHOF (Duettisten).
11. OPVOERING VAN DE

„WEDUWE DUROSEL"

Blijspel in één Bedrijf van Alexandre Bisson en Antoon Mars.

Vertaald door I. den Ouden.

Personen:

EDMOND DUROSEL, Advocaat	H. v. Egmond.
MONTGOBERT	B. Neutenboom
BABEAU, Deurwaarder	P. v. Egmond.
TANNI, vrouw van Durosel	Mej. J. Jansen.
HELENA, haar vriendin	Mej. S. Colpa.
ROSSETTE, kamenier	Mej. N. Keereweer.

12. OPTREDEN VAN DE HEEREN H. v. EGMOND EN J. RAVENSBERGEN.
13. OPTREDEN VAN MEJ. J. KORENHOF (Soubretten).

NA AFLOOP BAL

Marktpaal met marktkruis. Foto G. van der Mark 1940. Coll. Archief Voorschoten.

De paardenmarkt van Voorschoten

J.H.M. Sloof

De dag van Voorschoten

Het oude centrum, 'het hoghe van Voorschoten', bestaat uit een brede straat of marktplein.[1] Daarvan zijn beide uiteinden smal. De vrijwel aaneengesloten bebouwing aan weerszijden geeft de straat een besloten karakter. Diverse bouwstijlen uit vorige eeuwen zijn te bewonderen. Ter hoogte van het in 1635 gebouwde ambachtshuis staat de gietijzeren dorpspomp. Links en rechts staan echte gaslantaarns. Oude lindebomen, die het grootste gedeelte van de straat beschaduwen, maken het geheel sfeervol. Op de achtergrond steekt de 16de-eeuwse toren van de dorpskerk boven bomen en huizen uit. Dit is ieder jaar op 28 juli het decor voor de paardenmarkt. Van de vroege morgen tot in de middag staan hier dan paarden, pony's en veulens aan de lijn.

Op die 'dag van Voorschoten' vindt omstreeks tien uur in de ochtend een soort processie plaats. Daarbij wordt een witgeverfd houten kruis meegetorst. De tocht, die begint bij het ambachtshuis, is moeizaam vanwege het talrijke publiek. Ter hoogte van het kerkhof houdt de stoet halt en wordt het kruis overhandigd aan de burgemeester. Die betreedt daarmee een bordes en steekt dan onder toeziend oog van Voorschotenaren en toeristen het kruis diagonaal in een oude grenspaal. De paardenmarkt is daarmee officieel geopend.

Een meer dan 800 jaar oude markt, die begon als jaarmarkt voor vee en allerlei goederen en in de loop der eeuwen veranderde in een paardenmarkt. Al die eeuwen trefpunt tussen de bewoners van het platteland van Holland en handelaren van buiten. Een markt die voor het eerst in zijn geschiedenis na 1950 begon te verlopen, maar in 1960 door een comité nieuw leven werd ingeblazen.

Van jaarmarkt naar paardenmarkt

De oudste jaarmarkten, waaronder die van Voorschoten, ontstonden op het platteland, in een tijd dat de steden nog in opkomst waren. De jaarmarkt van

J.H.M. Sloof is archivaris bij het Hoogheemraadschap van Rijnland. Hij is correspondent van de Vereniging Oud Leiden voor Voorschoten.

Voorschoten was gunstig gelegen langs een zeer oude weg. Die route voerde over binnenduinen van zuid naar noord, evenwijdig met de kustlijn.

De markt wordt reeds genoemd in de kroniek van de abdij van Egmond in het kader van de opvolgingsstrijd tussen gravin Ada van Holland en haar oom Willem. Gravin Ada's man, Lodewijk van Loon, bevond zich in de zomer van 1204 met een leger in de buurt van Voorschoten. Hier kon het leger zich bevoorraden. Aan het eind van de 13de eeuw schreef Melis Stoke hierover: 'Daer was van volke groot gheloop, grote marct ende groten coop, van alles dies men behoevede doe.'[2] Ook in het stadsrecht van Geertruidenberg uit 1213 komt de jaarmarkt van Voorschoten, naast die van Valkenburg en Vlaardingen, ter sprake.[3]

Het was een markt waar de Voorschotense bevolking vee en landbouwproducten verhandelde en misschien enig laken, want in Voorschoten was aan het begin van de 14de eeuw ook een lakenhal.[4] De kooplieden van elders boden vooral waren aan die hier niet geproduceerd werden zoals zout, wijn, geneesmiddelen, aardewerk, metalen en luxe waren. De markt en de daarbij gehouden kermis vormden het jaarfeest voor de Voorschotenaren. De zich ontwikkelende Hollandse steden als Delft, Leiden, Schiedam en Rotterdam, die vanaf het midden van de 13de eeuw ook een jaarmarkt begonnen, veranderden de situatie. De jaarmarkten op het platteland werden op den duur meer paardenmarkt dan goederenmarkt.

Marktvrede

Het marktkruis was in het Europa van de 12de eeuw reeds algemeen een symbool voor marktvrede. Het had in de gelovige volksgemeenschap van de Middeleeuwen een bijzondere betekenis. In oude steden zijn midden op een marktplein nog wel marktkruisen te zien, meestal van steen.[5] De marktvrede van Voorschoten werd zichtbaar gemaakt door twee kruisen van hout. Deze witgeschilderde kruisen waren tijdens de marktdagen duidelijk zichtbaar, omdat ze diagonaal, in hoge houten grenspalen gestoken waren. Eén stond aan 'het Oosteinde' (in de buurt van het gemeentehuis) en één aan 'het Westeinde' (waar de Veurseweg begint). Tussen de 'staande kruisen' heerste 'marktvrede'. De bezoekers konden ter markt niet gearresteerd worden voor schulden die zij elders waren aangegaan. Wel konden zij aangesproken worden wegens verplichtingen voortvloeiend uit deze markt. Op verstoring van de marktvrede stond een dubbele boete.[6]

Markttermijn

De jaarmarkt was gedurende de Middeleeuwen tevens de termijn van betaling

van landhuur en renten. In veel akten komt de markt van Voorschoten dan ook bij name voor. Onder andere in een stuk uit 1246 waarin Nicolaes van der Putten belooft dat hij jaarlijks 25 pond zal betalen in drie termijnen. De eerste termijn tijdens de markt te Vlaardingen, de tweede tijdens de Voorschotense markt en de derde tijdens de Valkenburgse markt.[7] Deze drie markten zijn dan al zo oud dat men in de stukken niet eens meer vermeldt wanneer ze precies gehouden werden. Men wist dat gewoon, mede omdat de markttermijn werd aangeduid in combinatie met een heiligendag. In een bevelschrift uit handen van stadhouder Bossu aangaande tolontduiking van de paardenmarkt van 20 mei 1569 komt voor het eerst de precieze periode van de Voorschoter markt aan de orde. De termijn van de markt was gesteld van acht dagen vóór Sint Pietersavond ad vincula, dat is 31 juli, tot acht dagen daarna.

Uit het archief van Voorschoten blijkt dat in de jaren 1664-1682 steeds gedurende drie dagen de eigenlijke markt werd gehouden en wel op 28, 29 en 30 juli. We constateren dat op de eerste twee dagen doorgaans de grootste aanvoer van paarden plaatsvond. Over de jaren 1683-1700 zijn het twee dagen, te weten: 28 en 29 juli.[8] Vanaf 1812 werd alleen nog maar op 28 juli paardenmarkt gehouden.[9] In 19de-eeuwse verordeningen op de paardenmarkt werd 28 juli nog steeds aangehouden als marktdag, een enkele keer nog wel beschreven met de toevoeging '[...] en gedurende acht dagen daarna'.[10] Maar we hebben geen bevestiging gevonden dat er werkelijk zo lang markt werd gehouden. Het zijn de dagen dat er kermis gehouden mocht worden.[11]

Markttol

In het 'register van graaf Floris V' uit de jaren 1282-1284 wordt de markttol van Voorschoten genoemd.[12] Het recht van tolheffing was op dat moment in leen bij Dirk van Wassenaer.

Regelmatig trachtten kooplieden de tolbetaling te ontduiken door buiten de kruisen handel te drijven. Gedurende de 16de en de 17de eeuw werden daartegen door de Hoge Raad en door het Hof van Holland plakkaatbrieven afgekondigd.[13] Handel buiten de kruisen zou voortaan bestraft worden met inbeslagname van de paarden.[14]

De inning van de tolgelden werd verpacht aan de baljuw. Die had personeel in dienst dat bij de tolbomen (bij de beide marktkruisen) stond. In een aantal nog bewaarde afrekeningen kunnen we zien dat in het tweede deel van de 16de eeuw gemiddeld 80 paarden ter markt werden gebracht.[15] In de periode 1664-

1700 was de gemiddelde aanvoer 137 paarden. Het hoogste aantal in dat tijdvak was 198, in het jaar 1700. Het laagste in het oorlogsjaar 1672. Toen waren slechts 72 paarden aan de lijn.

Na 1795 nam de burgemeester de heffing van het tolgeld waar. Die inkomsten vormden een welkome aanvulling op zijn salaris. Het zetten der palen, het spannen der touwen en het aanbrengen van zand werden echter uit de gemeentekas betaald. Het provinciebestuur maakte daar in 1843 aanmerkingen over. Vanaf 1844 stortte de burgemeester daarom eenderde van de opbrengst van de tol in de gemeentekas en deed hij palen en touwen (die zijn eigendom waren) voor niets over aan de gemeente.[16]

De inrichting van de markt na 1850

Meermalen werden er in de 19de eeuw verordeningen uitgevaardigd om de paardenmarkt in goede banen te leiden. De paarden dienden vast aan de touwen

De paardenmarkt in 1858. Houtgravure naar tekening van G.J. Bos. Coll. auteur.

te staan. Het monsteren of voordraven mocht alleen geschieden in de stegen, op de Achterweg (Schoolstraat) of buiten het dorp, maar *binnen* de marktkruisen. Wilde of gevaarlijke dieren moesten worden afgevoerd naar het erf bij het brandspuitenhuis bij de Haven. Daar waren speciaal palen geslagen om de dieren vast te zetten.

In de gemeentelijke reglementen voor de paardenmarkt in de 19de eeuw werd nog steevast aangekondigd, dat er gedurende de markt alleen tussen de staande kruisen mocht worden gekocht, doorverkocht of geruild.[17]

Bij raadsbesluit van 11 juni 1871 werd de heffing van het tolgeld tot voordeel van de burgemeester afgeschaft en omgezet in gemeentelijk marktgeld. Ambachtsheer H.A. Steengracht van Duivenvoorde deed tevens afstand van al zijn oude rechten op de markt.[18] Voor het ter markt brengen van een paard werd toen 30 cent marktgeld gevraagd; voor een veulen 15 cent. Marktgeld en staangeld voor kramen en kermisattracties waren hard nodig om de onkosten van de markt te kunnen bestrijden.

Het reglement voor de markt werd ieder jaar op een houten schild bevestigd. Dat schild zat iets onder het marktkruis aan de paal vast.

Toen het aantal aangevoerde paarden in de crisisjaren drastisch terugliep, kon men volstaan met een kleiner marktveld. De marktkruisen met de daarbij staande tolbomen werden voortaan aan de beide uiteinden van de Voorstraat geplaatst. In die beroerde tijd werd voor een paard slechts 17 cent tolgeld gevraagd en voor een veulen 10 cent. De inning geschiedde toen door de meteropnemers van de Gemeente Bedrijven. In 1938 werd alleen nog maar in het noordelijk smalle gedeelte van de Voorstraat één marktkruis met een tolboom gezet. Aan het zuideinde van de straat plaatste men toen een vaste boom. De stegen naar de Schoolstraat werden met een dwarslat afgesloten. Voetgangers konden daar nog langs, paarden niet.[19]

Aantallen aangevoerde paarden

In de eerste helft van de 19de eeuw werden jaarlijks gemiddeld 550 paarden ter markt gebracht. Over de periode 1851-1926 was het gemiddelde 741. Het jaar 1880 was een uitschieter met 1.110 paarden en 20 veulens. Maar het kwam in de periode 1878-1904 regelmatig voor dat er 900 paarden aan de lijn stonden. Gorinchem had met twee markten in een jaar de grootste aanvoer met zo'n 2.000 paarden per jaar. Ameide en Numansdorp volgden. Voorschoten was, afwisselend met Woerden, de vierde markt in de provincie.[20]

Over de jaren 1927-1935 hebben we geen cijfers. We kunnen aan het gemiddelde over de jaren 1936-1939 zien dat het aantal daalde naar 381 paarden. Het eerste jaar van de oorlog scoorde nog met 385 paarden. Maar daarna zakt in de drie volgende jaren het aantal dramatisch tot een gemiddelde van 22. In 1944 en 1945 werd zelfs geen markt gehouden. Paarden waren zeer schaars. De landbouw verkeerde in een crisissituatie.

Een aantal ambtenaren van de gemeente zette zich in 1946 in om de eeuwenoude markt weer in ere te herstellen. De markt werd dat jaar gehouden op maandag

ARCHIEF VOORSCHOTEN

VOORSCHOTEN

Bezoekt de eeuwenoude

Paardenmarkt

OP MAANDAG 29 JULI A.S.

Aanvoer paarden v.m. 6 tot 10 uur

Dit jaar als een BIJZONDERE ATTRACTIE:

n.m. 2 uur:
1. Ruiterdemonstratie landelijke rijvereenigingen.
2. Rijnummer Shetlandsche pony's voor kinderen.
3. Concours éénspannen (landbouwtuigpaarden) uitsluitend uit de gemeente Voorschoten.
4. Ringrijden.

VOORSCHOTEN, 10 JULI 1946.

Burgemeester en wethouders van Voorschoten,
De Secretaris, J. DE BRES.
De burgemeester, C. J. v. d. HOEVEN

Het gemeentebestuur stelt een prijs beschikbaar van f 25,- voor het 500e paard dat wordt aangevoerd.

Affiche paardenmarkt 1946. Coll. Archief Voorschoten.

29 juli. In een aantal kranten en landelijke vakbladen werden advertenties geplaatst om handelaren en publiek aan te trekken. Ook was het gemeentebestuur er veel aan gelegen 'de eerste paardenmarkt na de Oorlog' een bijzonder cachet te geven. Voorschotense verenigingen en in het bijzonder de Vereniging Oud Leiden en een aantal particulieren werden aangeschreven om de officiële opening bij te wonen. Die vond plaats op zaterdagavond 27 juli met het 'uithangen' van het witgeschilderde houten kruis aan de marktpaal. Vervolgens werd in het ambachtshuis een tentoonstelling geopend met het thema 'Oud Voorschoten'. Daarna was er een gezellig samenzijn in de herberg Het Wapen van Voorschoten. Het is overigens vreemd dat er in de persberichten staat dat het marktkruis werd uitgehangen. In Voorschoten 'richt' men namelijk altijd het marktkruis; men steekt het diagonaal in een markt- of grenspaal. Het uithangen van een kruis was wel de gewoonte bij de paardenmarkt van Valkenburg. Daar werd na afloop van een processie het kruis aan de gevel van de kosterswoning uitgehangen.

De inspanningen die men zich had getroost om de eerste paardenmarkt na de donkere oorlogsperiode te doen welslagen werden beloond met een aanvoer van 347 paarden. Maar de jaren erna verminderde het aantal per jaar sterk. Ook landelijk verliepen toen de paardenmarkten.[21] 'De paardenmarkt is paarde[]markt geworden', schreef de pers. Raadslid J.H. van Elst deed zijn best om het gemeentebestuur te overtuigen dat de markt behouden moest blijven voor Voorschoten. Hij kreeg bijval van C. Fortanier. Echter, raadslid G. van der Hulst en wethouder G. Schrama (respectievelijk veehouder en graanhandelaar aan de Rijndijk) brachten naar voren dat het, ook landelijk, een aflopende zaak was. In 1957 en 1958 werd alleen nog maar markt gehouden in het stukje Voorstraat ter hoogte van het Kerkplein. Het dieptepunt werd in 1958 en 1959 bereikt. Toen stond er nog één paard, dat van groenteman Van der Mey. Deze bleef in de Voorschotense markt geloven. Om het toch nog een beetje gezellig te maken werd een braderie gehouden. Tevens werd de pas gerestaureerde toren opengesteld, waar een kleine expositie werd gehouden.

In 1960 werd op initiatief van het hoofd van de centrale boekhouding van de gemeente de heer P.C. Kraayeveld en met steun van burgemeester L. de Kool het Comité (tot behoud van de) Paardenmarkt ingesteld om de markt voor het nageslacht te behouden. Het plaatsen van het marktkruis werd daarbij in ere hersteld. Echter in tegenstelling tot het verleden, toen het kruis onopvallend vóór het aanbreken van de markt door een medewerker van de gemeente in de grenspaal werd geplaatst, wordt dat sindsdien officieel door de burgemeester gedaan. Vooraf

houdt deze om tien uur bij het ambachtshuis een toespraak. Vervolgens gaat de burgemeester, vergezeld van de leden van het comité en genodigden, naar het smalle gedeelte van de straat ter hoogte van het kerkhof. Daar aangekomen beklimt de eerste burger een plateau om het kruis in de grenspaal te steken. De meeste handel is dan al achter de rug en de handelaars zijn reeds aan de borrel.

Prijzen en kwaliteiten

In het midden van de 19de eeuw begint de provincie Zuid-Holland uitgebreide jaarverslagen te publiceren. Daarin kunnen we zien dat in de periode 1847-1865 de prijs voor een best paard op de Voorschotense markt ongeveer 500 gulden was. Minder goede paarden brachten rond de 200 gulden op. Van 1887-1893 waren de prijzen extreem hoog en vroeg men voor een best paard minstens 800 gulden. Hier moet worden opgemerkt dat in die tijd elders in de provincie ook goede prijzen werden gemaakt. Uit het totaal van de cijfers kunnen we concluderen dat in Voorschoten en Ameide doorgaans wat duurdere paarden werden verhandeld. Opvallend is het ook dat in Voorschoten, in tegenstelling tot andere gemeenten in de provincie, minstens de helft van de aangevoerde paarden werkelijk verkocht werd. Er werden hier veel paarden opgekocht door handelaren uit omringende landen.[22]

De verslagen van de provincie maken weleens melding van gevreesde paardenziekten, maar in deze omgeving ontsprong men de dans. Vanaf circa 1848 werd het verplicht de aangevoerde paarden door een veearts te laten keuren. Bij elke tolboom stond een veearts. Deze werden betaald uit de gemeentekas. Toen er in de dertiger jaren minder paarden werden aangevoerd kon men het af met één veearts, zo meende het gemeentebestuur. Paarden en begeleiders dienden te wachten in de Treubstraat. Veearts K. Waal zag dat somber in. Hij verzocht B&W, nu het keuren wat langer zou gaan duren '[...] de mentaliteit van de kooplui kennende, meer politieassistentie teneinde eventuele geweldplegingen te voorkomen'.

Oud Leiden en Voorschoten

In 1940 werd de heer D.J. Brinks, chef van de Bedrijven van Gas, Licht en Water, correspondent voor de Vereniging Oud Leiden. Zijn eerste wapenfeit in dat jaar was het redden van een Leidse 800-roedenpaal die bij de Sint-Nicolaasbrug omver was gereden. Vervolgens was hij voor de Vereniging tussenpersoon bij het aankopen van de fraaie gevelsteen uit de aan de Vliet staande te slopen korenmolen

Oranjeboom. Ook was hij intermediair bij het opknappen van de met wapens beschilderde avondmaalstafel uit 1702 in de Nederlands Hervormde Kerk. Verschillende leden van Oud Leiden hadden daar aandacht voor gevraagd. Secretaris A. Bicker Caarten en bestuurslid G. van der Mark gingen nog een stapje verder en adviseerden het gemeentebestuur om de in onbruik geraakte tweede grenspaal met bijbehorend marktkruis te schenken aan het Openluchtmuseum te Arnhem. Zulks geschiedde. De geelgeverfde grenspaal en het witte kruis werden vooraf nog overgebracht naar de schilderswerkplaats van L.J. van Aken voor een opknapbeurt. Tijdens de werkzaamheden daar ontdekte men onder het geelgeverfde schildje, waarop ieder jaar een briefje met het reglement werd geplakt, het wapen van de heren Van Wassenaer. Dat heeft men toen weer in ere hersteld.[23]

Marktgebeurtenissen

De jaarlijkse paardenmarkt was voor de kleine bevolking van Voorschoten een hele gebeurtenis. Het leidde tot een zekere spanning over wat hun dit jaar weer te wachten stond. Sterke verhalen deden de ronde. In de week vooraf verschenen reeds grote groepen woonwagenbewoners. Hun wagens werden op aanwijzing van de veldwachter geplaatst langs de Papelaan. Meestal een lange rij, die strekte vanaf de Veurseweg tot het treinstation. Onder hen waren paardenhandelaren en standhouders van kermisattracties en een aantal dat gewoon op een of andere manier aan de kost trachtte te komen. De boeren in de omgeving waren niet blij met hun komst, want 's nachts dreven ze de paarden in de weilanden. Ook misten de Voorschotenaren ieder jaar kippen. De pijprokende zigeunerdames lokten namelijk de kippen met een handje voer. Als ze dan dichtbij waren sloegen ze hun lange rok over de beesten en... 's avonds was er weer vlees in de pan.

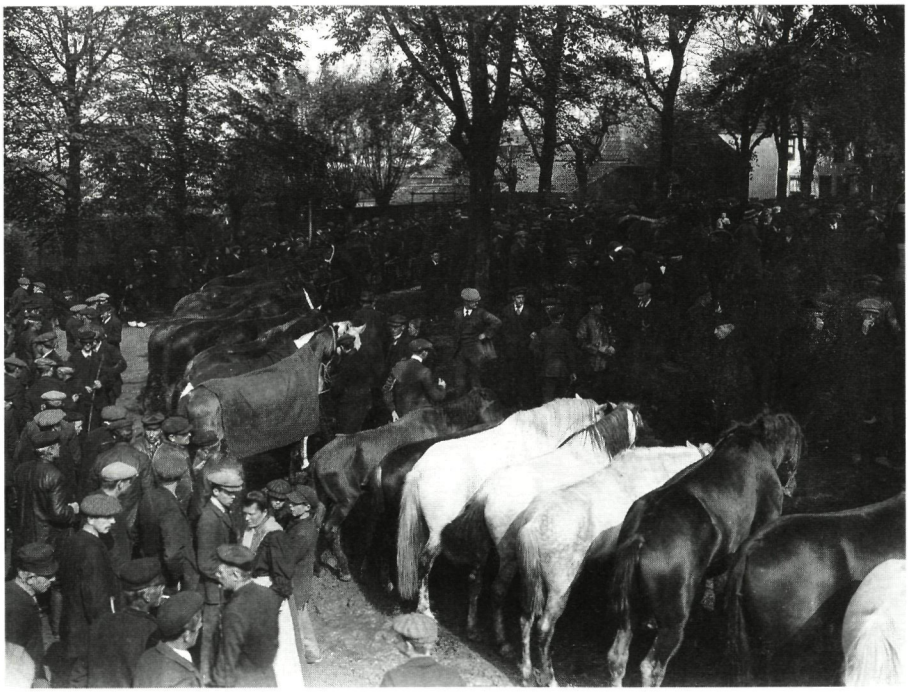
De dag vóór de markt werd door de dorpelingen 'palenmarkt' genoemd, omdat dan de palen en touwen op het marktveld werden geplaatst; de grenspalen werden gesteld en de tolbomen werden geplaatst. Op die dag werden ook de kermisattracties opgebouwd. De bewoners van de Voorstraat sloegen planken voor de ramen. Dat was nodig, omdat de paarden zij aan zij aan de lijn stonden en bij het uithalen nogal eens schade veroorzaakten. De caféhouders sloegen ondertussen het nodige in.

Op de dag zelf werden bij het eerste ochtendgloren de marktkruisen gestoken, de verkoopstalletjes opgebouwd en verschenen reeds de eerste handelaren met paarden. Daar waren verscheidene bij met koppels van maar liefst tien tot twintig paarden tegelijk.

Voor de paardenmarktdag en de dagen daar omheen werden extra 'handhavers van de openbare orde' ingehuurd, meestal uit Leiden. Vooral in de periode 1860-1926, toen doorgaans zo'n 750 paarden ter markt werden gebracht, was dit nodig. Dat dit niet altijd voldoende was kunnen we zien in een bericht in het *Leidsch Dagblad* van 29 juli 1904:

Voorschoten. Op de paardenmarkt alhier donderdag gehouden waren 983 paarden en 23 veulens aangevoerd. Ernstige relletjes en opstootjes ontstonden tussen de bewoners van woonwagens en paardenhandelaren. Als men nagaat dat niet minder dan 60 van die wagens op de Papelaan stonden, kan men begrijpen dat de politie, bestaande uit 2 Rijksveldwachters, 1 gemeenteveldwachter en 1 agent van politie, onmachtig was aan de vechtpartijen een einde te maken. Eén der Rijksveldwachters schoot zijn revolver af in de lucht, maar uiteindelijk moest de politie retireren. In deze omstandig-

Paardenmarkt ca. 1910. Coll. Gemeentearchief.

heden achtte de burgemeester het wenselijk versterking der politie te vragen door militaire macht uit Leiden. Toen deze arriveerde was het te laat geworden om nog tot ontruiming over te gaan en bepaalde het peloton huzaren onder leiding van luitenant baron Van Hardenbroek er zich toe enige patrouilles rond te zenden. Gelukkig bleef alles dien avond verder rustig (al deden ook allerlei geruchten de ronde omtrent te verwachten verzet der kermisreizigers) zodat te 12 uuren de huzaren weer naar Leiden konden vertrekken. Intussen is door de burgemeester versterking der Rijkspolitie aangevraagd, ook met oog op de kermis.

Een bericht uit het *Leidsch Dagblad* van 4 augustus 1897 geeft aan dat het motto 'waar het volk is, daar is de nering' door sommige lieden ruim werd opgevat:

Bij gelegenheid der deze week gehouden paardenmarkt te Voorschoten is er een goede vangst gedaan. Toen namelijk de beide onbezoldigde veldwachters A. Huisman en G. van Dijk naar de Horstbrug wandelden zagen zij daar enige personen die zich met kaartspelen onledig hielden en anderen die er naar keken. De wachters vertrouwden het zaakje niet en kwamen dra tot de overtuiging, dat ze hier met kwartjesvinders [oplichters, valsspelers] vandoen hadden. Met een snelle handeling legden zij beslag op de kaarten en pakten tegelijk twee der valsche kaartspelers, die in hen, doordat zij in politiek [burgerkleding] waren, geen vertegenwoordigers der politie herkend hadden. Ze werden naar Voorschoten overgebracht en vervolgens in handen der justitie gesteld. Het komplot was zo slim te werk gegaan om anderen tot meespelen te verlokken, dat één hunner zelfs gekleed was als slagersknecht met witten kiel en mand, opdat zijn medeplichtigheid geen argwaan zou wekken. Een boer had al twee gulden bij het spel verloren.

Dag van het paard

De paardenmarkt heeft na zijn herleving in 1960 een ander karakter dan in het verleden. De markt wordt sindsdien instandgehouden met behulp van aanvoerpremies. De laatste veertig jaren zijn elk goed voor de aanvoer van ruim 200 paarden en ongeveer een honderdvoud aan belangstellende dorpelingen en toeristen.

Sinds 1982 organiseert het Comité Paardenmarkt een dagvullend programma. Naast de paardenmarkt en de kermis organiseert het comité een standwerkersconcours in de Schoolstraat en 's avonds een demonstratie met paarden in de Voorstraat. Daarnaast houdt het in 1924 opgerichte Comité Paardesport 's mid-

dags een harddraverij aan de Prins Bernhardlaan. Ook al neemt de handel in paarden nog maar een bescheiden plaats in, toch blijft het paard ieder jaar op 28 juli centraal staan. Deze dag is het in Voorschoten 'de dag van het paard'.

Opening van de weer ingestelde markt onder auspiciën van het Comité tot instandhouding van de markt. Foto N. van der Horst 1960. Coll. Gemeentearchief.

Noten

1 J.L. van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten* (Voorburg 1956). Zuid-Hollandse Studiën deel V, 11.

2 Bart Ibelings, 'De Hollandse paardenmarkten van de heer Van Wassenaer: de drie V's (1554-1610)', *Historisch Tijdschrift Holland* 29/2 (1997) 93.

3 H.P.H. Jansen, '1282, 700 jaren vermelding van de Voorschoter marktrechten', *Gemeentegids* (Voorschoten 1983) 24. Rede uitgesproken tijdens een herdenkingsdienst in de Dorpskerk zondag 25 juli 1982.

4 Van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten*, 12.

5 In Trier staat op het marktplein een vier meter hoge zuil met daarop een marktkruis dat in 1774 is gerenoveerd. Aartsbisschop Heinrich heeft in 958 dit kruis laten oprichten als symbool van vrede en bisschoppelijke macht.

6 Van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten*, 48.

7 Jansen, '1282', 23.

8 Oud Archief Voorschoten, inv. nr. 637.

9 Nieuw Archief Voorschoten, inv. nr. 32.

10 Id., inv. nr. 38.

11 Id., inv. nr. 6, 20 mei 1847.

12 Van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten*, 48.

13 A. Brunt, *Inventaris van het huisarchief Twickel*, inv. nr. 7768.

14 J.L. van der Gouw, 'Voorschotens paardenmarkt in het verleden', *'Voorschotens Landschap', maandblad van de Commissie voor landschapszorg te Voorschoten* 1/8 (augustus 1947).

15 Ibelings, 'De Hollandse paardenmarkten', 97.

16 Nieuw Archief Voorschoten, inv. nr. 5.

17 In Gorinchem werd de markt gedurende de 19de eeuw regelmatig benadeeld door 'verkoop aan de deur'.

18 Nieuw Archief Voorschoten inv. nr. 7.

19 Archief Voorschoten, dossier -1.824.511.2.

20 In Voorschoten waren bij particulieren in de 19de eeuw gemiddeld 135 paarden en 15 veulens in eigendom.

21 Alleen al in de landbouw waren er in ons land in 1910 meer dan 327.000 paarden 'werkzaam' (in 1969 nog maar 110.000). De vermindering van de vraag naar paarden na de Tweede Wereldoorlog was in ons land kleiner dan bijvoorbeeld in België (in 1910: 317.000 en in 1968: 86.000). Bij onze zuiderburen werden namelijk alleen trekpaarden gefokt waar de behoefte van wegviel. In Nederland nam de 'warmbloedstapel' (paarden voor sport en ontspanning) altijd al een belangrijke plaats in. Bron: *Oosthoek encyclopedie.*

22 Mogelijk is het feit dat dit in de verslagen apart vermeld werd een teken dat dit bijzonder was.

23 A. Bicker Caarten [?], 'Te Voorschoten recht men nog altijd het marktkruis. Middeleeuws gebruik heeft zich gehandhaafd', *Nieuwe Leidsche Courant* 18 juli 1953.

Het bollenland van G.B. de Vroomen, gezien vanaf de Hereweg. Foto ca. 1930. Coll. auteur.

Bloembollenteelt in Warmond 1880-1950

A. van Noort

Wanneer men veel tusschen Den Haag en Haarlem op en neer reist, dan weet men al, dat men in het heel vroege voorjaar reeds bij Warmond iets van de glorie der bollenvelden kan ontdekken. Daar liggen al reeds in de eerste dagen van Maart de poppige crocusveldjes als lappendekentjes gespreid. Tusschen het nog vale landschap schittert dan het geeloranje, het dieppaars en het wit van duizenden kleine bloemetjes, die zich nauwelijks van den grond verheffen.[1]

Uit dit citaat blijkt overduidelijk dat Warmond tot een van de bollendorpen in de streek tussen Haarlem en Leiden behoorde. Jammer genoeg is er over de geschiedenis van de bollenteelt in Warmond nauwelijks iets geschreven. Alleen in het boek *Heeren en Bueren* wordt er slechts summier iets over gezegd.[2]

Hierna zal de geschiedenis van de bloembollenteelt in Warmond vanaf haar ontstaan omstreeks 1880 tot 1950 aan de orde komen. Er wordt met name stilgestaan bij de ontwikkeling van de omvang van het bollenareaal in Warmond en de verschillende gewassen die er geteeld werden. Tevens wordt er ingegaan op het aantal personen dat in de bollen werkzaam was, en op de opkomst van de mechanisatie. Het eindjaar 1950 is gekozen, omdat er toen een serieuze start met de mechanisatie werd gemaakt.

Helaas kon er bij het onderzoek geen gebruikgemaakt worden van gemeente- en landbouwverslagen omdat ze noch in het archief van de gemeente Warmond noch in de archieven van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland en de Commissaris van de Koningin van Zuid-Holland bewaard zijn gebleven.[3]

Voorgeschiedenis

Reeds voor het ontstaan van de geregelde bloembollenteelt in Warmond in de tweede helft van de 19de eeuw werden er bloembollen geteeld. Een mooi voorbeeld hiervan is te vinden in de processen-verbaalregisters van de gemeente Warmond.

A.C.L. van Noort is werkzaam als archivist bij het Gemeentearchief Leiden.

In de nacht van 9 en 10 juli 1824 werd schoolonderwijzer Jan van Leeuwen beroofd van 116 stuks gesneden bloembollen (hyacinthen). Het ging om 67 dubbel rood La superbe royale, 15 dubbel blauw La bien aimée, 16 dubbel blauw Duc d'anjou, 7 dubbel blauw À la mode, 7 dubbel wit Violet superbe en 4 dubbel wit Grootvorst.[4]

Toch was er omstreeks 1824 in Warmond nog maar weinig sprake van bloembollenteelt. Dat kan worden opgemaakt uit cijfers uit de jaren 1815 en 1832.[5] In die jaren bestond het agrarisch grondgebruik in Warmond hoofdzakelijk uit veeteelt wat het houden van koeien, schapen en varkens betekende. Daarnaast was er in veel mindere mate akkerbouw. Hieronder moet de teelt van rogge, aardappelen, haver, gerst, erwten en bonen verstaan worden.

In de tweede helft van de 19de eeuw kwam in Warmond de bloembollenteelt op. Die teelt was van een heel andere aard dan die van vóór 1850. Voor het midden van de 19de eeuw werd er tegen extreem hoge prijzen op beperkte schaal geteeld. Door die hoge prijzen was het telen van bollen ook statusverhogend. Je kon er als het ware goede sier mee maken. Schoolonderwijzer Jan van Leeuwen zou daarvan een voorbeeld kunnen zijn. Na 1850 werd er omgeschakeld op massaproductie tegen lage prijzen.[6]

Massaproductie was noodzakelijk geworden vanwege de steeds groter wordende vraag naar bloembollen.[7] Waren deze vóór 1850 juist bestemd voor de elite, na 1850 zien we dat door de toename van de welvaart steeds grotere groepen mensen zich luxeartikelen als bloembollen konden veroorloven. Bovendien konden door betere transportmogelijkheden – trein en stoomschip – meer afzetgebieden bereikt worden.

Naast de toenemende vraag waren er ook nog andere factoren die de opkomst van de bloembollenteelt in Warmond mogelijk maakten. Een belangrijke factor was de geschikte bodemgesteldheid. Warmond is ontstaan op een strandwal. Die strandwal maakte deel uit van een complex van zandbanken, dat zo'n vijfduizend jaar voor Christus ontstaan is toen het Nauw van Calais overstroomd werd. Het overschot aan vloedstroom veroorzaakte een waterbeweging naar het noordoosten, zodat de in het Kanaal aanwezige zandmassa's naar de Nederlandse kust werden gevoerd en afgezet als een reeks van evenwijdige zandbanken.[8] Vanaf de 17de eeuw werden die zandbanken of strandwallen ten behoeve van stadsuitbreidingen afgegraven. Door die afgravingen kwam kalkrijke zandgrond aan de oppervlakte. Deze grond was uitermate geschikt voor de teelt van bloembollen.[9] Zo kon het gebeuren dat er zich op de Warmondse zandgronden bollenteelt kon ontwikkelen.

Een andere belangrijke factor is de regeling van het grondwater geweest. Tussen de jaren 1872 en 1879 was de waterstand abnormaal hoog geweest. Dit gaf groot nadeel aan de gewassen. Na de bouw van een nieuw stoomgemaal kwam hierin verandering: overtollig water kon nu naar zee afgevoerd worden.[10]

De eerste Warmondse bollenkwekers zijn Jacobus en Johannes Kouwenhoven geweest. In het kohier van de hoofdelijke omslag uit 1850 staat er bij hun beroep boomkweker en bloemist vermeld.[11] Uit de aanduiding bloemist mag worden opgemaakt dat zij in de bollen zaten. Johannes en Jacobus Kouwenhoven hadden land langs de Oranje Nassaulaan vanaf het spoor tot aan de Haarlemmertrekvaart.[12] We mogen er van uitgaan dat op deze percelen de eerste Warmondse bollen geteeld werden. Later is dit bedrijf voor een groot deel door G.B. de Vroomen overgenomen.[13]

Groei en stabiliteit 1880-1930

Een mooi overzicht van de toestand van de bloembollenteelt in Warmond wordt

Links de afgebroken bollenschuur van Machen (later Van der Hulst) en rechts de houten bollenschuur van Schouten. Op de voorgrond bakker Van Niekerk met personeel. Foto ca. 1950. Coll. auteur.

gegeven in een brief van de burgemeester van Warmond aan de Commissaris van de Koning van Zuid-Holland van 10 februari 1881. Volgens die missive werden er in Warmond op ongeveer drie hectare grond slechts hyacinthen en tulpen geteeld en waren er ongeveer tien personen werkzaam in de bloembollenteelt.[14] Duidelijk is te zien dat de bloembollenteelt in Warmond in 1881 nog zeer kleinschalig was.

In 1900 was ze echter aanzienlijk uitgebreid. Dat kan worden opgemaakt uit de volgende tabel:[15]

Gewas	*Oppervlakte*
Hyacinthen	8 ha en 90 a
Tulpen	14 ha en 77 a
Narcissen	11 ha en 88 a
Bijgewassen	4 ha en 23 a
Onbekend[16]	53 ha
Totaal	92 ha en 78 a

Deze tabel geeft ook een mooi beeld van wat er in Warmond in 1900 zoal geteeld werd. Onder bijgewassen moeten onder andere lelies en krokussen verstaan worden.[17] Al in 1891 werden in Warmond narcissen geteeld.[18] Deze teelt zou verreweg de belangrijkste in Warmond worden.

De groei van het bollenareaal in Warmond ging verder. In 1910 was 13% van de cultuurgrond tuinland en in 1921 was dat 28%.[19]

Nauw samen met het ontstaan van bollenteelt hing de bouw van bollenschuren. Zo'n schuur diende als opslagplaats voor bollen. De bollen werden daar in stellingen gedroogd. De ramen, die meestal op deuren leken, zorgden voor een goede ventilatie.[20]

Er zijn in Warmond heel wat bollenschuren gebouwd. Veel daarvan zijn thans verdwenen of zijn omgebouwd tot woonhuis. De oudste bollenschuur, die tegenwoordig nog bestaat, is die achter het pand Dorpsstraat 62[a]. Deze houten schuur is in of vlak voor 1890 door S.J. Schouten, winkelier te Warmond, gebouwd.[21] Het bijzondere aan deze schuur is dat ze niet alleen voor de opslag van bollen diende, maar ook voor de opslag van turf.[22]

Na die tijd zijn er in Warmond nog vele voornamelijk stenen bollenschuren gebouwd. Voorbeelden hiervan zijn de bollenschuur van W.K. Heyl uit 1902

aan de Dorpsstraat 19,[23] die van narcissenveredelaar G.A. Uit den Boogaard uit 1926 aan de Herenweg 34,[24] evenals die van A.F. Knoop uit 1926 in het Oosteinde nr. 4a[25] en de schuur van W.S. van Noort uit 1928 aan de Burgemeester Ketelaarstraat 38.[26]

Bij bollenschuren hoorden ook rietschelven. Na het planten van de bollen werd het land met riet afgedekt om stuiven tegen te gaan en om de bollen gedurende de winter op een redelijke temperatuur te houden. In het voorjaar werd het riet van het land gehaald en op een hoop gegooid. De hoop, die zodoende ontstond, werd schelf genoemd. Tegenwoordig komen rietschelven bijna niet meer voor, omdat er goedkopere methoden kwamen om stuiven en bevriezen tegen te gaan.[27]

In het *Weekblad voor Bloembollencultuur* van 31 januari 1913 werden de leden van de Warmondse afdeling van de Koninklijke Algemene Vereniging voor Bloembollencultuur (K.A.V.B.) opgeroepen om schriftelijk of mondeling aan de secretarie van de gemeente Warmond mede te delen waar rietschelven geplaatst zouden worden. Dit was nodig voor de brandweerverordening.[28] Vierentwintig kwekers gaven hieraan schriftelijk gehoor.[29] Zo deelde J.H. Kruseman op 14 februari 1913

De in 1928 gebouwde bollenschuur van Van Noort aan de Burgemeester Ketelaarstraat. Foto 2002. Coll. auteur.

aan de burgemeester van Warmond mede dat hij twee rietschelven op de tuin achter zijn woning wilde plaatsen. Tevens verklaarde hij dat hij eventuele bluskosten van de rietschelven en van de nabij gelegen bollenschuur voor zijn rekening wilde nemen.[30]

Vermeldenswaard is dat uit verschillende brieven blijkt dat sommige bollentuinen een naam hadden. Genoemd worden onder andere: Oud Alkemade (aan de Wasbeeklaan), de Vinkebaan (laantje naar handelskwekerij Wamero), Lombok (achter het voormalig seminarie), de Hageweide (aan de Oranje Nassaulaan bij het Warmonderhek), Oosterwoud (in het Oosteinde), Buiten Verwachting (aan de Dinsdagse Wetering), de Geest en Voorzorg (beide naast de r.k. kerk).[31]

Van mechanisatie van de bollenteelt was tot vlak na de Tweede Wereldoorlog nog maar weinig sprake. Veel deed men met de hand. Het werken was zwaar en zeer arbeidsintensief. In september werden de eerste bollen geplant. Daarvoor werden met behulp van een plantraam of een houten rol gleuven in de grond gedrukt. Zittend op de knieën werden de bollen één voor één in de gleuven geplant. Na het planten werd het land met stro afgedekt. In de maanden daarna moesten de braakliggende bollenvelden met een spade worden omgespit zodat ze in het volgend jaar weer geschikt waren voor het telen van bloembollen.

In het voorjaar werd het stro verwijderd en werd het land met behulp van een kruiwagen en een speciale schop of een hoosvat gegierd. Gieren was nodig om stuiven van zand tegen te gaan. Voor de bloeiperiode in maart en april werd het land onderhouden en werden de bollen op ziekten gecontroleerd (ziekzoeken). Vlak na de bloeiperiode werden de bloemen gekopt zodat de bol goed kon groeien.

In juni werden de bollen gerooid. Daarbij werd gebruikgemaakt van een soort schepje en later van een rooitroffel, die met twee handen gebruikt kon worden. Na het rooien werden de bollen gepeld en gedroogd. De grote bollen werden verkocht en de kleintjes gingen rond september de grond weer in.[32]

Wel werd er hier en daar geëxperimenteerd met machines. Een mooi voorbeeld hiervan is het testen van een rooimachine op de tuin van Jan Schoneveld tegenover de pastorie van de hervormde gemeente van Warmond vlak na de Eerste Wereldoorlog. De machine was ontworpen door Th. Bader die in Warmond bollen kweekte. Het grondsysteem van de machine werd door anderen overgenomen, maar de machine belandde op de Gemeentehaven waar hij nog jaren tussen de brandnetels gestaan heeft.[33]

Er werkten in 1881 in Warmond ongeveer tien mensen in de bloembollenteelt. In 1910 was dat aantal aanzienlijk gestegen. In het huisnummerregister van 1910

worden ongeveer zeventig personen genoemd, die in de bloembollenteelt hun brood verdienden.[34] Hierbij moet worden aangetekend dat het hier voornamelijk om gezinshoofden ging. Het aantal personen dat in 1910 in Warmond in de bloembollenteelt werkzaam was, ligt dus wellicht nog veel hoger, omdat er in Warmond veel gezinsbedrijven waren. Van genoemde zeventig personen hadden er vierenvijftig een eigen bedrijf en waren er zestien knecht. Dat er maar zestien knechten waren, duidt erop dat veel gezinsleden in het bedrijf meewerkten.

Opvallend is dat de meeste kwekers weinig vermogend waren. Dat kan worden opgemaakt uit het kohier van de hoofdelijke omslag van het jaar 1898. Hierin zijn de belastingplichtigen in dertien klassen ingedeeld. De eerste klasse betaalde 185 gulden, de tweede 95 gulden, de derde 27 gulden, enzovoorts.

Boerderij met bollenland te Warmond (waarschijnlijk Oosteinde). Tekening J.E. Kikkert, ca. 1900. Coll. Gemeentearchief.

De eerste bloemkweker komen we pas in de zevende klasse tegen. Johannes Theodorus Kouwenhoven betaalde *f* 11,50 hoofdelijke omslag. In de achtste klasse komen we de tweede kweker tegen. Petrus Cornelis van der Zon betaalde *f* 8,50 hoofdelijke omslag. In de negende klasse zien we Pieter Marius Nederburgh en Johan Hendrik Kruseman als bloemkwekers. Zij betaalden *f* 5,75 hoofdelijke omslag. In de elfde klasse komen we vijf bloemkwekers tegen. Theodorus Johannes Haver, Albertus Vreeken, Engelbertus Kortekaas, Johannes Zwetsloot sr. en Johannes Zwetsloot jr. betaalden *f* 3,00 hoofdelijke omslag. De grootste groep kwekers komen we tegen in de twaalfde klasse. Hierin worden in totaal tien kwekers genoemd. Zij betaalden *f* 1,50 hoofdelijke omslag.[35]

In 1891 gingen de Warmondse kwekers zich organiseren in een Warmondse afdeling van de Koninklijke Algemene Vereniging voor Bloembollencultuur. Deze vereniging was in 1860 in Haarlem opgericht en had als doel de belangen van de handelaren en de kwekers te behartigen.[36]

Op 12 februari 1891 kwamen de handelaars en kwekers van Warmond bijeen in Hotel 'De Zon' om een afdeling van de K.A.V.B. op te richten.[37] Zij waren daarvoor door twee bloemisten door middel van een gedrukte circulaire uitgenodigd. Nadat 29 bloemisten zich als lid hadden aangemeld, werd er een bestuur gekozen. De legendarische dokter C.H.C. Machen[38] werd voorzitter, P.M. Nederburgh secretaris, C. de Vink penningmeester en J.Th. Kouwenhoven en J.H. Kruseman werden commissarissen.

In de volgende vergadering, op 16 februari 1891, werd het reglement besproken en vervolgens goedgekeurd.[39] Dit reglement geeft ons een aardig inzicht in het reilen en zeilen van de afdeling. Het doel van de afdeling was de belangen van het bloembollenvak en het onderling verkeer van de leden te bevorderen. Dit doel werd onder andere bereikt door het houden van tentoonstellingen van in bloei gebrachte bolgewassen, het waken tegen ontvreemding van bolgewassen en het controleren van de naleving van de bepalingen op de bloembollenveilingen.[40]

Het startkapitaal van de afdeling was een bedrag van *f* 34,17. Dit bedrag werd ontvangen van het hoofdbestuur.[41] De leden betaalden een jaarlijkse contributie van drie gulden. Lid-leerlingen betaalden slechts *f* 1,50. De leden en lid-leerlingen ontvingen hiervoor een diploma dat vrije toegang tot alle vergaderingen en tentoonstellingen van de afdelingen en de algemene vereniging verschafte. Een uitzondering hierop vormden de huishoudelijke vergaderingen, die alleen voor leden vrij toegankelijk waren.[42]

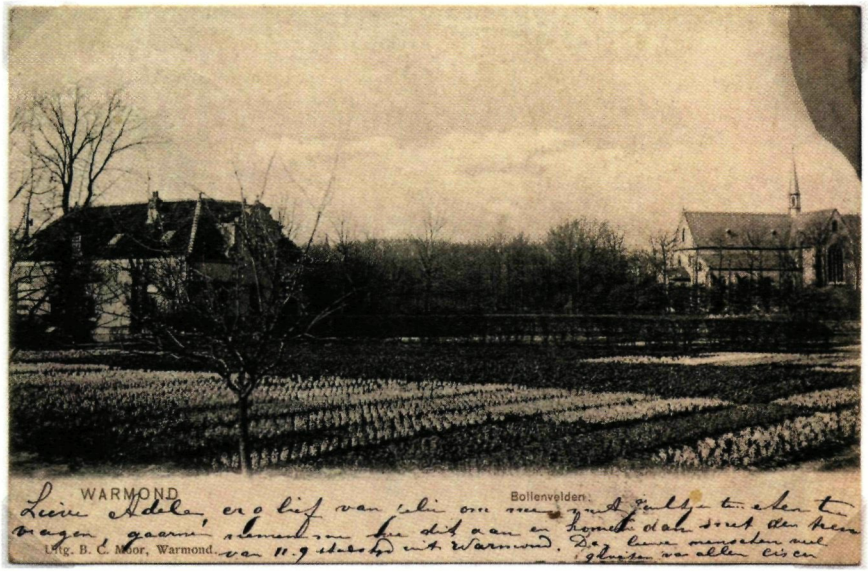
Tot aan de Eerste Wereldoorlog ging het de bollenkwekers en -handelaren

voor de wind. Er werden in de Bollenstreek eind 19de, begin 20ste eeuw veel nieuwe bedrijven gesticht[43] en de export van bloembollen groeide.[44] De oorzaak van deze groei was de almaar toenemende vraag naar bloembollen.

Toen in 1914 de oorlog uitbrak, was er nog weinig aan de hand. De export van bloembollen kon gewoon doorgaan. Naarmate de oorlog langer ging duren, werd de situatie steeds ongunstiger. In de lente van 1916 sloot Engeland de deur voor alle weeldeartikelen, waartoe ook bloembollen werden gerekend. Omdat éénderde deel van de export naar Engeland ging, was dit een zware slag voor de Nederlandse bloembollencultuur. In 1917 weigerden Duitsland en Oostenrijk alle import van bloembollen en de export naar de Verenigde Staten, Rusland en Scandinavië werd steeds ingewikkelder.[45]

Na de oorlog herleefde het bloembollenbedrijf. De jaren twintig werden gekenmerkt door een periode van bloei. De gestadige toename van de export en een gunstige verhouding tussen hoeveelheid en waarde in 1922 hebben de basis gelegd voor een reeks van vette jaren, die zelfs de crisis van oktober 1929 overleefden en niet eindigden vóór 1931. Deze periode heeft grote welvaart in de Bollenstreek gebracht. Er werd in weelde geleefd en de levensstandaard steeg snel.[46]

Bollenland van J.H. Kruseman aan de Hereweg. Prentbriefkaart ca. 1905. Coll. auteur.

In Warmond werden de vette jaren gekenmerkt door stabiliteit. We hebben in het voorgaande gezien dat in 1921 28% van de cultuurgrond in gebruik was als tuinland. In 1930 was dat 27%.[47] Duidelijk is te zien dat het bollenareaal in Warmond in de periode 1921-1930 niet gegroeid is.

1930-1950 Stagnatie en herstel

De bloei in de jaren twintig had ook haar keerzijde. De gunstige uitkomsten van het bloembollenbedrijf verleidden vele landbouwers, die toen juist onder de gevolgen van een zware depressie leden, zich ook op de bloembollenteelt toe te leggen, terwijl de gemengde groente- en bollenbedrijven hun bollenteelt uitbreidden. De bloembollenfirma's bevorderden zelf deze uitbreiding door de levering van grote hoeveelheden plantgoed aan de nieuwe kwekers in Groningen, Friesland, Zeeland en Noord-Brabant en door hen sterk aan te moedigen. De veilingen stelden op hun beurt de nieuwe kwekers in staat om hun leverbare bollen gemakkelijk aan de man te brengen. Het gevolg van deze politiek was een geweldige overproductie, die ondanks de inspanningen van exportfirma's en hun bollenreizigers niet door de buitenlandse kopers kon worden opgenomen. Nadat in 1930 de uitvoer een recordwaarde van 46.000.000 gulden had bereikt, kon de hoeveelheid van de export gedurende de beide volgende jaren worden gehandhaafd, maar de waarde verminderde tot 28.000.000 gulden.[48]

Ook in Warmond deed de crisis zich gevoelen. In de notulen van de ledenvergadering van de K.A.V.B.-afdeling Warmond van 24 januari 1930 deelde de voorzitter mee dat het jaar 1929 een goed jaar voor het bloembollenvak was geweest. Maar al gauw sloeg de positieve stemming om. In de notulen van 8 december 1930 werd door de voorzitter de hoop uitgesproken dat 1931 ten opzichte van 1930 een beter jaar zou worden. Sindsdien worden de notulen gekenmerkt door een mineurstemming, want beter werd het niet. Het werd alleen maar slechter. Pas in de jaren vlak na de oorlog horen we weer positieve geluiden.[49]

Overheidsmaatregelen om de crisis te bestrijden konden niet uitblijven. Om aan de overproductie paal en perk te stellen, voerde de overheid sanering in. Kwekers moesten een gedeelte van hun bollen ter vernietiging inleveren en hun teelt inkrimpen. Het resultaat van de saneringsmaatregelen in 1933 was dat er ongeveer éénderde was ingeleverd en vernietigd en de teelt van rond 10.000 ha tot 7.000 ha was ingekrompen.[50]

In Warmond waren de kwekers zich bewust van de noodzakelijkheid van de sanering. In de notulen van de ledenvergadering van de K.A.V.B.-afdeling War-

mond van 29 januari 1932 waren alle leden het erover eens dat er te veel was en dat er opgeruimd moest worden. Alleen over de mogelijkheid van uitvoering van wettelijk geregelde teeltbeperking liepen de meningen zeer uiteen.

In de ledenvergadering van 17 maart 1933 werd er gestemd over het saneringsplan zoals dat door het hoofdbestuur van de K.A.V.B. voorgesteld was. Na een uitvoerige discussie onder de leden, waarin vooral de zorg over de uitvoering van het plan werd uitgesproken, werd het plan met elf stemmen voor en drie stemmen tegen toch aangenomen.[51]

Het resultaat van de sanering in Warmond was dat het areaal zeer sterk ingekrompen werd. De 27% tuinland van 1930 kromp tot 9% in 1950.[52] Het afgestoten bollenland was meestal grond die in feite niet geschikt was voor de teelt van bollen.

Om de kwekers tegemoet te komen, werd er door de gemeenteraad van Warmond op 19 oktober 1933 een commissie samengesteld bestaande uit C. Zwetsloot, wethouder, G. Onderwater en J. Heitlager, raadsleden, J.K. Heyl, bloembollenkweker, en J. van Winsen, voorzitter van de Afdeling Warmond van de Zuid-Hollandsche Bond van Kleine Kwekers, en H.L. van Delft, gemeentesecretaris. Deze commissie had de taak om het College van Burgemeester en Wethouders van Warmond te adviseren inzake het verlenen van steun aan kleine kwekers. Onder kleine kwekers werden diegenen verstaan, die uitsluitend hun bestaan in het bollenbedrijf hadden en 200 à 250 roe land bezaten.

De commissie was van mening dat verlening van steun noodzakelijk was, aangezien het feit dat de financiële toestand van vele kleine kwekers buitengewoon ongunstig was. Als er niets gedaan zou worden, zouden vele kwekers hun bedrijven niet meer voort kunnen zetten en als armlastigen aangemerkt worden.

De werkzaamheden van de commissie resulteerden op 8 februari 1934 in het besluit van de gemeenteraad om maximaal 8.000 gulden beschikbaar te stellen voor het verlenen van steun aan kleine kwekers. Op basis van een zogenaamd kraamcontract kon er aan noodlijdende kleine kwekers krediet worden verstrekt.[53]

Er werd van de steunregeling gebruikgemaakt, want in de ledenvergadering van de L.T.B.-afdeling Warmond van 30 januari 1940 werd er geklaagd over het feit dat men zich vier maal per week bij het steunbureau moest melden. Men vond dat te veel tijd kosten. Helaas was hieraan niet veel te doen, want de gemeente hield voet bij stuk.[54]

De oorlogsjaren brachten weinig verbetering voor het vak. In de ledenvergadering van de L.T.B.-afdeling Warmond van 29 november 1940 werd door de

voorzitter meegedeeld dat de vooruitzichten nog niet veel verbeterd waren. Hij sprak de hoop uit dat de toestand zou veranderen en dat er betere tijden zouden komen.[55]

Na de oorlog braken er betere tijden voor het bollenvak aan. De voorzitter deelde in de ledenvergadering van de K.A.V.B.-afdeling Warmond van 10 december 1946 mee dat de export in 1946 een gunstige ontwikkeling had doorgemaakt. Alleen tekende hij hierbij aan dat de zorgen nog niet van de baan waren. De zware areaalheffing die door grote overschotten veroorzaakt werd, en de contingentering (= invoerbeperking) van verschillende landen maakten dat het jaar 1946 nog lang niet onverdeeld gunstig mocht heten.[56]

De gunstige ontwikkeling van de export ging door. De uitgevoerde hoeveelheid bloembollen en de waarde daarvan namen steeds toe.[57] Niet voor niets deelde de voorzitter van de afdeling Warmond der K.A.V.B. in de ledenvergadering 12 december 1949 mee dat het afgelopen jaar voor de export gunstig was geweest.[58]

Ondanks de gunstige ontwikkeling van de export bleven de saneringsmaatrege-

Bloembollententoonstelling van de K.A.V.B.-afdeling Warmond, in Hotel 'De Zon'. Foto 1941. Coll. auteur.

len gewoon gehandhaafd. Er werden wel pogingen ondernomen die maatregelen afgeschaft te krijgen, maar die liepen steeds op niets uit. De minister van Landbouw was niet van zins de maatregelen op te heffen. Het zou nog heel lang duren voordat genoemde maatregelen opgeheven werden.[59]

De volgende cijfers geven ons een beeld van de gewassen die omstreeks 1950 in Warmond en in de Bollenstreek geteeld werden:[60]

Geteelde bolgewassen in procenten van het beteelde areaal

Gebied	*Hyacint*	*Tulp*	*Narcis*	*Gladiool*	*Overig bijgoed*
Bollenstreek	5	38	32	14	11
Warmond	0	32	56	8	4

Opvallend aan deze cijfers is dat er in Warmond ten opzichte van de Bollenstreek meer narcissen geteeld werden en minder tulpen en hyacinthen. De oorzaak hiervan is de kwaliteit van de grond. Grofkorrelige kalkrijke grond, welke juist voor de teelt van hyacinthen en tulpen gewenst is, werd in Warmond vrijwel niet aangetroffen. De strandwal van Warmond ging van kalkhoudende gronden in het noorden over in kalkloze en zelfs zure gronden in het zuiden. Alleen in het noorden was dus geschikte grond voor tulpen en hyacinthen te vinden. Een ander feit, dat Warmond ten opzichte van de rest van de Bollenstreek uniek maakte, was de bloei van de eerste narcissen.[61] De narcissen bloeiden in Warmond altijd als eerste. Ongetwijfeld heeft dit te maken gehad met de bosrijke omgeving waardoor de kou minder vrij spel had.

Volgens de Volks- en Beroepstelling van 31 mei 1947 waren er in Warmond 295 mannen werkzaam in de agrarische sector. Daarvan waren er 128 in de bloembollencultuur en 50 in de bloemisterijen en tuinderijen werkzaam.[62] Het aantal mannen dat zijn brood in de bloembollenteelt verdiende, was dus 178. Hieronder vallen dus ook alle mannelijke gezinsleden.

Het aantal vrouwen dat in de agrarische sector werkzaam was, bedroeg 45.[63] Het aantal werkzame personen in de bloembollenteelt ligt dus iets hoger dan 178.

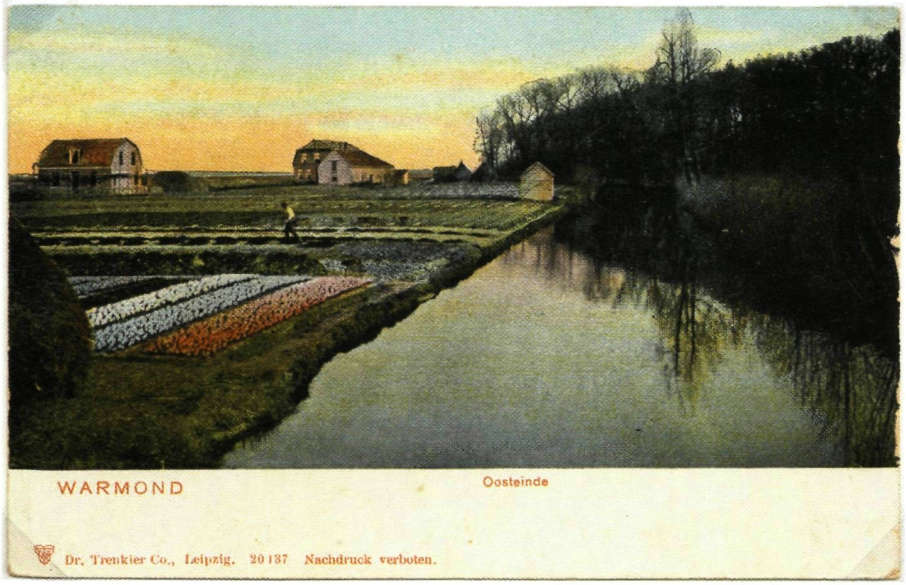
Als ervan uitgegaan wordt dat het aantal werkzame personen in de bloembollenteelt in 1910 veel hoger ligt dan genoemde zeventig personen, kan worden geconcludeerd dat de groei van het aantal werkzame personen in 1947 nog wel meevalt.

Ook in de jaren dertig en veertig werd er nog veel met de hand gedaan. Wel werd er hier en daar in de Bollenstreek ingehaakt op wat de mechanisatie van de land- en tuinbouw aan machines had opgeleverd, maar veel vaart werd daarachter niet gezet, omdat er meer dan voldoende aanbod van goedkope arbeidskrachten was. Pas aan het einde van de jaren veertig en begin jaren vijftig werd een echte start met de mechanisatie gemaakt.[64] Zo hadden verschillende kwekers in Warmond een Agria, een tweewielige trekker die voor verschillende doeleinden, zoals frezen,[65] gebruikt kon worden.[66]

Slot

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond in Warmond de commerciële bloembollenteelt. Vóór 1850 was er in Warmond ook al bloembollenteelt, maar die was van een heel andere aard. Bollen werden toen slechts voornamelijk geteeld

Bollenland in het Oosteinde, gezien vanaf de Korenmolenbrug. Prentbriefkaart ca. 1900. Coll. auteur.

om er goede sier mee te maken. Pas in de tweede helft van de 19de eeuw krijgt de bollenteelt een zakelijk karakter. De almaar toenemende vraag naar bloembollen leidde tot massaproductie.

Vanaf omstreeks 1880 breidde het bollenareaal zich in Warmond fors uit. Ondanks een terugval tijdens de Eerste Wereldoorlog ging het de bollenkwekers en -handelaren tot 1930 voor de wind. Daarna ging het door de crisis steeds slechter. Saneringsmaatregelen waren nodig om de overproductie tegen te gaan en de prijzen op peil te houden. Het gevolg van die sanering was dat er in Warmond veel bollengrond afgestoten werd. Pas na de Tweede Wereldoorlog trad enig herstel in.

In 1881 werden in Warmond hyacinthen en tulpen geteeld. Tien jaar later zien we dat daar narcissen bijgekomen zijn. Deze teelt zou verreweg de belangrijkste teelt in Warmond worden. De grond was er uitermate geschikt voor. Warmond

Bollenland van Kruseman aan de Hereweg, met op de achtergrond de St. Matthiaskerk. Prentbriefkaart ca. 1905. Coll. Hans Roest.

was een echt narcissendorp. Bovendien bloeiden de narcissen altijd als eerste in Warmond.

Er werkten in 1881 ongeveer tien mensen in de bollen. In 1910 was dat aantal aanzienlijk gestegen. Het zal wellicht nog meer gestegen zijn vanwege de forse uitbreiding van het bollenareaal vanaf 1910. In 1947 waren ongeveer tweehonderd personen in de bloembollenteelt werkzaam.

Lange tijd werd er in de bollen veel met de hand gewerkt. Er werd zo hier en daar ingehaakt op wat de mechanisatie te bieden had, maar dat stelde uiteindelijk vanwege voldoende aanbod van goedkope arbeidskrachten weinig voor. Pas aan het eind van de jaren veertig en begin jaren vijftig zien we een serieuze start van mechanisatie.

Noten

1 Matty Vigelius, 'Warmond en omgeving', *Buiten* (1932) 489.

2 T.T. Bokma e.a., 'Warmond in de negentiende eeuw (1815-1914)' in: A.G. van der Steur e.a., *Heeren en Bueren. Bijdragen tot de geschiedenis van Warmond* (Den Haag 1969) 110.

3 Mededeling van de heer R.U.O.S. Spiekerman, adjunct-archiefinspecteur provincie Zuid-Holland, op 12 oktober 2001.

4 GAL (Gemeentearchief Leiden), AGW (Archief gemeente Warmond), inv. nr. 598. Nog een mooi voorbeeld van bollenteelt in Warmond vóór het ontstaan van de bloembollenteelt in de tweede helft van de 19de eeuw dateert uit 1733. Dominee Paridanus Schrijver, die de buitenplaats Oostergeest bewoonde, was een verwoed verzamelaar van allerlei planten. Na zijn dood in 1733 werd er een inventaris van zijn planten opgemaakt. Daarin werden tulpenbollen en een grote hoeveelheid hyacinthenbollen genoemd. Mededeling van de heer H. Rijken uit Voorhout, die momenteel een dissertatie over tuinkunst in de regio Leiden voorbereidt.

5 Bokma, 'Warmond', 108 en 110 en Bijlage V, Overzicht grondgebruik te Warmond 1832.

6 J.J.J.M. Beenakker, *Lisse op de grens van droog en nat* (Alphen aan den Rijn 1993) 80.

7 Max Popma, *Beelden van bollenschuren. Het cultureel erfgoed van de Bloembollenstreek 1850-1940* (Lisse 1998) 15.

8 K.C. Tammes, *Nederzettingsgeografie der gemeente Warmond* (Warmond 1969) 5 en 6.

9 Popma, *Beelden*, 10 en 11.

10 E.H. Krelage, *Drie eeuwen bloembollenexport* ('s-Gravenhage 1946) 27.

11 GAL, AGW, inv. nr. 440.

12 Interview met de heer H. van der Voet, oud-bollenkweker, op 10 november 2001.

13 Dick de Vroomen, *'De Vroomen'. De geschiedenis van een familie en hun bedrijf tot aan het jaar 2000* (Lisse 2000).

14 GAL, AGW, inv. nr. 219, nr. 43.

15 RA (Rijksarchief) Noord-Holland, Archief K.A.V.B.-afdeling, inv. nr. 120.

16 Tijdens de ledenvergaderingen van de K.A.V.B.-afdeling Warmond moesten de leden een opgave van de beplanting verstrekken. Van 53 hectare was niet bekend

wat de beplanting was, omdat sommige leden niet op de vergadering aanwezig waren en omdat ook niet-leden op Warmond bollen teelden. Dus de genoemde oppervlakten hyacinthen, tulpen, narcissen en bijgewassen zijn verstrekt door de aanwezige leden.

17 *Weekblad voor Bloembollencultuur. Orgaan van de Algemeene Vereeniging voor Bloembollencultuur te Haarlem* 1, nr. 52 (1891) en 10, nr. 30 (1899).

18 Ibidem 1, nr. 52 (1891). Hierin wordt onder andere gesproken over de schade die de narcissen door de vorst hebben opgelopen.

19 Gemeentehuis Warmond, AGW, inv. nr. 1044.

20 Popma, *Beelden*, 19-31.

21 GAL, AGW, inv. nrs. 597-605.

22 Popma, *Beelden*, 42-43.

23 Popma, *Beelden*, 50-51.

24 Gemeentehuis Warmond, AGW, bouwvergunningen, Herenweg 34.

25 Gemeentehuis Warmond, AGW, bouwvergunningen, Oosteinde 4a.

26 Persoonlijk archief W.S.H. van Noort.

27 Herman van Amsterdam en Annette van der Elst, *Bollenpraat* (Sassenheim 1997) 19.

28 *Weekblad voor Bloembollencultuur. Orgaan van de Algemeene Vereeniging voor Bloembollencultuur te Haarlem* 23, nr. 77 (1913).

29 GAL, AGW, inv. nr. 192.

30 GAL, AGW, inv. nr. 164.

31 Ibidem. Verder was er nog 'de Goudmijn' achter het tegenwoordige tuincentrum van Van Winsen aan de Herenweg. Interview met de heer H. van der Voet, oud-bollenkweker, op 10 november 2001 en met de heer J. Breedijk, oud-bollenkweker, op 25 november 2001.

32 Ellen van der Steen, *Behoud en hergebruik van bollenschuren. Studie naar de historische en bouwtechnische ontwikkeling van bollenschuren uit de periode 1850-1940* (Eindhoven 1995) 14.

33 Mededeling van de heer H. van der Voet, oud-bollenkweker, op 11 mei 2002.

34 L.H.J. Kortekaas, *Huisnummering Warmond 1910-1948* (Warmond z.j.).

35 GAL, AGW, inv. nr. 488. De kwekers die in de twaalfde klasse genoemd worden, zijn: Cornelis Heemskerk, Jacobus van Grieken, de weduwe Th. Duijnhoven, Jacobus Kroon, Hugo Zwetsloot, Willem Koenraad Heyl, Jacobus van Slingerland, Gerrit Brama, Martinus Kortekaas en Johannes Oudshoorn.

36 Krelage, *Drie eeuwen*, 249-250.

37 De K.A.V.B.-afdeling Warmond werd in 1989 vanwege te weinig leden opgeheven en met de afdeling Voorhout samengevoegd. RA Noord-Holland, Archief K.A.V.B.-afdeling Warmond, inv. nr. 120.

38 C.H.C. Machen was van 1856 tot 1901 geneesheer te Warmond. In Warmond was hij een legendarisch figuur omdat hij zich heeft ingespannen voor de ontwikkeling van het sociaal-culturele leven in Warmond. Zo was hij de motor achter grote feesten en oprichter van diverse verenigingen. Bokma, 'Warmond', 124-125. Verder kan er over dokter Machen gezegd worden dat hij promotor is geweest van de bloembollenteelt in Warmond. Mededeling van de heer J. Breedijk, oud-bollenkweker te Warmond, op 25 november 2001.

39 RA Noord-Holland, Archief K.A.V.B.-afdeling Warmond, inv. nr. 120.

40 GAL, Collectie Machen, inv. nr. 212.

41 RA Noord-Holland, Archief K.A.V.B.-afdeling Warmond, inv. nr. 122.

42 GAL, Collectie Machen, inv. nr. 212.

43 Popma, *Beelden*, 16-17.

44 H.J. Voors, *Honderd jaren 'Bloembollencultuur'. Gedenkschrift bij de viering van het 100-jarig bestaan van de Koninklijke Alge-*

mene Vereniging voor Bloembollencultuur te Haarlem (z.p. 1960) 72-73.

45 Krelage, *Drie eeuwen*, 44-45.

46 Krelage, *Drie eeuwen*, 55-60.

47 Gemeentehuis Warmond, AGW, inv. nr. 1044.

48 Krelage, *Drie eeuwen*, 60-72.

49 RA Noord-Holland, Archief K.A.V.B.-afdeling Warmond, inv. nr. 120.

50 Krelage, *Drie eeuwen*, 60-72.

51 RA Noord-Holland, Archief K.A.V.B.-afdeling Warmond, inv. nr. 120.

52 Gemeentehuis Warmond, AGW, inv. nr. 1044.

53 Gemeentehuis Warmond, AGW, inv. nr. 1078.

54 Archief W.L.T.O.-afdeling Warmond, Oegstgeest en Sassenheim, notulenboek 1939-1970.

55 Als voorgaande.

56 RA Noord-Holland, Archief K.A.V.B.-afdeling Warmond, inv. nr. 120.

57 Voors, *Honderd*, 72-73.

58 RA Noord-Holland, Archief K.A.V.B.-afdeling Warmond, inv. nr. 120.

59 Voors, *Honderd*, 85-89.

60 Gemeentehuis Warmond, AGW, inv. nr. 1044.

61 Harry Zwetsloot *'Heeren kom bij'* (z.p. 1996) 122.

62 Gemeentehuis Warmond, AGW, inv. nr. 1044.

63 Gemeentehuis Warmond, AGW, inv. nr. 437.

64 Herman van Amsterdam en Peter van der Voort, *Mechanisatie in de bollen* (Sassenheim 2000) 6 en 7.

65 Frezen is het losmaken en egaliseren van de grond.

66 Interview met de heer H. van der Voet, oud-bollenkweker, op 10 november 2001 en met de heer J. Breedijk, oud-bollenkweker, op 25 november 2001.

Bouwhistorisch en archeologisch jaaroverzicht 2001

Joseph W. van Rooden en Maarten Th.R.M. Dolmans

Oostvlietpolder

Tussen 26 juni en 10 juli werd door medewerkers van het Archeologisch Centrum van de gemeente Leiden een proefopgraving uitgevoerd op twee percelen in de Oostvlietpolder. Op een derde perceel werd een archeologisch booronderzoek uitgevoerd. Doel van het onderzoek was het bepalen van de kwaliteit en begrenzing van de eerder aangetroffen vindplaatsen uit de Romeinse tijd. Reeds in 1999 werden er in de Oostvlietpolder tien nederzettingen uit de Romeinse tijd (12 v.Chr. - 400 n.Chr.) ontdekt.

In de eeuwen voor onze jaartelling bestond het gebied uit een stelsel van getijdekreken van waaruit klei werd afgezet. In de kreken zelf vonden vooral zandige afzettingen plaats. Nadat de invloed van de zee was afgenomen, begon de groei van het zogenaamde Hollandveen. Op dit veenpakket werd in de Middeleeuwen nog een deklaag klei afgezet (Duinkerke III; 800-ca. 1150). Na de ontginning in de 13de eeuw vond weinig sedimentatie meer plaats.

De bekende archeologische nederzettingen zijn alle gelegen tegen of op de oude kreken (zgn. kreekruggen) die na inklinking van het veen boven het gebied uitstaken. Vindplaats 1 is gelegen recht tegenover Vlietweg 7. Tijdens het onderzoek werden geen duidelijke grondsporen waargenomen. Wel werd aardewerk uit de Late IJzertijd en de Romeinse tijd gevonden. De aard van het aardewerk doet vermoeden dat het nederzettingsterrein iets noordelijker moet liggen, d.w.z. dichter tegen of onder de Vlietweg. De bewoning had ook hier plaats op een kreekrug of oeverafzetting van de Vliet. Vindplaats 2 ligt ten zuiden van vindplaats 1 tegen het volkstuincomplex Roomburg op circa 215 meter van de Vlietweg. Bij eerder booronderzoek was op deze locatie houtskool aangetroffen. Tijdens

Joseph W. van Rooden is senior-technisch medewerker van het bureau Monumenten en Archeologie (gemeente Leiden).

Maarten Dolmans is gemeentelijk archeoloog.

het onderzoek werd vastgesteld dat de mogelijke nederzettingslocatie zwaar was beschadigd door oudere vergravingen. Om deze reden wordt verder onderzoek naar deze nederzetting niet nuttig geacht.

Het booronderzoek op locatie 3, een trapveldje naast vindplaats 1, leverde meer gegevens op. In tegenstelling tot de andere locaties was dit terreintje nog niet eerder onderzocht. Tijdens de boringen werden duidelijke archeologische indicatoren aangetroffen. Het betrof aardewerk uit de Late IJzertijd of Romeinse tijd, houtskool en fosfaatverkleuringen. Deze laatste worden alleen aangetroffen op locaties waar intensieve bewoning heeft plaatsgevonden. De fosfaten wijzen op dierlijke of menselijke fecaliën en nederzettingsafval. Zeer waarschijnlijk maakt locatie 3 onderdeel uit van de nederzetting die onder locatie 1 is aangetroffen.

(Op)sporen van een kruitramp: graven in de tuin van het Kamerlingh Onnes Laboratorium

Het belangrijkste archeologisch onderzoek in 2001 vond in de tuin van het Kamerlingh Onnes Laboratorium aan het Steenschuur plaats.[1] Het onderzoeks-

Impressie van het opgravingsterrein aan het Steenschuur. Foto Maarten Dolmans 2001.

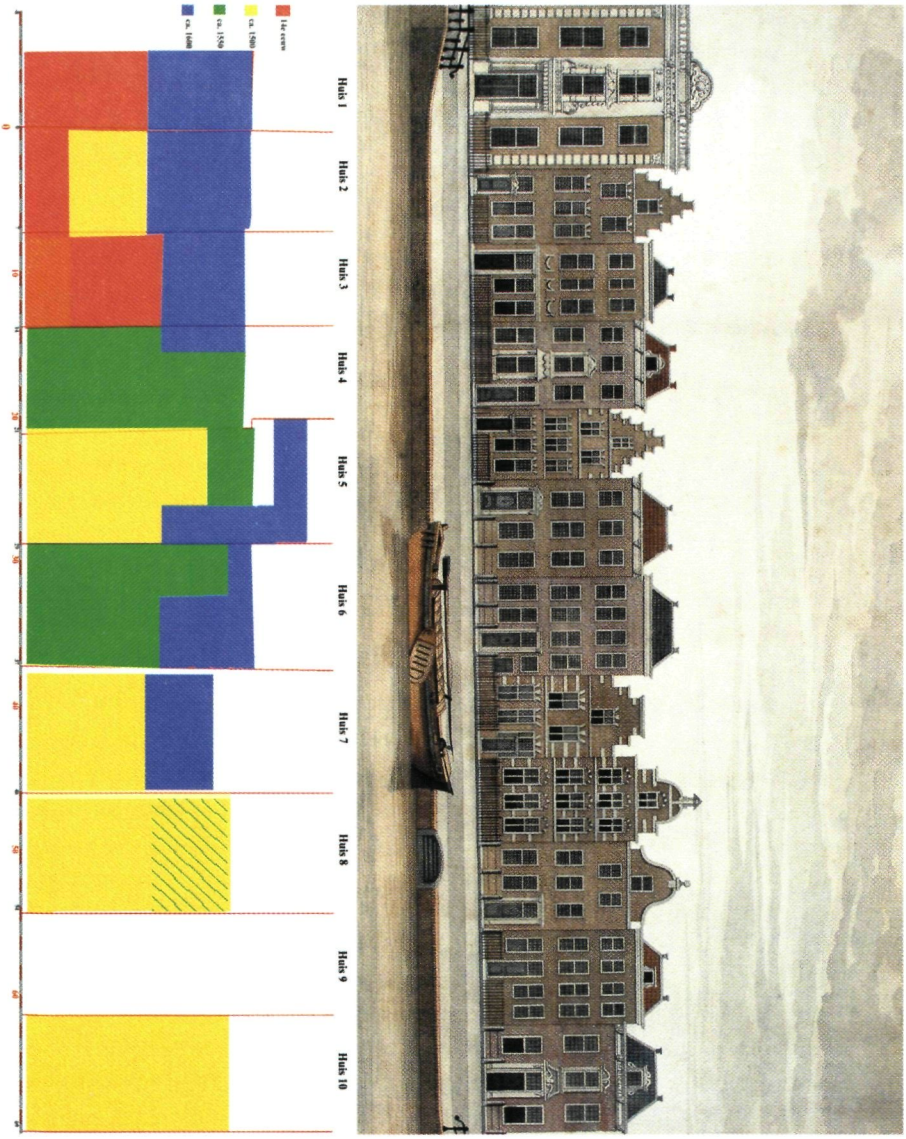

terrein ligt in de Pieterswijk, de oudste wijk van Leiden. Historische bronnen hebben aangetoond dat dit gebied al in de 12de eeuw bewoond werd. Op de eerste kaarten van Leiden is te zien dat aan het Steenschuur rond 1570 grote grachtenpanden stonden. In het onderzochte terrein werden huizen gevonden die een volledig overzicht geven van alle bouwfasen van stedelijke woningen van 1300 tot 1807.

Op 12 januari 1807 legde schipper Adam van Schie zijn schip, geladen met 37.000 pond kruit, aan langs het Steenschuur nabij de Langebrug. Mogelijk door onachtzaamheid vatte het kruit vlam en ontplofte. De gevolgen waren vreselijk. De klap vernietigde 227 huizen. Het gehele gebied van de Boomgaardsteeg tot de Nieuwsteeg, langs het Steenschuur tussen de Saaihal (nu Lodewijkskerk) en de Nieuwsteeg, langs de Garenmarkt, St. Jacobsgracht, Raamsteeg en Koepoortsgracht (nu Doezastraat) was zeer zwaar beschadigd en in puin geslagen. De ramp kostte 151 mensen het leven, terwijl er circa 2.000 gewonden vielen. Het zou nog jaren duren voordat de wonden in de stad waren geheeld.[2] Op het braakliggende terrein werd pas in 1857 het Kamerlingh Onnes Laboratorium gebouwd. Ten zuiden van het Steenschuur werd nog later het Van der Werfpark aangelegd.

Het archeologisch onderzoek viel uiteen in twee delen, een kleinschalig vooronderzoek in maart 2001 en een grootschalige opgraving van juli tot en met december. Aanleiding voor het archeologisch onderzoek was het plan voor de aanleg van een fietsenkelder op genoemde locatie. Doel was het vaststellen van de aard en de kwaliteit van de in de bodem aanwezige archeologische resten, met name de overblijfselen van de huizen die bij de ramp met het kruitschip verwoest waren. Tijdens het vooronderzoek werden de resten van een viertal grachtenpanden aangetroffen. Het betrof met name funderingen en kelders uit het middelste deel van de panden. De oudste fundering dateert uit het begin van de 16de eeuw, terwijl de meest recente aanpassingen uit de late 18de eeuw dateren. Alle huizen hebben in de loop der eeuwen diverse verbouwingen ondergaan.

Op basis van het proefonderzoek werd een grootscheeps archeologisch onderzoek ingesteld. Tijdens deze opgraving kwamen de funderingen van ten minste nog zes huizen boven de grond. Alle huizen bleken verwoest tijdens de ramp van 1807. Tussen de funderingsresten werden namelijk geen jongere vondsten gedaan. Als terminus post quem kunnen enkele munten en Franse uniformknopen uit het begin van de 19de eeuw genoemd worden.

Boven: Gevelrij aan het Steenschuur tussen Nieuwsteeg en Langebrug, vóór de Ramp. Kopergravure 1807 D. Vrijdag naar tekening van A. Polet en J. Timmermans. Coll. Gemeentearchief. Onder: Grafische voorstelling van de uitbreiding van de verwoeste huizen aan het Steenschuur.

De oudste opgegraven sporen op het terrein dateren uit de late 13de eeuw.[3] Het betreft grondverkleuringen van erven met opgevulde kuilen, greppels en erfafscheidingen. De greppels lagen diagonaal op het Steenschuur en waterden af op de gracht. Zeer waarschijnlijk liggen onder deze sporen nog oudere sporen. Deze zijn tijdens het huidige onderzoek niet onderzocht, daar zij bij de aanleg van de fietsenkelder intact zullen blijven.

In de eerste helft van de 14de eeuw werden op het terrein een drietal kleine huizen gebouwd. Het oudste huis (nr. 2) dateert, gezien het onregelmatige Vlaamse metselverband en de maat van de stenen (kloostermoppen), uit het eerste kwart van de 14de eeuw. Daarmee is dit huis aantoonbaar een van de oudste stenen huizen van Leiden. Westelijk van dit huis werd enkele jaren later het hoekpand van de Nieuwsteeg met het Steenschuur gezet. Beide huizen zijn rond 1750 verheeld en ingrijpend verbouwd. Ten tijde van de Ramp was dit 'nieuwe' huis eigendom van schepen Van Noort. Tijdens de bouw werd het achterhuis van nr. 2 grotendeels vergraven ten behoeve van een diepe kelder.

Huis nummer drie, ten oosten van het oudste huis (nr. 2), volgde nog vlak na 1325. Het was als enige huis nog grotendeels intact. Het had een stenen achterkamer van 5x5 meter, die tegen het oorspronkelijke houten voorhuis werd gebouwd. Opvallend was de fundering van voor- en achterhuis. Het achterhuis was diep gefundeerd en had verdikkingen, terwijl het voorhuis geen diepe fundering kende. De muur tussen het voor- en achterhuis bezat een in steen uitgebouwde boog met een hoogte van 70 cm, die waarschijnlijk diende als onderbouw voor een uitgebouwde schoorsteen. Voor de schoorsteen lag een plavuizen vloer. Op de vloer werd tot grote verrassing een bronzen Romeinse zegelring gevonden. De ring dateert uit de 3de eeuw n.Chr. en heeft een afbeelding van de god Mercurius. Zeer waarschijnlijk is zij afkomstig uit de 'Oudheid'-collectie van schepen Van Noort, die tijdens de ramp met het kruitschip grotendeels is vernietigd.

Alle drie de huizen hadden oorspronkelijk een voorhuis van maximaal 4 meter diepte, met een stenen fundering en een houten opbouw. Tegen deze voorhuizen werden in de loop van de 14de eeuw ten dele stenen achterhuizen geplaatst. Tussen de drie huizen lagen heel smalle steegjes die te interpreteren zijn als osendroppen, stroken grond om het van de daken komende hemelwater af te voeren. Deze boden niet alleen toegang tot het achterterrein, maar dienden ook als open afwateringskanaaltjes. In latere tijd zijn deze steegjes bij de huizen getrokken en in gebruik genomen als gangen.

Vanaf het laatste kwart van de 15de eeuw zien we grote veranderingen aan het Steenschuur. Rond 1500 werd er gebouwd en verbouwd aan ten minste zes huizen. Ook in de 16de eeuw vonden er veel bouwwerkzaamheden plaats en werden vrijwel alle huizen nog eens flink verbouwd.[4] De veranderingen waren groot. Waren eind 15de eeuw de bestaande huizen nog grotendeels van hout en hadden zij een lengte van 9 meter en geen verdieping, rond 1600 waren alle huizen van steen, gemiddeld 13,5 meter lang, 7 meter breed en hadden ze een verdieping en een kelder.[5]

Van vijf van de onderzochte huizen (1, 3, 4, 5, 6) is de middeleeuwse indeling in drie delen (voorhuis, binnenhaard en onderkelderde achterkamer) nog goed te herkennen. Dit komt omdat deze huizen in fasen zijn ontwikkeld. De huizen die in één keer werden opgetrokken kennen deze indeling niet. Net als in de 14de eeuw waterden de meeste huizen via de osendroppen af op het Steenschuur. Slechts een enkel huis waterde af op de beerputten die achter bijna alle huizen werden aangetroffen. Deze lagen veelal direct grenzend aan de achtergevel. Alleen bij huis 7 vinden we een beerput op een onverwachte plek: namelijk tegen de zijmuur in het voorhuis. De beerputten uit de huizen 4 en 5 zijn inmiddels onderzocht. Zij bevatten aardewerk uit de periode 1425-1500.

Diverse huizen hadden een werkplaats in het voorhuis. Dit is aantoonbaar in huis 5 en 7 waar de funderingen van 15de-eeuwse ovens werden aangetroffen. De ovens werden nog gebruikt door de ververs die in de 16de eeuw in de huizen woonden. Het was in deze tijd vrij gebruikelijk dat de voorhuizen gebruikt werden als werkplaats en de achterhuizen als woongedeelte. De gevels van de huizen hebben alle een 17de- of 18de-eeuws uiterlijk. Daar deze echter buiten het bouwplan en onder het trottoir vielen, zijn zij niet nader onderzocht.

Zes van de negen onderzochte huizen hadden onderkelderde achterkamers. De meeste kelders stammen oorspronkelijk uit de 15de eeuw, maar zijn met name in de 18de eeuw flink verbouwd. Een enkele kelder (6) werd daarbij mogelijk zelfs dichtgemetseld.

Het onderzoek aan het Steenschuur maakt duidelijk dat ondanks intensieve postmiddeleeuwse bewoning, sporen uit de Middeleeuwen nog grotendeels intact in de bodem aanwezig zijn. Tevens is gebleken dat de kans zeer groot is dat achter 17de- en 18de-eeuwse gevels nog middeleeuwse huizen aanwezig zijn. Het onderzoek heeft om deze reden ook grote consequenties voor het toekomstig archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de gemeente, waarbij meer aandacht naar deze bouwsporen dient uit te gaan.

Breestraat 123

Het pand Breestraat 123 bestaat uit een voorhuis, een veel kleiner en lager achterhuis – dat aan de rechterzijde aansluit op de achtergevel van het voorhuis – en een trappenhuis in de hoek van het voor- en achterhuis.[6] Het voorhuis is geheel onderkelderd en bestaat verder uit een begane grond en een verdieping, overdekt door een imposant zadeldak. Het achterhuis kent dezelfde opbouw als het voorhuis, maar wordt overdekt door een zadeldak met wolfeind (hellend eindvlak). Het trappenhuis, dat wordt overdekt door een plat dak, is drie bouwlagen hoog. Historisch gezien is het een zeer interessant huis, niet alleen uit bouwhistorisch oogpunt maar ook vanwege de plaats die het huis inneemt in de vroegstedelijke ontwikkeling. Dit is echter niet de plek om daar uitvoerig op in te gaan. Om die reden beperken we ons hier tot met name de kap van het voorhuis. De verbouw van deze ruimte tot appartement stond centraal bij de laatste verbouwing, waarbij ook het reeds bestaande appartement op de eerste verdieping van het voorhuis en achterhuis werd gemoderniseerd. De verbouwing en restauratie waren eind 2001 gereed.

De verrassing was groot toen voor de eerste maal – in het kader van de aanstaande verbouwing – het pand werd bezocht en al kon worden vastgesteld dat

Breestraat 123 (huis rechts). Foto Jonker 1929. Coll. Gemeentearchief.

de kapconstructie van het voorhuis een bijzonder exemplaar betrof. Wat opviel was de wijze waarop de jukplaten (gordingen) waren opgelegd in de zijgevels: niet zoals veelal gebruikelijk direct in het muurwerk, maar middels een geschoord muurstijltje. Een ander opvallend detail was dat niet alleen de jukplaten maar ook de gespannen (samenstel van twee tegenover elkaar staande sporen verbonden met één of meer hanenbalken) ter plaatse van de bovenste dekbalkjukken aan de dekbalken waren gepend. Aanwijzingen die duidelijk maakten dat het een kapconstructie betrof met een zeer hoge ouderdom. In eerste instantie werd deze (los uit het vuistje) als 15de-eeuws gedateerd. Maar een oudere datering werd zeker niet uitgesloten. Voordat op de juiste datering zal worden ingegaan volgt eerst een beknopte beschrijving van deze bijzondere kapconstructie.

De kapconstructie van het voorhuis is samengesteld uit twee eiken kapspanten, bestaande uit twee gestapelde dekbalkjukspanten, loodrecht op de voorgevel.

Breestraat 123: Kapconstructie op de vliering en detail schaargebint met telmerk. Foto's afd. Monumentenzorg 2000.

Hierover zijn, evenwijdig aan de voorgevel, de eiken jukplaten (horizontaal) aangebracht, die ter plaatse van de zijgevels, middels een geschoord muurstijltje, zijn opgelegd. Over deze jukplaten zijn gespannen van vuren geplaatst. De dekbalkjukken bestaan elk uit twee jukbenen, twee schoren en een dekbalk. In tegenstelling tot de onderste dekbalkjukken hebben de bovenste geen kromme maar rechte jukbenen. Met uitzondering van de jukbenen van de onderste dekbalkjukken – grenzend aan de voorgevel – waren deze alle geschoord met de jukplaten. Alleen ter hoogte van de bovenste dekbalkjukken zijn nog enkele (getoogde) schoren aanwezig. Dit geldt ook voor de schoren ter plaatse van de oplegging van de jukplaten op de muurstijltjes. Opgemerkt moet worden dat de onderdelen van de onderste dekbalkjukken een veel ruwere afwerking hebben dan van de bovenste. Bijzonder is dat de gespannen nog aanwezig zijn, waarvan enkele nog compleet met hanenbalk. Evenals de onderdelen van de kapspanten zijn ook de gespannen voorzien van gesneden of geritste telmerken.

Bij een modernisering van de voorgevel tot lijstgevel – vermoedelijk in de 18de eeuw – is de kapconstructie hierop aangepast. Zo is de vloer ter hoogte van de vliering aan de zijde van de voorgevel vanaf de jukplaat verbreed en is het onderste deel van het huidige dakschild aangekapt om de aansluiting op de lijstgoot te realiseren. Zeer waarschijnlijk zijn toen ook het regelwerk en dakbeschot over de gespannen aangebracht en de rechter zijgevel opgetrokken. Het laatste is de verklaring voor het feit dat aan deze zijde de muurstijltjes ontbreken. De linker zijgevel is in belangrijke mate nog wel oorspronkelijk. Aan de zijde van de voorgevel zijn enkel bouwsporen aangetroffen van de trappen. Hieruit kan worden opgemaakt dat de oorspronkelijke gevel een trapgevel was. Dat zal ook het geval zijn geweest voor de rechter zijgevel.

Vanwege de hierboven beschreven opvallende bouwhistorische kenmerken van de kapconstructie en de vermeende hoge ouderdom is in het kader van het bouwhistorisch onderzoek ook een dendrochronologisch onderzoek uitgevoerd. Met een dergelijk onderzoek kan uit de opbouw van de jaarringen het hout, waaruit monsters zijn genomen, worden gedateerd. Voor de hierboven beschreven eiken kapconstructie leverde dat een datering 1393 op. Een uitzondering hierop vormde het monster genomen uit een van de jukbenen – grenzend aan de voorgevel – van de onderste dekbalkjukken, dat een datering 1565 opleverde. Waarschijnlijk wijst dit op een latere wijziging (voorgevel?) en is het mogelijk ook de

verklaring voor het ontbreken van pengaten (schoren) in de jukbenen. Het vurenhout van de gespannen kon niet worden gedateerd, omdat de monsters te klein waren, maar deze dateren ontegenzeggelijk ook uit de bouwtijd. De datering 1393 komt overeen met de bouwhistorische kenmerken van vergelijkbare kapconstructies uit die tijd. Door deze datering is Breestraat 123 het pand met de – tot nu toe bekend – oudste kapconstructie onder de woonhuizen uit de periode van de vroegstedelijke ontwikkeling van Leiden. Voor de beeldvorming: de bouw van de Pieterskerk was nog maar enkele jaren tevoren (circa 1390) van start gegaan.

Nieuwstraat 15

In het eerste kwartaal van 2000 is gestart met de omvangrijke verbouw en restauratie van totaal vier panden: de gemeentelijke monumenten Nieuwe Rijn 30, 31 en 32 en het rijksmonument Nieuwstraat 15.[7] Het laatst genoemde pand is geheel gerestaureerd, evenals het pand Nieuwe Rijn 30, echter met uitzondering van de begane grond. Van de overige twee panden zijn alleen de aan het zicht onttrokken achterhuizen gerestaureerd. Totaal zijn er elf appartementen en een winkel (Nieuwstraat 15) gerealiseerd.

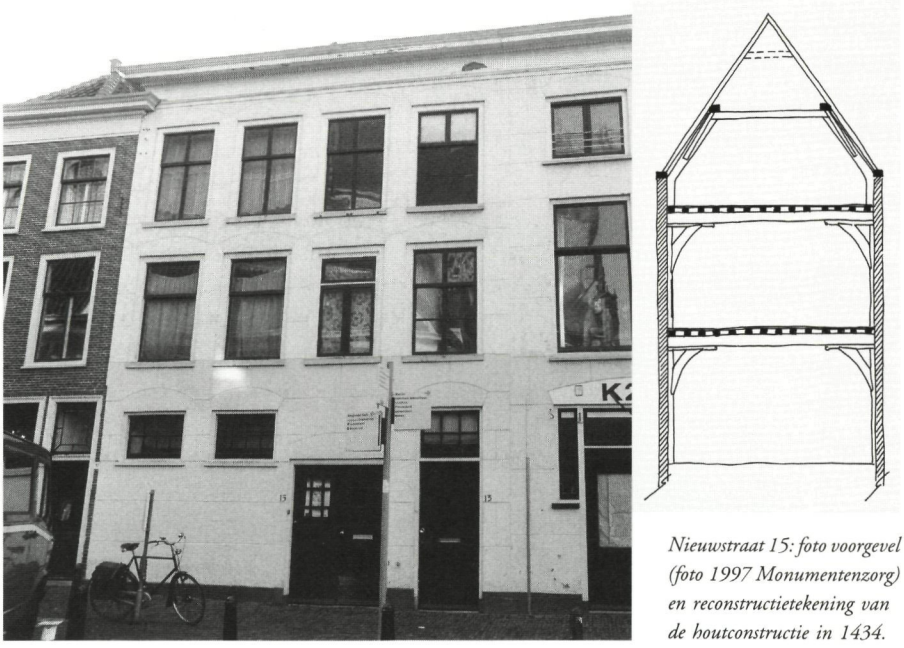
Tijdens de restauratie en verbouw van dit complex is door studenten van de Universiteit Leiden bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd onder leiding van de kersverse hoogleraar bouwhistorie, de heer D.J. de Vries. De resultaten van dit onderzoek zijn nog niet gepubliceerd. Hier gaan we slechts in op het pand Nieuwstraat 15 en met name de structuur ervan.

Het van oorsprong 15de-eeuwse pand bestaat uit een aaneengesloten voor- en achterhuis. Deze huizen bestaan uit een begane grond, een verdieping en een zolderverdieping. Het achterhuis sluit met een zadeldak aan op het hogere zadeldak van het voorhuis. Dit dak is zeer waarschijnlijk ten tijde van de bouw van de nieuwe voorgevel – in het begin van de 19de eeuw – gewijzigd en aan de voorzijde voorzien van een wolfeind. Het voorhuis is drie balkvakken diep en het achterhuis twee. De muur die ooit de scheiding vormde tussen deze bouwdelen was niet meer aanwezig. Op de verdieping maakten zowel de bouwsporen in de bouwmuren als de aanwezigheid van twee strijkbalken de plaats van deze muur duidelijk. Hoewel de houtconstructie niet meer compleet is, kan op grond van de aanwezige onderdelen een betrouwbare reconstructie van de oorspronkelijke worden gemaakt.

Elk gebinte – van de totaal drie – bestaat uit dekbalkgebinten boven elkaar, met

sleutelstukken, één op de begane grond en één op de verdieping, waarop een dekbalkjuk met kromme spantbenen op de zolderverdieping. Over de dekbalken van de dekbalkgebinten liggen de kinderbinten, die ter plaatse van de scheidingsmuur en de voor- en achtergevel op de strijkbalken zijn opgelegd. Over de jukplaten (gordingen), die op de dekbalken van de dekbalkjukken en de gevels zijn opgelegd, waren zeer waarschijnlijk gespannen geplaatst. Voor deze relatief kleine kap zal dat één hanenbalk zijn geweest. Wat de detaillering betreft kan nog worden opgemerkt dat van de dekbalkgebinten de stijlen zijn voorzien van een biljoen (schuine kant) met kapelletje en de sleutelstukken van een fraai peerkraalprofiel. Van de laatstgenoemde zijn de nagels waarmee ze verbonden zijn met de dekbalk voorzien van gesmede rozetten.

De houtconstructie is geheel gerestaureerd en de ontbrekende onderdelen, met name de stijlen en schoren op de begane grond, zijn gereconstrueerd. De kapconstructie is vanaf de jukplaten geheel vernieuwd. De in bouwtechnisch slechte staat verkerende achtergevel is vervangen door een nieuwe. De gesloopte achter-

Nieuwstraat 15: foto voorgevel (foto 1997 Monumentenzorg) en reconstructietekening van de houtconstructie in 1434.

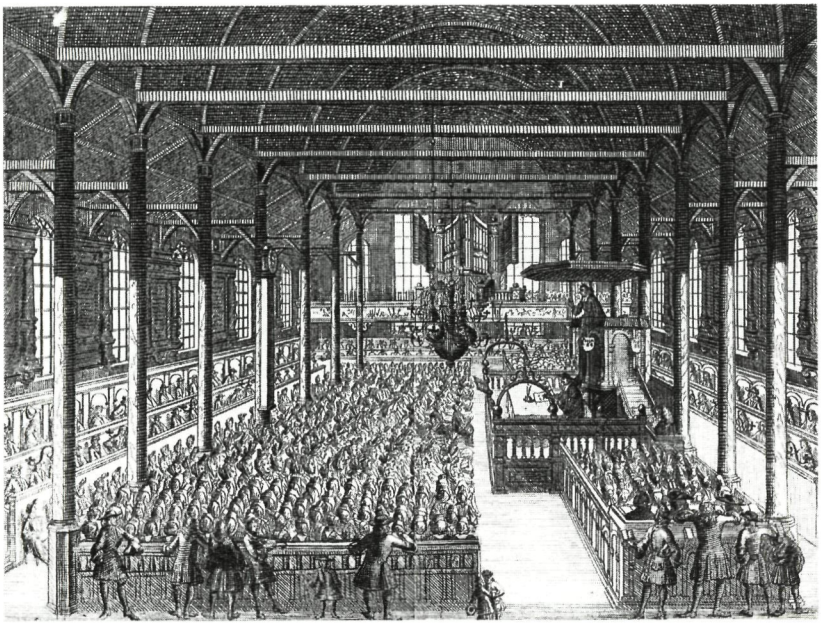
gevel was niet de oorspronkelijke, maar dateerde vermoedelijk uit de 17de of 18de eeuw. Een klein fragment van het metselwerk van de oorspronkelijke 15de-eeuwse achtergevel, dat zich bevond ter hoogte van de eerste verdieping op de hoek met de zijgevel, is behouden en opgenomen in de nieuwe gevel.

De hierboven beschreven houtconstructie is dendrochronologisch gedateerd en leverde een datering 1434 op. Het pand is dus opgericht kort na de aanleg van de (Korte) Nieuwstraat rond 1400, waardoor het tot de vroegste bebouwing aan deze straat moet worden gerekend.

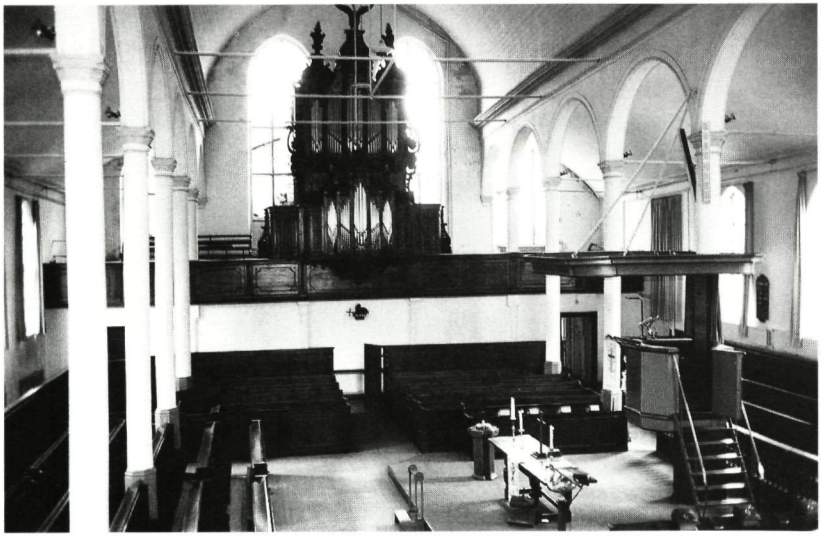
Lutherse Kerk, Hooglandse Kerkgracht 26

De Lutherse Kerk is als schuilkerk in 1618 achter enkele huizen aan de Hooglandse Kerkgracht opgericht.[8] Het huidige pleintje voor de kerk is dus ontstaan na de sloop van deze huizen. De kerk werd in 1661 vergroot en in 1763, 1843 en 1888 verbouwd. Bij de verbouwing van de kerk in 1888 onder leiding van de architect W.C. Mulder, waarbij de huidige voorgevel is opgericht, zouden alleen de buitenmuren zijn gespaard, zo laat de *Architectuur & Monumentengids Leiden* ons weten. Een kijkje in de kap leert ons echter dat de oorspronkelijk 17de-eeuwse kapconstructie en de houten gewelven boven de zijbeuken voor een belangrijk deel nog aanwezig zijn.

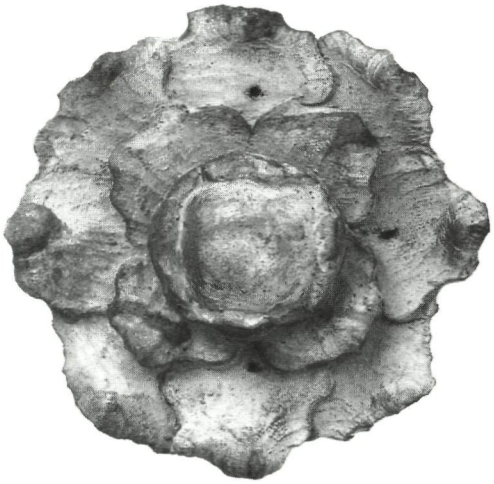
Tijdens de restauratie van het exterieur van de kerk in de periode april tot en met november 2001 zijn onder andere de dakschilden van het imposante zadeldak boven de drie beuken onderhanden genomen. Deze werkzaamheden maakten het mogelijk om de kapruimte boven de zijbeuken aan een nader bouwhistorisch onderzoek te onderwerpen. Deze ruimten waren vóór de restauratie – in tegenstelling tot de kapruimte boven het tongewelf van de middenbeuk – niet of nauwelijks bereikbaar. Het gebrek aan bewegingsruimte tijdens het onderzoek werd ruimschoots goedgemaakt door wat werd aangetroffen boven het laat 19de-eeuwse stucgewelf van de zijbeuk. Vastgesteld kon worden dat vrijwel de gehele 17de-eeuwse houtconstructie nog aanwezig is, inclusief gewelfribben en beschieting. Een reconstructie van de 17de-eeuwse situatie is slechts op hoofdlijnen mogelijk omdat de kapconstructie boven het gewelf van de middenbeuk niet kon worden waargenomen, evenals de aansluiting van de kapconstructie nabij de muurplaten boven de gewelven van de zijbeuken. Elk gebintstel – van de totaal zeven – is samengesteld uit een dekbalkgebint, waarop een kapgebint is geplaatst. Een dek-

Boven: Interieur van de Lutherse kerk. Gravure 1712. Coll. Gemeentearchief.
Onder: Huidig interieur van de Lutherse kerk. Foto afd. Monumentenzorg 1977.

balkgebint bestaat uit twee stijlen, een dekbalk (met overstek) en twee schoren. Deze laatste zijn niet meer aanwezig, evenals de dekbalk. Deze onderdelen zijn vrijwel zeker verwijderd bij de verbouwing in 1888 toen de huidige stucgewelven zijn aangebracht. Over de dekbalken zijn in de lengterichting gebintplaten gelegd. Aan weerszijden zijn deze met getoogde schoren verbonden aan de stijl. Een kapgebint is vermoedelijk samengesteld uit twee gestapelde kapspanten: de onderste is vanwege het stucgewelf beperkt zichtbaar maar is vermoedelijk een dekbalkjukspant en de bovenste een driehoekspant. In de lengterichting zijn over de dekbalken van de jukspanten en over spanttussenbalken van de driehoekspanten de jukplaten (gordingen) aangebracht. Die over de spanttussenbalken zijn geschoord (zichtbaar) en zeer waarschijnlijk ook die over de dekbalkjukspanten (niet zichtbaar). Tussen de benen van driehoekspanten is de nokgording aangebracht, die met nokgordingschoren aan de spanttussenbalken is geschoord. Naar het zich laat aanzien lopen de jukbenen van onderste dekbalkjukspanten door tot op de muurplaat. Ter plaatse van de zijbeuken zijn deze jukbenen fraai geprofileerd en manifesteren deze zich als zogenaamde gewelfribben. Ongeveer halverwege bevindt zich een gewelfknoop, waarop de eveneens geprofileerde horizontale gewelfribben aansluiten. Deze gewelfknopen waren versierd met rozetten. Het gewelf (beschieting en ribben) en de zichtbare onderdelen van de houtconstructie waren olijfgroen geschilderd en de rozetten verguld.

Rozet in gewelfschotel in de Lutherse kerk. Foto Jos van Rooden 2001.

Wanneer we op basis van het bovenstaande de 17de-eeuwse situatie van de kerkruimte proberen te reconstrueren, dan zou deze er als volgt uitzien. Boven de zijbeuken houten (vlakke) gewelven (ruim boven de bestaande stucgewelven) en boven de middenbeuk een tongewelf (min of meer op de plek van het huidige tongewelf van stuc) dat, evenals de gewelven in de zijbeuken, is uitgevoerd met verticale en horizontale gewelfribben en met rozetten versierde gewelfknopen. Een gravure uit *Les Délices de Leyde* (gedrukt in 1712) geeft een goede impressie van deze situatie. Prominent aanwezig zijn de hierboven beschreven getoogde schoren, de verbinding tussen de stijl en gebintplaat. Als paar vormen zij vrijwel een complete spitsboog tussen de stijlen en als reeks een arcade op de grens van de overgang van de middenbeuk met de zijbeuk. De gravure laat ons ook goed de houtconstructie ter plaatse van de zijbeuk zien, die de verbinding vormt tussen stijlen en de zijgevel. In de huidige situatie is deze constructie door een trekstang vervangen, evenals geschoorde dekbalken ter plaatse van de middenbeuk. De vergelijking tussen de huidige en de 17de-eeuwse situatie volgens de gravure laat ons goed de overeenkomsten maar ook de verschillen tussen beide tijdperken zien.

Noten

1 Met dank aan Koos Steehouwer, Jan Dröge, Cor de Graaf, Gerben van Veen en de vele vrijwilligers van het Archeologisch Centrum van de gemeente. Dit artikel had nog niet geschreven kunnen worden zonder de bouwhistorische interpretaties van Koos Steehouwer in: *Kolrapport Opgraving Kamerlingh Onnes Laboratorium* (Leiden 2001).

2 P.J.M. de Baar, *De 151 doden, omgekomen bij de ramp van 1807* (1982). Artikelen in *Leidse Jaarboekjes* van 1970, 1975, 1982 en 1988.

3 De diepte van deze sporen ligt op 1.60 tot 1.80 meter min NAP.

4 Huis nr. 9 kon niet onderzocht worden. Het huis ligt onder een gasdrukstation dat pas in een later stadium zou worden afgebroken.

5 De volgorde waarin zij werden aangepakt laat zich globaal reconstrueren: na huis 8 (eind 15de eeuw) volgden de huizen 7, 10, 2, 1 en 5. In het midden van de 16de eeuw werd huis 5 opnieuw aangepakt, waarop 6 en 4 volgden.

6 *Bouwhistorisch dossier Breestraat 123*, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

7 *Bouwhistorisch dossier Nieuwstraat 15*, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

8 Jan Dröge e.a., *Architectuur & Monumentengids Leiden* (Leiden 1996) 49. E.H. ter Kuile, *De monumenten van geschiedenis en kunst in Leiden en Westelijk Rijnland* ('s-Gravenhage 1944) 93-94. *Bouwhistorisch dossier Hooglandse Kerkgracht 26 (Lutherse Kerk)*, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2001

Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is ontleend aan de aanwinsten van de historische bibliotheek van de afdeling Collectiebeheer en Documentatie in het Leids Gemeentearchief. Voor de omringende gemeenten werden, voorzover al niet als aanwinst in de historische bibliotheek opgenomen, titels aangeleverd door de correspondenten van Liemeer en Voorschoten. Titels uit het *Leids Jaarboekje* zijn niet opgenomen, evenmin uit andere organen van plaatselijke historische verenigingen. Enkele publicaties die in de voorgaande bibliografieën ontbraken zijn alsnog vermeld.

Economische en sociale geschiedenis

Bruin, A. de en C. de Bruin, *Zoekend naar zekerheid in het Groene Hart: zorgverzekeraar Zorg en Zekerheid 1825-2000* (Hilversum 2000).

Groos, M. en Ed van der Vlist, *Van Barbaragasthuis tot De Bakkerij: zes eeuwen sociale zorg aan de Oude Rijn in Leiden* (Leiden 2001).

Laaken, P.U. van der, *Inventaris van de archieven van de directie van de N.V. Nederlandse Rotogravure Maatschappij te Leiden 1913-1974 en van de Vereniging voor ontwikkeling en ontspanning, samengesteld uit het personeel der Nederlandse Rotogravure Maatschappij 1950-1972* (Leiden 2001).

Moerman, I., *Gif als goede gave: Maria Catharina van der Linden-Swanenburg, Goeie Mie (1839-1915)* (Leiden 2001) (Leidse verhalen; 9).

Rijn, G. van, *Kijk op het Elisabeth* (Leiden 2001).

Schmidt, A., *Overleven na de dood: weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001) (Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de 17e eeuw).

Steen, A. van, *Van Leidsche HBS tot Rembrandt Scholengemeenschap 1864-1999* (Leiderdorp 2001).

Wansbeek-Zijbrands, M.A.J., *[Inventaris van de] Vereniging Antonius Clubhuis 1918-1999, voorheen Sint Antonius Patronaat* (Leiden 2001).

Drs. Ingrid Y. Pot-Noordman is als bibliothecaris werkzaam bij het Gemeentearchief Leiden.

Wiel, K. van der, *Leidse wevershuisjes: het wisselende lot van de 17e-eeuwse Leidse arbeiderswoningen* (Leiden 2001).

Bouwgeschiedenis

Dröge, J., *Het stadhuis van Leiden: geschiedenis, beschrijving interieur/exterieur (Leiden 2001).*

Steenmeijer, G.H.P., Tot cieraat ende aensien deser stede: Arent van 's-Gravensande architect en ingenieur (ca. 1610-1662) (Leiden 2001). Proefschrift Universiteit Leiden.

Kerkgeschiedenis

Bangs, J.D., 'Notes from Leiden: another look at the identity of Edward Winslow's wife, Susanna (?Fuller) White', *The New England historical and genealogical register* 154 (Jan. 2000) 109-118.

Bangs, J.D., 'Pilgrim homes in Leiden', *The New England historical and genealogical register* 154 (Oct. 2000) 413-445.

Bangs, J.D., 'Pilgrim life: strangers on the Mayflower', Part one, *New England ancestors: newsmagazine of the New England historic genealogical society* 1 (2000) 1, 60-64.

Bangs, J.D., 'Pilgrim life: strangers on the Mayflower', Part two, *New England ancestors: newsmagazine of the New England historic genealogical society* 1 (2000) 2, 35-37.

Bangs, J.D., 'Pilgrim life: young William Brewster in Leiden', *New England ancestors: newsmagazine of the New England historic genealogical society* 1 (2000) 3, 36-41.

Bangs, J.D., 'William Aspinwall in Leiden', *New England ancestors: newsmagazine of the New England historic genealogical society* 1 (2000) 4, 37-39.

Beer, F. de, 'Van bedehuis tot synagoge 1700-1858 (5460-5619): bouwstenen voor de geschiedenis van de Joodse gemeente te Leiden, periode 1700-1722; het eerste bedehuis', *Misjpoge* 14 (2001) 1, 1-4.

Beer, F. de, 'Van bedehuis tot synagoge 1700-1858 (5460-5619): bouwstenen voor de geschiedenis van de Joodse gemeente te Leiden, periode 1731-1761; de eerste (huis)synagoge', *Misjpoge* 14 (2001) 2, 29-31.

Bouwman, W.P., *Geloftenbriefjes Augustinessenklooster Mariënpoel Leiden (1428-1573)* (Goes 2000).

Kooi, C., *Liberty and religion: church and state in Leiden's reformation, 1572-1620* (Leiden 2000) (Studies in mediaeval and reformation thought; 82).

Luijk, M. van, 'De tweede religieuze vrouwenbeweging te Leiden: het convent van Sint-Margaretha of Roomburg', *Ons geestelijk erf: driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden* 74 (2000) 1-2, 50-67.

Vliet, P. van, *Voor de grote oversteek: de Pilgrims in Leiden (1609-1620) (Leiden 2000)* (Leidse verhalen; 4).

Kunst- en cultuurgeschiedenis

Baars, W.L. e.a., *Harm Kamerlingh Onnes* (Leiden 2000). Tentoonstellingscatalogus Stedelijk Museum De Lakenhal.

Baer, R. e.a., *Gerrit Dou 1613-1675* (Zwolle 2000). Tentoonstellingscatalogus Koninklijk kabinet van schilderijen Mauritshuis.

Berge, A.P. van den, *In het voetspoor van de geus: op zoek naar sporen van het Leidens ontzet* (Zoetermeer 2001).

Groenveld, S., *'Van vyanden und vrienden bedroevet': de gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad* (Den Haag 2001). 3 Oktoberlezing 2001.

Laars, A. en C. Schölzel, *De Leidse Fijnschilders uit Dresden* (Zwolle 2001). Tentoonstellingscatalogus Stedelijk Museum De Lakenhal.

Mook, T. en B. van Rijk, *Sporen van Indië en Indonesië in Leiden* (Leiden 2001).

Vlist, E. van der, *De Burcht van Leiden* (Leiden 2001) (Leidse Historische Reeks; 14).

Vlist, E. van der e.a., *De Burcht van Leiden: catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek, 26 juli - 26 augustus 2001* (Leiden 2001) (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek; 44).

Universiteitsgeschiedenis

Berkvens-Stevelinck, C., *Magna commoditas: geschiedenis van de Leidse Universiteitsbibliotheek 1575-2000* (Leiden 2001).

Jansen, I. e.a. (red.), *Kopstukken over topstukken: lezingenreeks Universiteit Leiden* (Leiden 2001).

Overige onderwerpen

Doorn-Beersma, J.A. e.a. (red.), *Het Leidse pluche: 150 jaar gemeentebestuur in Leiden* (Leiden 2001).

Everts, P. e.a (red.), *In de bocht naar links rechtdoor: over grachten, gebouwen, geleerden en gewone mensen in Leiden* (Leiden 2001).

Koppenol, J., 'Piero de Zot van Leiden', *Literatuur: tijdschrift voor Nederlandse letterkunde* 18 (2001) 4, 234-243.

Noordam, D.J., 'Het laatste grote Nederlandse volksfeest: 3 oktober in Leiden', *Leidschrift. Historisch tijdschrift* 16 (2001) 2, 89-99.

Stuifbergen, A.N. e.a., *De Leidse agent, een monument* (Leiden 2001).

Tazelaar, J. en Cor Smit, *Het boekje van de Rijnsburgerbrug* (Leiden 2001).

Omringende gemeenten

Aalbers, J. e.a., *Heren [van Wassenaer] van stand 1200-2000: achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer 2001).

Aalst-Houbraken, H.P.W.A. van, *Inventaris van de archieven van de vrije heerlijkheid en de gemeente Rijnsburg ([1199]) [1503] - 1978 (1995)* (Rijnsburg 2000).

Beenakker, J.J.J.M. e.a. (red.), *De duin- en bollenstreek in 'caert' gebracht* (Lisse 2001).

Blaazer, A. e.a., *In de schaduw van de Woudse Dom: kerk en kerkvolk te Rijnsaterwoude door de eeuwen heen* (Rijnsaterwoude 2001).

Dam, J.P.A.M. van e.a. (red.), *100 jaar RABO-bank in het Aar- en Plassengebied* (2001).

Poel, T. van der, *Een eeuw door de bank genomen* (Alkemade 2001). Uitgave ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Rabobank Alkemade.

Rink-Essink, B., *Kasteel Oud Poelgeest: de geschiedenis van de bewoners, de bouw en de aanpassingen van huis en tuin* (Sassenheim 2000).

Riool-Maurits, M., *Doleantie: 'de strik gebroken omwille van het woord'* (Leiderdorp 2001). Tentoonstellingscatalogus Oudheidkamer Leiderdorp.

Sloof, J.H.M., *Focus op Voorschoten* (Zaltbommel 2001).

Inhoud

Voorwoord 5
Ten geleide bij het eeuwfeest 7
Vereniging Oud Leiden
Bestuur en commissies 9
Correspondenten in Rijnland 13
Jaarverslag over 2001 14
Jaarrekening over 2001 22
Bedrijfslidmaatschappen 24
Korte Kroniek van Leiden en omstreken over 2001 25
Bestuursleden blikken terug 35

W.P. Blockmans, *Een eeuw geschiedschrijving over Leiden* 56
L. Barendregt, *De plannen voor een centrale riolering in Leiden* 64
Agnes van Steen, *Openbare hogere burgerscholen in Leiden: jongens en meisjes beginnen gescheiden* 83
Paul Bordewijk, Clara Dubber en Vic Veldheer, *De aandeelhouders van de Leidse Schouwburg: beleggers of sponsors?* 119
Cobi Bordewijk, *Het mysterie van de 'Groote Gaskroon' in de Leidse Schouwburg* 128
Wietske Donkersloot, *Leyden tot sieraad en nut. De oorsprong van het Stedelijk Museum De Lakenhal, 1866-1900* 135
Herman Amptmeijer, *Bouwheer en pispaal. Burgemeester Louis Marie de Laat de Kanter* 167
Dirk Jaap Noordam, *Van Goeie Mie tot de Zangeres Zonder Naam. Demografische ontwikkelingen in Leiden rond 1900* 198
Ingrid W.L. Moerman, *Het Eerste Leidsche Klucht- en Revue Gezelschap* 211
J.H.M. Sloof, *De paardenmarkt van Voorschoten* 236
A. van Noort, *Bloembollenteelt in Warmond 1880-1950* 250

Bouwhistorisch en archeologisch jaaroverzicht 2001 269
Bibliografie van Leiden en omgeving over 2001 284

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de *Vereniging Oud Leiden*, die zich al sedert 1902 met de geschiedenis van de stad Leiden en haar omgeving bezighoudt. Het *Leids Jaarboekje* verschijnt jaarlijks en bevat naast enige kronieken een aantal historische artikelen.
De *Vereniging Oud Leiden* wil voorts de historische kennis vergroten en de geschiedbeoefening stimuleren door het houden van lezingen en excursies, het mede-uitgeven van de Leidse Historische Reeks, het aanbrengen van plaquettes op historische punten en het subsidiëren van historische projecten.

U kunt lid worden van de vereniging door € 15,43
Jongeren tot 25 jaar € 11,34 te storten op postbank 175228
t.n.v. Penningmeester Vereniging Oud Leiden te Leiden, o.v.v. 'nieuw lid'.

ISSN: 0922-6699